Драган Ничев

Генчо Стоев

III
22429

Литературни анкети

НАУКА И ИЗКУСТВО

От поредицата литературни аякети са излезли досега:
Емилиян Станев — от Иван Сарандев
Ламар — от Михаил Тошков
Андрей Гуляшки — от Кети Бъклова
Александър Геров — от Катя Янева
Георги Караславов — от Стефан Коларов
Добри Жотев — от Весела Янева
Теодор Траянов — от Вера Балабанова
Чудомир — от Лилия Димитрова
Младен Исаев — от Стефан Коларов
Илия Волен — от Румяна Дамянова
Вичо Иванов — от Йорданка Стефанова
Калина Малина — от Бистра Ганчева

Генчо Стоев

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата:
акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. д-р СТОЯН КАРОЛЕВ,
проф. д-р ТОНЧО ЖЕЧЕВ, ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ,
ст. н. с. ИВАН САРАНДЕВ

III 22429 Литер

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Драган Ничев

Генчо Стоев

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

София — 1983
ИЗДАТЕЛСТВО НАУКА И ИЗКУСТВО

Ш 5(1)7-4 Стоев, Г. 12

ПРОВЕРКА
2021

ПРОВЕРКА
2021

III 22429
Б 2309/83

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

© Драган Павлов Ничев
c/o Jusautor, Sofia, 1983

Индекс 82 Б

УВОДНИ ДУМИ

Интересът ми към творчеството на Генчо Стоев е вече твърде стар — той дойде в оня ден на 1965 година, когато за първи път прочетох неговия роман „Цената на златото“, а наскоро след това — в края на същата година, бе затвърден и с романа „Лош ден“. Учудването ми — то се движеше между изненадата и възторга — беше голямо. Отгде идва този автор; как така незабелязано и отведнъж пред нас се изправя един цялостен и изграден белетрист? В библиотечните каталози не открих много: някъде в началото на 50-те години той беше издал една единствена книжка — сборника с очерци „Истински хора“. А след това, след 12—13-годишно пълно мълчание, се появяваше отново, и то така категорично. Дали тук се срещаме със строга творческа самовзискателност, или някакви други причини бяха предизвикали тази пауза и сега бе дошло връщането към пълноценен творчески живот при новите условия? Но така или инак за мене беше ясно, че срещата ми с този белетрист е среща с един от ярките наши съвременни автори. Междувременно името на белетриста Генчо Стоев се налагаше все по-категорично; последваха и нови негови книги: романите „Циклопът“ и „Завръщане“, сборникът с новели „Като лястовици“.

Преди няколко години у Генчо Стоев се оформи идеята да продължи проблемите, подхванати в романа „Цената на златото“, и да изведе потомците от тези герои до наши дни. Това е амбициозен замисъл — то значи движение по хребетите на нашата национална история, защото запознанството ни с Павел Хадживранев — един от героите в „Цената на златото“, датира от дните на Априлското въстание. Романът „Завръщане“ показа, че тези амбиции не са напразни. След тази книга вече по-определено можем да говорим за намеренията на белетриста: той ще се стреми да осмисли нашата национална съдба в серия от психологически романи — върху фона на обществено-исторически събития ще бъде проследен животът в един български

род, взаимовръзките в обществото и превъплъщенията на героите през превратности и изпитания.

Сега Генчо Стоев е в годините на своята творческа зрелост. (Роден е на 5. II. 1925 г. в гр. Харманли.) В папките му лежат вече написани някои от романите на неговия интересен замисъл. Една строга взискателност го заставя да се връща отново и отново към написаното и да търси най-точните и строги форми на художествен изказ. Тази творческа дисциплина не може да не ни респектира. Дни наред, години наред той работи върху наглед завършени произведения, защото все нещо трябвало да се доизпипа... И неговата амбиция във всяко свое произведение да бъде нов, да сменя поетиката и естетическата система, да открива нови жизнени пластове, да преосмисля обществено-социални и исторически процеси, да вниква все по-дълбоко в психиката на българина, на нашия съвременник ни е скъпа. Защото това са част от пътищата за разкриване на нови хоризонти пред нашата литература.

Този търсещ, самобитен автор несъмнено дава богати и интересни възможности за наблюдение, за проследяване на творческо-лабораторната работа на белетриста въобще. Освен това животът му е бил динамичен, наситен със събития, ограден с ореола на романтична ремсова младост; той е с живо обществено чувство, което активно го е заставяло да брани своите възгледи за нравственост, партийна чест и художествени критерии. Често пъти — както по върховете — върху плещите му са се сипели светкавици, но неговата устойчивост и вяра са го съхранили по дългия път към една пълна жизнена и творческа реализация. Всичко това засили интереса ми на анкетьор.

Но тази анкета не се осъществи отведнъж. През 1975 година — във връзка с 50-годишнината на Генчо Стоев, го посетих за разговор, който тогава бе публикуван в сп „Пламък", кн. 2/1975 г. По-късно по покана на читатели ние пътувахме на няколко пъти из страната и отново имах възможност да се убедя в големия интерес към творчеството и личността на белетриста. Срещите ни, понякога предизвикани, понякога случайни — продължиха, но Генчо Стоев не се съгласяваше да започнем системна работа върху една по-цялостна анкета: ;Нека да се появят и други мои книги; не е ли още рано!" Може би инициативата на Института за литература при БАН да организира анкети с редица наши изтъкнати литературни творци постави край на тези колебания.

За около две години и половина (от януари 1978 г. до

края на май 1980 г.) срещите ни зачестиха и разговорите ни бяха насочени към оформянето на литературна анкета. Разговорите ни обикновено ставаха вечер, в жилището на Генчо Стоев — това бяха безкрайни, щедри вечери. Тетрадката, в която записвах отговорите на белетриста, постепенно се изпълваше и натежаваше като медоносна пита; от тези наши разговори се оформи цяла книга. Генчо Стоев избягваше обстоятелствените отговори, стремеше се да не затъва в битови детайли или във възстановяване на незначителни подробности — той търсеше синтезираната, обобщена мисъл. Много от отговорите му звучат като есеистични фрагменти; в тях се откроява оригинален и силен интелект. Голяма част от тези отговори са импровизирани, но те в никой случай не са случайни — в тях се крие един премислен и изстрадан жизнен и творчески опит. Спонтанността, при която се раждаха тези отговори, е само върхов момент от едно дълго и системно обмисляне и натрупване. За това говори и фактът, че след завършване на анкетата той направи само някои незначителни езикови поправки, наложиха се и някои композиционни разместванията, с които се целеше по-голяма стройност и последователност на изложението. Надявам се, че предлаганата анкета ще спомогне на читатели и критици за обясняване на самобитния творчески свят на Генчо Стоев; ще разкрие интересни детайли от неговия жизнен път.

...В библиотеката си пазя една книга, която той ми е подарил: „С пожелание за съдбовност!..."

Тази анкета е моят отговор на този скъп автограф.

— Другарю Стоев, разкажете за своята най-ранна младост, за семейната среда, за духовната атмосфера, при която се изградихте като личност и литератор. Днес някои от биографите обичат да казват: „изживял прашно детство, в малко провинциално градче...". Прашно ли беше вашето харманлийско детство, обичате ли да си спомняте за него?

— И прашно да е било, в нявгашния прахоляк днес светят златни прашинки!

Баща ми, Диньо, беше бивш бояджийски работник, сетне сам бояджия и продавач на текстилни бои. Той идел от низините, когато срещнал мама, Неделя — тя слязла при него от високо, — беше дъщеря на богат сарафски род. Пристанала на младия бояджия и там, където се кръстосали съдбите им — между двете посоки, — там е моята поява на белия свят.[1] Властният дядо — сарафинът, не можеше да прости на младите — при това зетят му готвеше нови беди: конспирираше срещу неговата власт, посещаваше затворите...

Запомнил съм класовата борба в моя край, отначало като борба между тате и дядо. Живях сред искрите на кремъка и стоманата — тези искри за мене бяха нещо по-естествено от ласката, от нежната дума. Допускам, че тази атмосфера на суровост и безпощадност е обгорила душата ми на гражданин и творец и без съмнение е повлияла при търсенето на силни характери, изчистили отношенията си от всичко сантиментално. От друга страна, мама, която бе дошла от богат дом, с традиции в красивия бит, се вживя много добре в занаята на баща ми, надмина го. Показа му някои редки съчетания между основните багри. Отначало ги добиваше само за своите тъкани — беше добра тъкачка, — а сетне взе да показва това и на жените в града. С боите на тате и с окото на мама те постигнаха нови разцветки. След всеки арест на бащата неговата работа зами-

раше, но сетне пак се оживяваше — памукът и вълната чакаха да се превърнат в облекла, хората имаха нужда от хубави багри и знаеха къде да ги търсят. Аз и досега помня хубавата, мрачна мамина младост: със строг поглед, който предупреждава да не я питат защо е тръгнала с комуниста, и с вечно боядисани ръце — ту червени, ту сини.

— И тъй нека да уточним: Коя е Вашата рождена дата? Колко членно беше семейството Ви? Имаше ли някои известни и колоритни личности в рода Ви?

— Роден съм на 5 февруари 1925 година в Харманли. Имам сестра, по-голяма с четири години — Стойка, химичка е, живее в София.

Най-колоритната фигура беше споменатият дядо — сарафинът. Той е познавал някои от нашите възрожденци. След Освобождението е бил депутат във Великото народно събрание. Неговият дълъг живот — почти цяло столетие — бе познал много превратности. На старини той бе стигнал до своето отрицание. Беше се превърнал в стожер на консервативните сили в града.

— От кога датират първите Ви, най-ранни спомени за света, който Ви заобикаляше? Проявявахте ли някакви дарби, предразположения или наклонности в детството си?

— Моят пръв спомен не подсказва с нищо бъдещето ми. Помня, че бях много малък. Баща ми направи една палатка на двора — и мама и тати пренесоха част от покъщнината, защото земята се тресяла и къщата можела да падне. Помня леглата — нарчета, един примус, на който мама готвеше фасул. Много по-късно разбрах, че това е било през 1928 г. — бил съм около тригодишен. Това е най-ранният спомен от моето детство.[2]

— Бихте ли разказали за някои от най-силните си преживявания в детството: случки, разкази, които сте запомнили, любими песни, образи, които са Ви впечатлили? Опитайте се да призовете и някои спомени, свързани с отделни местности и събития във Вашия роден край, свързани с определени годишни сезони или отделни лица.

— За всяко момче, израсло в Харманли, главните спомени са свързани с река Марица. Тогава тя беше голяма, чиста река — в нея имаше много мрени, видри и триметрови сомове. (Дори и сега, когато чета за акулите, веднага си спомням маришкия сом.) По времето на моето детство това беше голяма река! Дори лете не можеше да се преброди и селяните, като идваха на пазар в града, пресичаха я върху гемии. Имаше

гемии на няколко места. Това бе плоскодънна широка лодка, наподобяваща днешните понтони. Можеше да побере една волска кола с впряга или две конски коли, или двайсетина души. Тази гемия бе завързана с халка, плъзгаща се по въже, опънато между двата бряга. А понеже старите разказваха, че някога реката е била използвана като воден път — от Пловдив до Бяло море — ние малките мечтаехме за времето, когато тя ще стане отново плавателна. И когато малкото глухо градче ще стане пристанище за големите параходи. А това може би е било подхранвано от тракийските въжделения в тоя край... Не мога да си представя Харманли без Марица — говоря за лятното Харманли. Всеки неделен ден — лете, градът се пренасяше на сянка край реката. Някои ходеха по течението — там, където е Гергинината чешма, други — нагоре, дето е ловджийското кладенче. Нашето семейство също тръгваше в ранни зори и отсядаше на свое „собствено" място, под сянката на своя „собствен" кавак до самия бряг. Колкото и странно да е, първите ми наблюдения за природата и живота са свързани с този бряг — с острата трева под кавака, с пътеките, направени от червените мравки, с плясъка на големите риби, с някой и друг удавник... Тия мирни граждани си хапваха добре под сенките, яко си пийваха и тръгваха смело към талвега. Помня — бях може би петгодишен — как се понесоха викове от брега и как една глава се показваше и потъваше под талвега и как след 50—100 метра изчезна. И понеже става дума за удавници, ще спомена и братовчеда Тодор, който също не се върна от едно такова къпане. Между другото тази традиция за преселване на харманлийци през топлите дни край реката беше свързана освен с удоволствието на излета и с други, по-практични съображения — като хигиенните например. Повечето от хората нагазваха в реката със сапун в ръка и с кесия за изтриване. Старата баня на града, построена още от римско време и превърната от турците в хамам, работеше само през зимата... В същност в моите спомени Харманли живееше с два годишни сезона — топъл и студен.

В края на първия и в навечерието на втория сезон — през последните дни на октомври и в началото на ноември — в градчето пристигаха обозите на големия панаир със странното име „Кара-баа". Пристигаха свирки, кавали и пестил от Габрово; от Пловдив пристигаха търговци на дрехи; от София пристигаха джебчии, а главното, пристигаха циркове и менажерии. И което е по-важно, те бяха все „световни". И така

цирк „Колизеум“ не стои само в Рим. По за 10—15 дни той опъваше своята шатра на градския площад в Харманли.

Баща ми не пропущаше случай да ни заведе на цирк и там под светлините на брезентовото небе за пръв път усетих вълнението от допир с хора, прекосили „целия свят“. (Взели акъла на Париж, на Берлин и пристигнали оттам направо в Харманли.) Така се представяха артистите на манежа, ние приемахме това за чиста монета и тогава за първи път изпитах завист към нечия слава. За да бъде разбрано това събитие за Харманли, трябва да се припомни, че в малкото градче още нямахме кино и циркът беше събитие на годината.

Зимните вечери прекарвахме повече в къщи. И сега отново изплуват образите на майка ми и на баща ми. Една голяма любов ги бе събрала, но тази любов не винаги издържаше изпитанията на бита. Това бяха два полюса, свързани от строгата, непоколебима халка на общата съдба, на общия покрив. Под този покрив имаше едно постоянно напрежение; и за мен социалните конфликти на света се появиха първо в нашия дом. Главната грижа на майка ми бе да покаже и на градчето, и на себе си, че не е сгрешила, че не съжалява за своя избор; а за да не изпусне излишна дума, тъчеше и през вечерните часове. Нейният избраник пък — баща ми, искаше на всяка цена да облекчи живота ѝ, като създаде условия за едно външно материално благополучие. Той се прибираше в къщи изморен от работата си, но винаги осигурил хляба. И винаги с някоя нова книжка — от читалището или от приятели, — също за да запълни опасните часове и за да усмири отчасти своята природна любознателност, останала ненаситена. Той бе учил до четвърто отделение — останал сирак; майка ми бе завършила прогимназия. Дядото е бил на мнение, че синовете имат нужда от образование, а дъщерите — от чеиз.

— По Ваша преценка с кого от родителите си имате по-голяма прилика — физическа и духовна?

— Мисля, че физически приличам и на двамата, но според старите хора от моя град съм „одрал кожата“ на дядо си по майка. Инак баща ми беше любознателният в къщи, а мама артистичната; той имаше много по-голяма готовност да тръгне към саможертва, а тя, дори без всякаква готовност, имаше женската способност да извървява пътя докрай. Това бяха две твърде различни душевности, които бих искал да притежавам слети в едно — без остатък...

— Запазили ли сте спомен за най-ранните си ученически

години? Спомняте ли си за първия си учител? Каква е днешната Ви оценка за този ранен период от живота Ви?

— Казах Ви, че в къщи отношенията бяха сурови. Не помня в моето детство да съм прегръщан и целуван — нито от мама, нито от тати. Те бяха все така заети да доказват, че животът не ги е подвел и макар че вечер не брояха пари, аз всякога имах чувството, че броят доказателствата за сполуките на своя брак... По-добре се чувствувах на улицата в игрите, а още по-добре в училище.

Имах щастието да попадна в класа на госпожица Настева, която в моя спомен е много повече от учителка и педагожка. Тя спираше своя поглед и своето внимание върху моята малка особа; там, в училищната стая ме изпълни оная велика сила, чието име научих по-късно — самочувствие. Учих четири години при нея и свикнах да повтарям пред паралелката всеки новопредаден урок. Това ме ласкаеше безкрайно и се стремях както да я зарадвам, така и да се възползувам от предоставените шансове.

Безкрайната ѝ душевна щедрост към мен стигна дотам, че по време на някои нейни заболявания тя ме оставяше да я заместват по 2—3 дни. Тогава трябваше само да преговаряме стария материал. Не смея да твърдя, че съучениците ми са имали полза от това заместване и че не сме превръщали часовете в безкрайни междучасия, но така или инак тези четири години, прекарани при моята първа учителка, останала ми любима за цял живот, бяха за мене толкова решаващи, колкото и домашната атмосфера.

И така от къщи взех една суровост, която ми бе нужна като сухоежбина за дългия път, а от училище отнесох едно самочувствие и топлота, с която все още не искам да се разделя. Имах добри учители и по-късно — и в прогимназията, и в гимназията, и професори в университета, но те се сменяха и никой от тях не е направил толкова, колкото тази неизвестна скромна провинциална учителка — госпожица Настева...

След много и много години, станал баща, аз пожелавах такива учители и на моите деца, но за съжаление те нямаха този шанс. А може би и времената са се променили, може би и образователната система днес не позволява да се фаворизира един ученик. Но според мене най-добра е системата на госпожица Настева от Харманли... И съм ѝ благодарен, че тя не ни караше да бродираме, както бродираха моите момчета, и съм убеден, че ако имахме само един час по бродиране, това чудо в моето детство не би се извършило.

— Имахте ли в детството си някакви предпочитания към определени автори и книжки? Спомняте ли си първата прочетена книжка? Успоредно с това разкажете и за Вашите интереси в училище, какъв бе успехът Ви; имахте ли предпочитания към някой учебен предмет?

— Имаше в моето детство една интересна поредица от приказки — непретенциозна и евтина. Всяка приказка — в отделна книжка и детето би могло да си купи такава книжка с парите, дадени му за кифла или за семки. И така с помощта на тези непретенциозни издания в края на първото и началото на второ отделение моя милост се срещна за първи път с Братя Грим и Андерсен. То беше време на голяма радост, на вълнения, по-силни от тези, преживявани в цирка; и по-нататъшният ми живот стана немислим без тия все нови и нови, все по-сложни и все по-вълнуващи срещи.

Бях много добър ученик, предпочитанията ми бяха повече към хуманитарните предмети. Но ще излъжа, ако кажа, че много ме е вълнувала литературата; историята и географията насищаха по-пълно моя интерес към света. И не съжалявам за това, тъй като по-късно се оказа, че те са много добра основа за литературна работа.

— Бихте ли направили характеристика на някои от Вашите учители, с които се срещнахте по-късно — в прогимназията?

— Между добрите учители в нашата прогимназия бяха Вапцарова — по литература, и Дельо Георгиев — по история. И от двамата имам добри спомени, ако не за друго, то за тяхната всеотдайност в трудното учителско поприще. Така например Вапцарова, която съдбата бе оставила без деца, влагаше своята любов и цялото свое време за събуждане на литературни интереси у учениците или поне за създаване у тях на читателски навици. Тя беше при нас не само през учебните часове; в сряда следобед и в събота следобед, два полудни, в които нямахме занятия — тя събираше учениците, за да им чете книгите, които по нейна преценка трябваше да станат техни спътници в живота. Но във втори прогимназиален клас (днешния шести) аз престанах да участвувам в тези занимания. Поводът беше такъв: тя взе да ни чете „Когато бях малък“ от Добри Немиров, а моя милост си блъскаше вече главата в томовете на Лев Николаевич Толстой. Тя не желаеше да фаворизира никого от учениците си със специално внимание. Нейният стремеж бе да разбужда еднакъв духовен апетит у всички. Странното е, че си спомням за нея с уважение,

но без особена лична признателност. Струва ми се, че принципите ѝ за изграждане на отношенията ѝ с учениците тържествуват в наши дни, но се боя, че при такива отношения, колкото и плодоносни да са те, и учители, и ученици се разделят без особено дълбоки спомени.

А споменатият историк — Дельо Георгиев, беше дошъл някъде от селата след съответните приравнителни изпити с право да преподава в прогимназията. Той не бе много близък с градската учителска среда и затова може би потърси да пусне корени между учениците. Пред тях и чрез тях поиска да докаже — и успя, — че това прехвърляне в градската прогимназия не е случайно. Аз за пръв път срещнах учител, който се чувствуваше длъжен след всеки преподаван урок да съобщи каква странична литература е чел, да речем за Юлий Цезар. В какъв сборник, в кое списание и как можем да ги намерим. Доставяше му удоволствие да чуе от учениците, че те са се възползували от посочените справки. А истински щастлив бе, когато почувствува, че нашият клас е запален по история. Беше постигнал нещо, което и сам може би не бе очаквал: преподава си новия урок Дельо Георгиев, а две-три момчета го прекъсват от време на време и му съобщават някоя дата на историческа битка или мястото, дето се е водила тя — все детайли, които той е възнамерявал да подмине, но намерени от тези момчета сред литературата, която той дори не е успял да посочи... Тези прекъсвания не го дразнеха никак.

След много години, твърде остарял, той ме намери в една пловдивска мансарда — някъде в стария град. Аз не го познах, стояхме двамата от двете страни на прага, додето той ми рече: „Не ме ли помниш, Генчо, ние с тебе заедно учихме история в прогимназията и заедно я преподавахме!“ После вече влязъл, вече седнал, той подкани: „Сега ще разказваш ти, а аз ще те прекъсвам!“ Но това не можа да стане; оказа се, че пред него аз мога да си остана само добър ученик и нищо повече, чаках да започне той. Той започна и, слава богу, не ме запита нито за успехите, нито за неуспехите ми. Не каза какво мое е чел, не попита какво смятам да пиша — като че всичко около мене му беше много и много известно. И започна старият учител с новини от нашето градче — дето аз отдавна, отдавна не бях стъпвал — и ми съобщи накрая най-новите факти около спора на харманлийци с бисерчани, за това, кои имат право да се считат за преки наследници на Герганината чешма, за това, в чие землище се намира изворът на Белоногата и кой е прекият наследник на легендата за Гергана. Той самият бе

натрупал неопровержими доказателства в полза на Харманли.

— Казахте, че сте търсили странична литература, за да задоволите интересите си в часовете по история — къде намирахте тази литература?

— И за историческите справки, и за Толстой ми помагаше старото харманлийско читалище „Зора". Много поколения местни културтрегери бяха отгледали това читалище като рядко скъпо растение, може би единствено в този пограничен край. Много десетилетия бяха пълнили рафтовете му с книги и подвързани списания. В спомена ми сега то изплува като препълнен хамбар. Тук житото се беше трупало година след година, реколта след реколта, но като че малцина черпеха от тая храна. Двете огромни маси в читалнята бяха винаги свободни; а дядо Иван — повече пазач, отколкото библиотекар — бе винаги на разположение. Не че му бе толкова приятно да посреща някакъв ученик и да се катери по рафтовете, колкото невъзможността да каже: „Зает съм, ела утре!", го правеше много полезен човек... В тишината на тоя пълен хамбар съм замръквал безброй пъти и безброй пъти съм си тръгвал с натежала глава.

Завърших прогимназия през 1938—39 г., в навечерието на Втората световна война. По-късно като гимназист щях да чуя и грохота на немските танкове, запътени към Беломорието. Настъпваше времето, когато позивите и пистолетите щяха да изместят книгите и читалището. И волю-неволю ние навлизахме в политиката или тя в нас. Но затова ще стане дума покъсно...

— Да, за това ние ще имаме възможност да говорим по-подробно. Сега искам да се спрете на гимназиалния период от своя живот. Запомнихте ли някои интересни епизоди от това време; разкажете за интересни учители. Сам казвате, че провинциалната летаргия на градчето вече е нарушена от грохота на танковете и войнишките маршове... Имаше ли този период съществено значение при насочването Ви към литературните занимания?

— Трябва да се започне с това, че времето на спокойното учение беше вече изтекло. Не само за мене, не само за моето поколение. В същност нашата страна не е била абсолютно спокойна никога, но тогава аз за първи път видях как животът бързо и грубо минава върху военновременни релси. Споменах вече, че германците бяха минали с танковете си край моя град на път за Беломорска Тракия. По-късно българската войска трябваше да ги замести в окупираните територии и тя също

мина през моя градец. Други полкове и дивизии пък се дислоцираха по турската граница — от Харманли до Дервиш Могила. Сградата на прогимназията, която обичах, се бе превърнала вече във военна болница и по керемидите ѝ бяха изрисувани няколко огромни червени кръста. На два-три пъти и гимназията беше разпущана, за да подслони новопристигнала войска; много харманлийци отиваха запас, много семейства оставаха — макар и временно, без бащи, без синове. Хлябът стана с купон, а големият съботен пазар опустя; опустя и панаирът. Една есен той пристигна без цирк, само с малка менажерия и макар че се вълнувахме твърде много от ужасите на войната, плъзнала по всичките посоки на света, градчето бе покрусено от вестта, че един лъв е умрял от глад...

— И все пак вие си оставахте ученици...

— И все пак ние си бяхме ученици; макар и на пресекулки учението вървеше. Но в часовете по история и география събитията нахлуваха в класните стаи. И без друго тия два предмета се занимават с катаклизми и с граници, а когато за тях говори учител като господин Николов, работата става съвсем сериозна, барутна. Той бе роден в Босилеград (западните покрайнини), останал без баща и майка през Първата световна война, израснал в пансион за сираци от войните. Сега той тържествуваше, дочакал, както сам казваше, часът на справедливостта... Трудно ми е да го нарека фашист, макар че бе свързан отначало с легиона, а после с организацията „Бранник" в моя град. Бе по-скоро човек, който гледаше на фашизма като на главен коз, чрез който България може да вземе реванш за всички свои загубени битки. Идеологическите и социални аспекти не го интересуваха. Реванш! И искрено се учудваше, че не всички ученици разбират тази толкова проста негова истина... Беше много млад — между 28—30-годишен; винаги патетичен, но разчитащ на своята интелигентност и на вярата, че все някога ще съкруши фанатизма на учениците-левичари. Той искаше да победи на всяка цена, но като рицар — без помощта на полицията. (За разлика от някои свои колеги.) Говоря толкова много за него, защото той бе побрал в себе си противоречията на времето и защото независимо от позициите му тъкмо часовете по история и география бяха часове на разгорещени идейни дискусии. Като разчиташе на своята сила, на чара си и на „правдата", която носи, той просто разрешаваше да се говори... Той позволяваше на някой гимназист — не двойкаджия и тройкаджия естествено — да му задава неудобни въпроси. И най-често това бях аз...

— Търсел е партньор може би? . . .

— Да, вероятно! Но партньор-опонент! Това му е позволявало да излиза от рамките на урока, на програмата и да демонстрира още по-добре своите качества. И така именно в неговите часове можеше да се говори за мисията на арийската раса, но и против расизма изобщо; за „вредното влияние“ на културата и цивилизацията върху националното чувство, за намаление на естествения прираст у нас, но и за социалните причини, които обуславят тези явления. С две думи, този „интересен фашист“ ни подканяше към усилено четене и към изостряне на нашите марксически оръжия. Неговият образ допълва спомените ми за годините в гимназията.

— Какъв бе успехът Ви от гимназията? И още нещо: днес е модно да се говори за „извънкласни форми“ на работа. Какво друго освен пряката Ви училищна заетост ангажираше вниманието Ви?

— По всички предмети, освен по френски език и алгебра, имах шестици. Но инерцията, създадена от другите предмети, сякаш ме избавяше от необходимостта да полагам специални усилия и тук. В гимназията имахме добра учителка по литература. За разлика от другите преподаватели тя никога не намеси в своя предмет текущата политика, макар че поводи имаше. Според моите критерии по онова време тя можеше да бъде считана за „наша“. Тя също ме бе забелязала, но съвсем добре ме видя при следния случай:

Водачът на „Легиона“ в нашата гимназия бе подготвил доклад за Пенчо Славейков, но се предполагаше, че в този доклад ще засегне някои специални аспекти от неговата естетика и философия и че докладът ще завърши с апология на свръхчовека. И то на този свръхчовек, който воюваше сега в униформата на хитлеристки войник; и че ще поискат от Пенчо Славейков ни повече, ни по-малко — да ни призове към приятелство с третия райх. Колко голямо значение отдаваха на този реферат проличаваше от обстоятелството, че той щеше да бъде четен не в някоя класна стая, а в театралния салон на града. Тука трябва да спомена, че макар и шестокласник аз вече бях отговорник на ремсовата организация в нашата гимназия. Естествено беше да се заинтересувам дали нашите момчета от горните курсове се готвят за отпор при реферата. И понеже не получих положителен отговор, спомних си, че в тогавашния вестник „Литературен глас“, издаван под редакцията на Д. Б. Митов, имаше системни атаки по адрес на „Златорог“, а оттам и на д-р Кръстевото сп. „Мисъл“, а оттам

и против всички, които имат нещо общо с тези две издания. И тъй като сред противниците на „Литературен глас“ нямаше по-голяма фигура от Пенчо Славейков, всяка атака, накъдето и да беше отправена тя, засягаше и него. Това бяха сурови времена — тогава аз не се питах напълно ли са справедливи тези атаки; в случая ми трябваха аргументи не срещу Пенчо Славейков, а срещу предполагаемата теза на докладчика. Рових се цяла вечер в старите и нови броеве на вестника; намерих и доста материали, в които се сочеха „вините“ на Пенчо Славейков. Най-подходящо обвинение беше неговото отричане на Вазов и тази непредпазливо изтървана дума за българите — „фасулковци“. И така оказа се, че рефератът е наистина политически, а не литературен; чисто политическо, а не литературно звучене имаше и моето изказване...

Аз попитах как може да бъде възвеличаван така един поет, който отрича патриарха на българската литература Иван Вазов. (Използвах и съответните цитати и от обида за Вазов учениците намразиха мигновено както Пенчо Славейков, така и автора на реферата.) После попитах докога ние, които не по своя вина се храним с фасул, ще се възторгваме от тези, които се гаврят с нашата нищета, които ни бяха събрали в театралния салон... Съзнавах, че съм едностранчив, че съм използвал една малка част от истината, но хорото беше такова... Рефератчикът очевидно се беше готвил за всичко друго, но не и за такъв таран, той не можа да намери никакъв отговор на въпросите, пренесени от „Литературен глас“ в тая зала, и безкрайната пауза беше запълнена от преподавателката по литература. Тя се зае да поясни конфликта между тези два полюса в нашата литература. Чак тогава рефератчикът (както вече споменахме, водач на Легиона в гимназията) извика: „Госпожице Желязкова, пишете му шестица — той си е научил урока много добре!“

„Имате право — отвърна литераторката, — но аз и така си му пиша само шестици...“

„Пишете! Пишете! Нека продължава да се учи от своите червени учебници...“

С това разисквания по реферата приключиха и целта на легионерите не беше постигната. А колкото за мен, това ми донесе пълна известност в цялата гимназия — и сред свои, и сред чужди...

Такава една известност има своите добри и лоши страни. Наскоро след споменатия епизод в една хубава зимна утрин при влизането си в класната стая, като слагах чантата си под

чина, напипах някакви листчета — извадих ги. Бяха позиви, написани с печатни букви със сърп и чук отгоре и с лозунгите: „Смърт на фашизма!“, „Да живее СССР!“ — по-надолу не четох. Огледах класната стая — и други момчета вече четяха такива позиви и странно позивите излизаха все изпод чиновете на нашите момчета. Скъсах „моите“ позиви; събрах и другите позиви в стаята — накъсах и тях.

В края на часовете бях извикан пред специална учителска комисия за разследване на случая. Тази комисия беше председателствувана от споменатия вече Николов. Попитаха ме кой е поставил позивите? Отговорих, че не зная. Питаха ме какво е било писано на тях. Отговорих, че съм видял само емблемата, без да чета текста. Питаха ме защо не съм ги чел и защо съм скъсал позивите — тези, които аз съм намерил, а също така и намерените от другите момчета. Значи ли това, че симпатизирам на нацизма... Отвърнах, че г-н Николов знае много добре на какво симпатизирам; в неговите часове не съм крил своите възгледи.

„А защо с такава ревност си прибрал и накъсал другите позиви?“

„Защото времената са военни, г-н Николов, защото за такива позиви арестуват и съдят; защото все още искам да се наслаждаваме на мира в нашето градче, в гимназията ни...“

— Бихте ли дал днешна оценка на всичко, което се е случило?

— Юношеството даваше отпечатък главно върху стила на нашите реакции. Но ако сме проявявали понякога истинска политическа зрелост, то тя в повечето случаи е идвала от опита на нашите бащи или по-големи братя. След много, много години, като преценявах как съм излизал от трудни ситуации или как съм ги създавал сам — трудни за мене, а още по-трудни за противника, — стигах до извода, че младият тогава Генчо Стоев е действувал като продължител на стария Диньо Стоев, един боец на партията, минал през Септемврийското въстание, през Априлските събития, участвувал в многократни схватки с полицията; неведнъж арестуван, неведнъж съден, но вече уморен от борбата. Знаех много истории за смели негови другари, за хитри полицаи, за окървавени офицери от Шести конен полк в Харманли и за дреболии, които оправят човека, тъкмо когато са го мислили за свършен. Тук трябва да спомена, че повечето от другарите ми в гимназиалното ръководство на РМС бяха синове на комунисти. (Такава „селекция“ има навярно своето обяснение при подобни „забързани“, не-

чакащи нормално зреене периоди като този от годините на Съпротивата.)

Ето още един пример, показващ нашата предварителна готовност за честно излизане от трудно положение: беше в час по химия. Внезапно в стаята нахлуха група учители, накараха ни да застанем мирно. Всеки до своя чин с вдигнати ръце. Минаха по редиците, претърсиха ни джобовете и чантите, после ни заповядаха да седнем, раздадоха ни подпечатани листове, накараха ни да си напишем имената и поискаха за пет минути да отговорим на няколко твърде сложни въпроса: „Твоето отношение към Бога; твоето отношение към царя; твоето отношение към новите земи на велика България; твоето отношение към третия райх..."

След пет минути те прибраха листовете и си отидоха; оказа се, че поне четири-пет души от РМС са отговорили горедолу така: „Религиите имат своето историческо обяснение и никой не може да ги изхвърли преждевременно от съзнанието на хората. Специално християнството има огромна роля в създаването на европейската цивилизация, а също тъй и в нашето национално възраждане; имената на много царе са вплетени в историята на България и по принцип отношението към даден цар е свързано с неговите конкретни заслуги за народа; доколкото новите български земи са земи, завещани от стара България — този сложен въпрос може да получи, общо взето, положителен отговор; всеки вятър, попътен за кораба на България, е добър, ако не се превърне в буря..." Ние никога не бяхме очаквали такава анкета, а ето на — оказахме се подготвени за нея и убеден съм, че заслугата не беше наша. Но защо беше този полицейски обиск преди анкетата? Сега си мисля, че той е целял само едно: да търсим своите отговори смутени, сплашени и ако това не стана — заслугата пак не беше наша...

— От досегашния ни разговор вече се добива впечатлението, че по това време Вие действувате като организиран ремсист. От кога членувате в РМС?

— Бях още почти дете — на 14 години, — когато ми казаха, че вече членувам в РМС. Имаше в харманлийската гимназия един ученик и мълчалив, и сладкодумен едновременно, изключван от разни места, пропуснал години. Той знаеше всичко — като възрастен. Ние малчуганите се лепяхме по него, а той подбираше тия, които му трябваха. Та именно той след няколко месечна дружба каза, че аз по принцип съм ремсист. Покъсно го заместих като отговорник на ремсовата организация

в харманлийската гимназия. Винаги съм му бил благодарен — дори когато си спомних за него в затвора. Да, така е, и в затвора попаднах. А тоя момък срещнах след много години в София. Генерал е.[4]

— ...Но разкажете по-подробно за Вашата ремсова младост!...

— В нашия край не се проявиха обичайните форми на въоръжената съпротива — тук бяха дислоцирани няколко военни дивизии, които лесно биха се справили с всяка партизанска група. Но борба пак имаше, и то не само борба за мозъците на младите хора. Тук искам да направя достояние един факт, който е почти неизвестен, но за който някой ден ще се пише. По поречието на Марица немците построиха директна телеграфна линия, свързваща Берлин с Анкара. Струваше им много труд, вложили бяха скъпа техника. Ние съзнавахме, че щом Германия отделя тая скъпа техника при това напрежение по фронтовете, то проводникът Берлин — Анкара ще е от жизнено значение за хода на войната. Може би германците се доверяваха повече на жицата, отколкото на етера? В такъв случай тези жици трябваше да бъдат прекъснати. Исторически факт е, че ремсисти от харманлийската гимназия прекъсваха този стратегически телеграфен провод пет или шест пъти, готови да бъдат отбрулени с куршуми от металните стълбове. Полицията и германците търсеха усилено тези, които им пречат, особено след поражението при Волгоград.

А през пролетта на 1943 година попаднаха на един младеж в момента, когато правел самодейни, ненужни снимки на немски влакови композиции. В чантата му намериха двеста патрона за „парабелум". Той знаеше доста неща, а ние не знаехме, че е заловен. Осъмнахме с блокада и масови арести. Моя милост седмокласникът, отговорникът на РМС в гимназията, бе добра находка за следователя. Много неща бяха безвъзвратно пропаднали, но и много трябваше да се спасят — имена, връзки, отговорности. Искаха от мене да разплача други майки, а човек има право само върху своята... Оня, „снимкаджията", беше издал общо двадесет души и полицията го „опрости". Но само девет-десет години по-късно почина от рак нейде в емиграция...

— Може би тези неща трябва да ги опишете...

— Пиша романа „Ден и нощ на Тома". Там ще има материали, които вие критиците наричате „автобиографични". А следствието съвсем не беше момчешко... Моят другар Иван Гебешев се укриваше из маришките острови. Убиха го из за-

сада, сред реката в един каик... Есента на същата година вече издаваха смъртни присъди над малолетни, но през лятото по старата процедура получих петнадесетгодишна присъда...

— Върху тези моменти от Вашия живот бих искал да се спрем по-подробно, но преди това ще Ви помоля да ми предоставите кратък завършен откъс от „Ден и нощ на Тома", чрез който преосмисляте по художествен път именно тези епизоди от живота на героя си — постъпването в РМС и първите срещи с класовия враг. Нали в този герой — Томата — Вие сте вложили доста автобиографични черти? ...

— Един откъс под заглавие „Старо злато" бе публикуван преди години в списание „Български воин"; в него са включени епизоди от ремсовата младост на Томата. В случая можем да се спрем на оня момент, в който героят е избран за ремсов отговорник в гимназията:

„Като тебе в гимназията имаше десетки момчета. Никой не ти беше казал, че струваш повече от тях. Напротив, бе чувал, че си копелдак и нахалник, но ти не се сърдеше на това, защото сам знаеше как стоят нещата. А нещата стояха така: около масичката с камата и пистолета всички гледаха момъка, който си отиваше и който ви бе събрал за прощаване— той стоеше най-близо до масата. И додето говореше, пръстите му галеха пистолета. Втори по близост до пистолета стоеше Паню — изключван и връщан в гимназията, гонен другаде и пак приеман тук, вече плещест мъж, с мустачки и бе достатъчно само да посегне, но все още не му казваха да посяга.

Дяката стоеше по-далеч, също от последния клас, ала слабичък в тялото. Нивга дотогава не беше се бил, пък и не го бяха били. Слабата му ръка бе прелистила много томове и слабият му плах глас се бе възвисявал лека-полека от реферат на реферат, додето бе всял плахост у всички неприятелски гласове. И в оная стаичка той гледаше към оръжието като към концепция: трябва ли да се употребява такова нещо или не. С положителност би посегнал, но без да го сърби ръката.

И други имаше там. Двамина седмокласници, един от шести клас и ти Тома, от долните класове — петите. Ти също слушаше момъка, който щеше да ви напуща, пипаше оръжието само с поглед и страшно ти се щеше да знаеш кой го носи, кой от големите, защото ти беше още малък и никой друг не знаеше това, което ти бе вече узнал за

себе си. И точно тогава се чу: „А сега предавам ръководството и неговите символи на Томата. Стани, Тома!“ А Томата не схвана изведнъж какво бяха казали и си остана там, на мястото, с изпотено чело, с изпотена уста и, когато тия слова се повториха, той погледна първом към другите — по реда, в който бяха стояли. Не видя очи. Видя само подредени, изпотени чела, подредени изпотени устни, а у Паню нищо не видя. Той бе навел глава, подпряна с две длани, с лакти на коленете. И ти не изчака да потретят тия думи, Тома скочи бързо, направи своите крачки към малката масичка, пое мълчаливо камата, целуна я и додето тя още падаше в джоба ти, попита за пистолета: „Лебел?“ С пет патрона? Тия патрони са мощни, но редки. Аз искам „Маузер“, а за „Маузера“ патрони колкото щеш. Смятам, че занапред сбирките ни ще приемат по-друг характер.“ „Браво, Тома! — рече момъкът. — Чаках тия думи от тебе и други хора, които ти не познаваш, ги чакаха. Ето ти още десет лебелни — той бръкна в джоба си и ги извади, и ги изсипа като жълтици в шепата на Томата. Като старо злато дрънчаха патроните там — патроните на ритуала. „Петнайсет патрона — рече бавно Тома — това са петнайсет възмездия. Никой от тях няма да иде на халос. Ако аз заслужа възмездие, то ще бъде от „Лебел“. Обещавам „Лебел“ като награда за всяка грешка: волна или неволна...“

...Оня момък си бе отишъл, беше те оставил да продължиш вместо него, ала най-странното бе, че ти успя да продължиш.“[5]

— А сега ние да продължим: Кога се появява първото Ви желание за творчество?

— Беше през лятото на 1943 г. След ремсовия провал в Харманли, който в последна сметка ме отведе в Хасковския затвор. Натъпкани по 20—30 души в килия; болни, гладни — лишени даже от свеж въздух. Оставаше ни само едно — да мечтаем за деня, когато... За този мечтан ден, който щеше да ни върне всичко отнето и още много, много друго като награда за мъката. Можеше да се мисли денем и нощем без насита. Тогава там чух стихове и песни, сътворени от стари затворници, с помощта на които те бяха съхранили своята душевност и душевността на другарите си. Та през това именно лято — в килия № 3 на Хасковския затвор, моя милост се престраши и написа първите си стихове, предназначени за онова малко затворено общество. И по-рано бях писал, но ей така, да видя

мога ли да изразя дадено настроение, мога ли да предам определен пейзаж. Все неща, които си оставаха в тетрадката, непоказани никому.

Аз помня стиховете, написани в килията, но не ми се иска да намерят място в тази анкета.

— Бихте ли се спрял на някои подробности по време на следствието и до отиването Ви в затвора?

— За тези неща ще разкажа отделно може би някъде. Тук ми се ще, ако мога да предам само с няколко щрихи портрета на нашия, ако мога така да кажа, местен, харманлийски фашизъм след рухването на мита за неизбежната победа на хитлеризма. И така беше станал вече провал, имахме си предател, имахме си и блокада, и арестувани — в това число и моя милост. Имахме си и един шеф на обществената безопасност в града: той пък от своя страна си имаше жена, деца; може би се е тревожел от хода на събитията и не по-малко от ония ремсисти, които бяха останали на свобода — притежаващи оръжие... Така или инак тоя човек, без да блести с някакви добродетели, бе сепнат от събитията почти толкова, колкото и самите ние. Не му се щеше да нагази дълбоко в тази кървава история, а тя се очертаваше да бъде такава. Той въртеше гумената палка, но без ентусиазъм.

Тогава пристигна от Стара Загора (по онова време Харманли се водеше към Старозагорска област) един реномиран палач — да, точно така: знаеше се, че той сам убивал онези, които не може да изпрати пред военен съд (той, Стефан Златев, приключи по-късно своята „кариера“ със 132 собственоръчно извършени убийства...). Та при нашето опознаване в полицейския участък той не остана доволен от „работата“ на местния си колега и преди да се заеме с мен, събори го на пода и напълни устата му със зъби и кръв. Това трябваше да покаже по-добре от всякакви увещания и закани как ще протече ходът на следствието и как ще бъде защищавана „законността“ на държавата. Той остана верен на своя „стил“ освен в случаите, когато имаше шанс да изтръгне злато от близките на задържаните... Той защищаваше нещо, в което очевидно не вярваше, готвеше се не за победа, а за поражение и се надяваше може би да избяга от полесражението с едно набързо натрупано, лесноприносимо богатство; за него това бяха годините на последния гурбет и на последния кървав харман...

И още един случай: имаше в Харманли един окървавен старши полицай — Димо Севов на име. Сред чаршията веднъж към него се запътил богатият тютюнотърговец Делчо Тодоров —

по това време „народен представител“: „Димо, казал Делчо Тодоров, не може ли така, там в участъка, малко по-човешки с момчетата... Хората разправят, кръв пикаели...“

(Тук трябва да поясня, че през последните години на фашизма първите тузове на харманлийския край, колкото и да бяха замесени в политиката, правеха вече опит да се дистанцират от нея, мислейки може би за своето алиби и оставяйки колата да препуща без колар...)

Старшията го погледнал, погледнал и му плеснал една звучна плесница и още една: „Ще ти таковам... твоята и на всички като тебе, дето ни оцапахте в кръв и дето сега се гевезите...“ Мисля, че тая сценка сред харманлийската чаршия е един умален модел на цялата тогавашна България. И в условията на една такава страна ясно е как е протичало следствието на арестуваните ремсисти.

— Колкото тягостно да е, аз Ви моля да възстановим някои епизоди от това тъй наречено следствие. Инквизираха ли Ви? Разкажете...

— При всяко следствие, колкото и разнопосочни да са търсенията на полицията, нейното внимание се съсредоточава така или инак върху някого; в нашия случай тази „чест“ споletя мен. Естествено аз бях дал достатъчно основание за такова внимание. Та освен гумените палки имаше и фиктивни нощни разстрели край Марица и бесене за краката на таванските греди в участъка, но това са неща, които са ставали при всяко подобно следствие по онова време...

— А това несъмнено е дало някакви последици върху Вашето здраве. Но, слава богу, те не са фатални — здрав ви е коренът...

— Да, дядо ми — столетникът, почина не от старост, а от жълтеница... Другите мои роднини, ако са умирали по-рано, то е било или на фронта, или от холера...

— ...И така Вие попаднахте през лятото на 1943 г. в затвора с тежка присъда?

— Както казах — петнадесет години — като непълнолетен. Изпреварих с два месеца поправката на закона, според която и непълнолетни можеха да получават смъртни присъди...

— Спрете се по-подробно на този период. Дайте и оценка от днешна гледна точка доколко всичко това Ви дава материал за литературни търсения.

— В участъка и в Хасковския затвор прекарах общо около 20 месеца. В затвора срещнах интересни хора от различни поколения, от различни части на страната. Руслото на борбата

бе довело тук ярки, колоритни личности и обикновени скромни люде, а както навсякъде в живота, имаше и доста сивота. Но най-важното беше друго: за пръв път в моя млад живот аз се озовах сред съмишленици и при условия, където законите на конспирацията в голяма степен бяха невалидни. Естествено всеки си имаше свои революционни тайни, всеки бе длъжен да крие онова, което бе останало неизвестно за полицията и съда, но известното нямаше за какво да се крие. И така ние знаехме кой от коя конспирация е, от кой провал, за какво е тук... Да живееш сред 300—350 комунисти от разни поколения; при това да живееш с някои от тях в една килия — денем и нощем — заедно е нещо съвсем различно от романтичната сбирка на ремсовата петорка, която не трае повече от час. С други думи, ако предишните ми изживявания са били подходящи за поетично пресъздаване, то тези тук безсъмнено биха били по-подходящи за претворяване чрез средствата на прозата.

— По онова време в Хасково са били изпълнени няколко смъртни присъди над ремсисти. Бихте ли разказали свои спомени за някои от тези младежи?

— Естествено, ала не с удоволствие. С тъга. Още си спомням студента Дяко Димитров, той бе задочно осъден на смърт за участие в изнасяне на оръжие от казармата. Бе успял да избяга и в очакване на връзка с хасковския отряд една нощ той потърсил подслон при чичо си на село. А чичото го приел, настанил го, приспал го и довел през нощта полицията... Доведоха Дяко в затвора с тежка верига на краката, заключиха го в единочка и го пущаха на разходка тогава, когато ние вече бяхме прибрани в килиите. Тъй като присъдата му беше във връзка с военна конспирация, Дяко знаеше, че тя ще бъде изпълнена, ако не тая нощ, то другата... И за да се съхрани за оня последен час, възпяван толкова много от поетите, той се зае усърдно да изучава чужди езици. При нас имаше и учебници, и речници и скоро вече виждахме как при самотните си разходки при всяко подрънкване на веригата Дяко бръква в десния си джоб, вади листчето с чуждата дума, вдига глава, за да си я припомни на български и после проверява от другата страна на листчето не е ли сгрешил. Той отслабна, почерня пред очите ни, но не престана да учи немски, френски, английски. Така го заварили и в неговата последна нощ — над речниците. Беше твърде уморен, за да умре патетично, но и достатъчно съхранен, за да приеме достойно смъртта си. Под бесилката казал: „Такава е играта! Сега мене, утре вас. Нека е хаирлия!...“

— Искам да спра вниманието върху тези предсмъртни думи на героя. Много силни — страшно силни думи...

И сега ми хрумват други епизоди от нашите национално-освободителни борби. Съвсем свободна е моята асоциация, но искам да припомня, че руските освободители баба Тонка посреща не с хляб и сол, а им поднася черепа на Караджата; друг случай — Яне Сандански се обръща към своите четници, които изпращат свой убит другар, с думите: „Женете се, деца мили, да има кой да ви оплаква...“ Това са три епизода в различни моменти от борбата на народа — те по класов характер са различни, но мене ме интересува друго: дали в тези детайли виждате някаква закономерност? Дали тук се оглежда частица от националния характер на българина?

— По онова време аз приемах смъртта на нашите другари като неизбежен ход на борбата. Така бих приел и своята собствена смърт (в същност изживяна при споменатите фиктивни разстрели край Марица), но по-късно и аз стигнах до мисълта, че българската душевност дава един особен отпечатък в този колкото възвишен, толкова и загадъчен акт — саможертвата. Вие сте прав, като намирате нещо общо в тези толкова разнообразни споменати случаи. Тук аз бих прибавил и много епизоди от Априлското въстание и по-специално поведението на перущенските въстаници. А героичният край на Ботев? Ние българите сме търпелив народ, доста скептичен по волята на историята, но също така по нейна воля — непреклонен. Ние често тръгваме към победата с чувството, че ще умрем. За нас това не е изненада — то е по-скоро вграждане на душата и полагане на костите в темелите на бъдещата свобода. В същност у нас по стара традиция са се вграждали сенки на любими хора при всеки по-голям строеж, мост, църква...

— Може би тук се крие някакъв национален феномен?

— От една страна, това е страшна тема и тръпки ме побиват, като се заровя повече в нея, а, от друга, някъде в нейните недра блика изворът на животворен оптимизъм. Този народ, който гледа на смъртта като на съзидание — не ще изчезне никога от лицето на тази земя... Смъртта като съзидание!

— След тази толкова неочаквана, но струва ми се интересна парабола ми е трудно да ви върна отново в тесните стени на килията... И все пак ние трябва да следваме пътя на Вашия живот. Нека отново се спрем на Вашите първи литературни опити...

— Да, ние вече споменахме за тях. И понеже тези мои първи опити направиха впечатление на някои по-стари другари, и

понеже те не се наемаха да ми бъдат наставници в поезията, изпратиха ме да почукам на прозореца на килия номер 4. В тази килия имаше наши другари, върнати от лагера Динево поради зачестилите бягства там, изолирани от нас и очакващи да бъдат пръснати по други затвори на страната. Та трябваше да почукам през обедната почивка на килия номер 4, да потърся другаря Манов и да му дам моите стихове. Казаха, че той разбирал от тия работи по-добре от всички други тук... Почуках на прозореца, другарят Манов се показа — рядко красив мургав мъж, с черти, криещи и смелост, и благородство, и чувствителност, и трагизъм. Така запомних от тая първа среща Емил Манов. А колкото за стиховете не е нужно да се впущам в подробности...

— Да, разбирам Вашето неудобство, но какво все пак си говорихте с Емил Манов, каква беше оценката на по-опитния събрат?

— Той каза, че в момента чете лекция и че трябвало да го потърся на следния ден. На следния ден тъкмо посегнах през решетката на прозореца за стиховете, и в двора влетя с трясъци един от ключарите. Аз оставих моите опити в килия номер 4 и офейках, без да чуя дума за тях. А на третия ден тази килия осъмна празна... В неизвестен за мене час бяха отвели другарите към други затвори.

— Вие вероятно така и не се върнахте към тези свои първи опити и едва ли съжалявате, че тези стихове са се изгубили. Но в случая е интересно на каква тема бяха тия стихотворения и какъв беше конкретният повод за написването им?

— Темата тогава беше една — борбата! И поводът беше един — това, че всички пишеха. Нали Ви казах, въпрос на престиж... Аз бях доволен от това, че само мене ме изпратиха за консултация с по-висока инстанция...

— Въпрос на престиж! Но все пак мене ме интересува може ли да се считат тези Ваши първи опити за начало на един осъзнат процес; дали творчеството за Вас бе духовна потребност или все още бе каприз; доказване на превъзходството...

— Да, въпрос на престиж пред приятели и другари, които също пишеха; престиж — пред тези, които не пишеха, но в тия стихове ние не се виждахме затворници (в твърде малко опити имаше затворнически вопли), пишейки, без да сме си дали дума, ние прелитахме над стените (това бяха изключително приятни мигове), връщахме се там, отдето ни бяха откъснали, виждахме се с оръжие в ръка, виждахме майки и лю-

бими, планини и гори и тия крехки наивни поетични опити анулираха за някое време тежките присъди. Тия стихове лекуваха, приобщаваха ни към събитията и процесите по страната и света; следователно вкарваха ни в строя на борците, а това вече не е само прищявка, а това вече не е само престиж.

— И все пак нямахте ли самочувствие, че тези опити са с някаква литературна стойност?

— Мисля, че при нас нямаше хора с такива надежди. Аз бях в килия с гимназисти и студенти — все будни млади хора, всеки с някакъв запас от добре заучена революционна поезия. В килията често се рецитираха Смирненски, Ясенов, Христо Радевски, Крум Пенев, Вапцаров, Маяковски, Блок...

— Вапцаров?

— Да, с две-три неща, донесени от студенти от София.

Вечер имаше рецитали — импровизирани; и без да говорим за съзнателно съизмерване между зрялата поезия, влязла отвън, и нашите собствени опити, всички ние тук си знаехме мястото. Лично аз даже и в сънищата си не бих могъл да се видя някъде четен, рецитиран; даже бях убеден, че в края на тая история, при реално пущане зад стените, аз ще правя всичко друго, но не и опити в литературата... По това време за мене нямаше нищо по-примамливо от попрището на професионален революционер.

— Зреещите политически и военни събития не отвличаха ли вниманието Ви от литературните занимания?

— Имаше такова нещо. Така например през пролетта на 1944 г. заедно с многото вълнения за победите на Червената армия и от добрите вести за партизаните по нашите планини ние чувахме и многократни заплахи от затворническите власти; от областния прокурор беше ни казано, че настъплението на източния фронт не бива да ни радва, тъй като при пълна победа — първите части на Червената армия ще намерят сред тия килии само трупове... Тогава сред нас се появи план за бягство от затвора (ако някой се интересува от този въпрос, при съответната справка в революционния музей в Хасково ще научи, че Генчо Стоев е бил в центъра на тия планове. А това, че на 15 км от Хасково върху познат терен бяха разположени познати села, в които се намираха ремсисти, учили в Харманлийската гимназия, останали неразкрити от полицията, това правеше задачата реална — поне в известна степен; нереалното бе, че никой и никъде не би могъл да изведе и укрие такава огромна разнородна човешка маса от около 300—350 души политически затворници — в разни възрасти, с разни за-

болявания...) Сред караула имаше познати войничета, учили в Харманлийската гимназия, беше определено горе-долу и времето. При едно свиждане баща ми донесе туристически обуща и раница — очевидно през този период аз и моите приятели не сме писали стихове... И само трезвият анализ за тежките последствия от тази акция за част от нашите другари ни забави и охлади...

— И така какво беше Вашето самочувствие в навечерието на Девети септември?

— Живеехме в атмосфера на трескаво очакване. Беше ни ясно, че ако останем живи, ще навлезем в едно ново, колкото очаквано, толкова и непознато битие. Лично аз не можех да си представя, че веднага след освобождаването ми ще се превърна в управляваща сила. Така беше и с мнозина други. В разговорите ни ставаше дума за укрито оръжие, за другари по места, на които може да се разчита, и ни веднъж за това, че ще спим в топли чисти постели. Имаше вече и лека тъга от приближаващата раздяла с хора, станали скъпи на сърцата ни. А по време на разходките се отдавахме на пране — щеше ни се да ни видят навън с чисти ризи...

— Кога излязохте от затвора? Разкажете за първите чувства, които ви обзеха? Кога се почувствувахте наистина свободен?

— За тия чувства трябва да се пише отделно. А от затворите ни освободиха на 8 септември —преди обяд, по силата на една амнистия...

— В Хасково ли посрещнахте Девети септември?

— Тъй като ние не знаехме, че събитието ще стане на девети и че изобщо предстои да посрещаме нещо, и тъй като бяхме предупредени от хасковските другари, че вартоломеева нощ не е изключена, нашата харманлийска група пое обратния път с първия влак. Слязохме на гара Раковски (днешния Димитровград), за да се прехвърлим на влака от Пловдив за Свиленград. Оказа се обаче, че тази линия, както и други ж.п. магистрали в страната са парализирани от започналата железничарска стачка; оказа се още, че по перона на тая гара Раковски се разхожда една нетърпелива тълпа от пътници, поели и закъсали тук вследствие на стачката. Те бяха само мъже с малки куфарчета, от които не се разделяха, и със сака, издути от пистолетите: едно страшно сборище на палачи от цяла България, втурнало се да дири спасение към южната граница. Имаше и неколцина от Стара Загора. А влаковете от Хасково продължаваха да стоварват нови и нови групи затвор-

ници — някои щяха да пътуват за Пловдив, за София, за Русе, за Варна и всички разпознаваха по някого сред пътниците на перона. И когато мръкна, тоя перон се превърна в едно страшно стъргало. Ние се разхождахме мирно до своите мирни палачи и стремежът беше да се държим така плътно един до друг под лампите на перона и странно беше — тая светлина действуваше като покрив и даваше защита и сигурност и на двете страни. Но и по това трябва да се пише отделно...

— Може би вече сте написали нещо? Интересен е този момент — доколкото разбирам, това е мълчаливо споразумение за временно примирие? Примирие върху барутен погреб...

— Това беше нощта на безвластието. Може би двете страни са разбрали, че съдбата им се решава някъде другаде. За себе си мога да кажа, че бързах да се върна в Харманли — жив и здрав — и че моята работа бе там. А онези, макар и все още натъпкани с оръжие, може би живееха вече с мисълта, че измъкване няма и че по-добре ще бъде за тях, ако не прибавят към „актива си" някое и друго убийство; може би това поддържаше статуквото на странното и страшно стъргало в нощта между 8 и 9 септември. Бях преживял доста, а и покъсно не малко преживях, но в живота ми не е имало друга такава нощ, която се е превърнала пред очите ми в кръстовище на историята. Естествено писал съм за това „кръстовище", но понеже то е неповторимо и понеже втори път не ще мога да пиша за него, аз не бързам с печатането. Но така или инак през това кръстовище мина Томата...

— И все пак как е рефлексирало всичко това през очите на твореца вече в наши дни? Вие си запазете правото за покъсна раздяла с този материал, но в случая интересно е да проследим по какви пътища ще стане осмислянето на тези толкова необикновени събития...

— Очевидно налага се да ви обясня по-обстоятелствено моето отношение към тази нощ. Сега за сега тя е пресъздадена в началото на романа „Ден и нощ на Тома" и естествено след нея настъпва голям спад; тя е толкова силна, че нарушава тотално архитектониката на творбата. От друга страна, тази нощ не може да бъде преместена изкуствено за финал. Може би тя трябва да абсорбира много други линии и етапи на развитие — и минали, и бъдещи, — тогава книгата ще започне с вечерния здрач и ще завършва със здрача на утрото. Но понеже романът е вече написан... и понеже не знам кога друг път ще имам такъв сюжет, аз съм творчески парализиран... Вие ме разбирате...

— Значи ли това, че се ражда нов роман за живота на вашия герой Тома? Един герой, съдържащ твърде много автобиографични черти...

— Именно. „Ден и нощ на Тома“ е засега в две части — в две различни папки. Първата, отразяваща годините на съпротивата, ще излезе непроменена, но втората — раждането и отглеждането на Свободата, ще трябва да намери съвсем ново решение...

— Тук се налага едно малко отклонение. Искам да Ви запитам защо все пак не бързате с публикуването поне на завършената първа (и предполагам самостойно звучаща) част от Вашия роман? Дали това е въпрос на творческа самодисциплина, на авторски самоконтрол или имате други съображения? Какво Ви задържа от активни публикации, защото имам чувството, че имате и други завършени неща...

— Мисля, че грешиме, като задълбочаваме разговора толкова много около книги, още непознати на читателя. По тези въпроси бих говорил спокойно и с чиста съвест след 5, 6 или 7 години, защото даже споменатата завършена книга за Тома също е поредна част от нещо по-голямо. Аз съм споменавал и другаде, ще повторя и сега — Томата е внук на Павел Хадживрачев. Времето между двамата също трябва да се запълни. И все пак аз имам някои вече осъществени идеи извън тази поредица, които бих могъл да издам веднага: така например едно заглавие „Да бъдеш бог до есента“ фигурира вече доста години в издателските планове. И книгата е готова, и почти съм доволен от нея... но... почти. Това „почти“ ми пречи много; бих могъл да я отпечатам веднъж и да я преработя за второто издание. Такива случаи има у нас и в световната практика, но се боя. Първо, не ще изпитам необходимата стимулираща радост при появата на книгата: „Едно финансово облекчение не ще може да компенсира лошото творческо самочувствие!“; второ — може би темата, изтръгната от сърцето ми и напуснала моя дом, не ще се върне никога при мене, а така, докато е още тука, тя си е моя и аз съм неин. И трето — въпреки че вярвам твърде много и в морала, и в характера си, не зная какво ще стане с мен, ако пусна така 2—3 блудни дъщери да скитат между хората... Ние свикнахме да се пазим от грипове и настинки, мием си ръцете преди и след всяко ядене, но твърде малко мислим за хигиената на творческия дух... Имам основание да се пазя от оня „сепсис“, който погубва вече мнозина талантливи писатели. А и сега — сега пред очите ни загиват пет-шест души от нашите свидни приятели.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

— Значи пак опира до творческата самодисциплина...

— Там опира. До жестока самодисциплина, от която боли; имам понякога чувството, че месата ми и душата ми са посинели от тоя допир. Имал съм дори случаи, когато в периоди на материално затруднение е звънвал телефонът и от издателството ме подсещат, че ако забавената книга не постъпи тия дни... И съм слагал ръкописа в чантата, и съм тръгвал, и съм се връщал от средата на пътя. Колко е лесно човек да се предаде! Колко е трудно да се предаде Човекът...

— Какво да се прави! Читателят е търпелив — и, надявам се, дано е за добро...

Но ние пак се отклонихме — хайде да се върнем към оная историческа нощ, към онези дни на народен подем и опиянение. И тъй Вие на 8 септември вече се бяхте запътил към родния си град? Да следваме хронологията на събитията!

— Естествено настъпи утрото. Настъпи с много маршове от високоговорителите на перона. Маршове там са гърмели може би всяка сутрин, репродуцирани от емисиите на Радио София, но този път ние чухме съобщение, че през нощта властта в страната е минала в ръцете на Отечествения фронт. Бяхме обкръжили репродукторите като живи оратори, а те продължаваха да говорят... И още в тия мигове стачкуващите локомотиви засвириха. Машинистите бяха вече в кабините, гаровият персонал подканяше да се качваме. Харманли е близо и след по-малко от един час нашата група тръгна успешно към центъра на града. Не мога да ви опиша как са ни посрещали, ще ви кажа само, че през целия този ден баща ми не можа да се добере до мене...

Сред „посрещачите“ бе новият, муравиевският, околийски управител. Той се опита да спре шествието в името на реда, от който и самите ние сме имали нужда. И подканяше, разперил ръце насреща ни: „Господа комунисти, господа комунисти, аз за ваше добро... аз все още представлявам...“ Не можахме да чуем какво точно представлява, защото гласът му затихна в канавката. Другото е познато. Този ден то е ставало във всеки град на страната.

— Разкажете как загиваше властта на фашизма в това градче? Как виждате всичко това днес — през погледа на писател?

— Загиваше по най-различен начин!

Доскорошните първенци на града — тези, за които беше работила фашистката машина, трябва да са имали тревоги за своето имущество, но така или инак тях никой не ги тър-

сеше, те продължаваха да ръководят своите маслобойни и тютюневи складове, своите мелници. Своята търговия. Те даже бяха длъжни пред новата власт да не преустановяват работата си. Застрашен беше главно апаратът на тяхната власт и най-напред полицейските и офицерските чинове. Между тях мнозина имаха основание да се боят, и то не за друго, а за живота си. А тук казваха думата си не само насъбраните вини, но и характерите на хората...

Ще разкажа една малка история около превземането на полицейския участък: за да не се дават жертви, ние потърсихме началника на униформената полиция кап. Сейменски — той не беше окървавен човек. Доскорошен селски учител, за да сложи край на миткането си по селата и да се прибере в града, той приел тази служба няколко месеца преди завръщането ни. Така че нямаше никакви опасения да ни откаже помощта си и да усложни положението в града. Беше в нощта между 9 и 10 септември — преди полунощ. Той влезе в участъка и заповяда на полицаите — тези, които бяха там, и тези, които бяха по наряд из града, да се съберат за важно съобщение. След около половин час той вече говореше на строените полицаи. Бил убеден — така каза пред подчинените си, — че повечето от тях са служили не толкова за пари, колкото от чувството, че изпълняват своя дълг пред отечеството си. Но може би това същото отечество сега има нужда от други пазители, от други служители, тези другите са вече тук, зад тия врати, зад тия прозорци, и щом става дума за общия дълг пред България, това трябва да стане без кръвопролитие. И така от тази минута те били освободени от своята полицейска служба. Според него те ще могат да се приберат още тая нощ по домовете си с изключение на двама-трима, чието оставане тук ще бъде полезно от гледна точка на реда в града. Накрая по негова покана полицаите извикаха „ура!“ за тези, които ще ги заменят. И се пръснаха по домовете си естествено без оръжие. Лично аз — твърде съпричастен в този план за гладко изземване на властта от полицаите, бях очаквал все пак някакви усложнения. Но тази безгранична безропотност даже от страна на хора, които нямаха основание да очакват милост и съчувствие от никого, ме разтърси дълбоко. Така например заповедта за строяването и разпущането на полицаите, за прибирането на оръжието и патроните по опис се извърши с изключително старание от вече споменатия старши стражар Димо Севов. Той бе човек с две убийства, но тъкмо неговото „ура!“ гърмеше най-силно.

И така полицаите се пръснаха, а по-голямата част от групата ни, получила допълнителни задачи, се разслои към общината, към казармите, към гарата. Аз останах на командния пост в участъка при телефона, в очакване на вести от други части на града, от други градове. В тази стая бе и леглото на старшията (за случаите, при които му се е налагало да остава тук). И така, докато аз чаках вести по телефона и се вслушвах във всеки глас и във всяка стъпка от улицата, този човек си събу ботушите, хвърли куртката и легна да спи и, което е най-чудно — веднага заспа. Спа безметежно, с дълбоко равно хъркане; малко преди разсъмване стана и каза, че иска „да иде повън“...

„Бай Димо, казах аз, ти спа много дълбоко!“

„Аз все така си спя — рече той. — Знам какво искаш да кажеш, но моята съвест е чиста...“

„Ти имаш убийства!“

„Някой казва ли, че нямам. Аз ти казвам само, че съвестта ми е чиста. Тия момчета, дето аз ги..., те също стреляха! Аз исках да има ред и го поддържах — според своите сили и тъй както моят акъл подсказваше...“

И пак легна, и пак заспа безметежно до утрото, когато в коридора се чу глъч: нови другари бяха дошли. И един от моите приятели, Стайко Гочев, им раздаваше оръжие и боеприпаси от вещевия склад. Имаше и спорове — за тоя пистолет, за оня шмайзер. Старшията скочи от леглото си. Разбрал какво става, той се втурна към вратата. Опитах се да го спра, но той като че ли не ме видя и като че ли не видя парабелума в ръката ми. Блъсна ме с лакет и аз, за да не стрелям принебързано, тръгнах след него — без да го изпущам от очи. Не, нямаше опит за бягство. Той се втурна сред въоръжаващата се група: „Накъде? Стойте! Стойте! Казвам ви — тука има ред!“ и ги разблъска и в яките му ръце лъсна отнет от някого шмайзер. Оставаше само да пусне откос върху смутената група. Аз трябваше да го преваря, но не стана нужда — видях го да събира и другите шмайзери. Стайко Гочев му викна: „Ти какво се месиш, бай Димо? Твоето мина-замина...“

„Как ще е минало-заминало! — ревна насреща му Димо Севов. — Аз още не съм сдал!... Аз ще сдам по протокол — нищо не трябва да липсва... Моята съвест...“

А сетне, като наредих оръжието да се предава срещу подпис и като връщах старшията към леглото му, той изтриваше изпотеното си чело и говореше: „В какви ръце те оставям, Българийо!“

Та ето и старшията Димо Севов беше част от фашизма.

— Къде продължи Вашата дейност по-нататък?

— В участъка прекарах още две-три денонощия, докато властта в града премина изцяло в наши ръце и докато се сформира първоначалният състав на народната милиция. След това като член на Околийския ремсов комитет аз трябваше да създавам ремсови организации в града и по селата. Няколко месеца пътуване с мотоцикъл по далечни и твърде несигурни пътища. Впрочем нещо, което вършеха мнозина мои връстници из страната по онова време.

— Да, така е! Но навсякъде тези процеси протичат специфично — не може паметта Ви да не е запазила и по-ярки, и по-интересни епизоди...

— Неинтересни епизоди от това време не помня. Може би ги е нямало или пък съм ги забравил. В същност нямаше нищо за забравяне, тъй като всичко се извършваше за първи път, нищо не се повтаряше и дните не бяха тръгнали още по коловозите на рутината... Имаше например в старата харманлийска околия (в нейния южен край, там, където тя стигаше река Арда и гръцката граница) едни странни селища на тракийци, прокудени от Беломорието. Те не бяха пожелали да се изселят във вътрешността на страната, нещо ги бе карало да се взират от тия баири на юг, а мъжете от време на време да се спущат нощем надолу към някогашните си родни огнища. Тия хора не можеха да приемат настоящето — бившите власти бяха използвали тяхната любов и тяхната мъка, и техните набези... В дните, за които говоря, те не знаеха какво ще стане с досегашните привилегии, с досегашното оръжие, с досегашните поселища. Не знаеха, но и не пущаха нашите инструктори да правят събрания в селата им. А понякога по тия, които се бяха запътили натам, стреляха. Не съм чел никъде нищо за подобни села, за подобна комплицирана душевност и за такива почти неразрешими проблеми — между тях и новосъздадената отечественофронтовска власт.

Та на моя милост се падна „късметът“ да обходя тия села на всяка цена. Но за това трябва да се пише отделно...

— Аз съм от по-друго поколение, расъл съм, както се казва, по вашия край, „във вътрешността на страната“. И не мога да разбера точно в какво се изразява тази „комплицирана душевност“ на споменатите селища. Бих искал да разкажете за някое свое конкретно преживяване там!...

— Например следното: всеки мъж по ония села имаше модерно оръжие. За тях не беше проблем да пазят пътищата към

своя край, но ако човек се промъкне до общината им нощем — те не биха се решили на убийство. Първо, поради неписаните закони на гостоприемството, и, второ, за да не бъдат уличени в недвусмислена контрареволюционна дейност. Тъкмо затова пазеха подстъпите си към селата отдалече. Моето намерение беше, след като премина по-голямата част от пътя с военна кола, да сляза и да продължа нощем през баирите и да им стана „гост", преди още да са ме усетили. Някой обаче им позвънил от Харманли по телефона — да се вразумят и да ме посрещнат добре. В резултат на което те устроили засада в район, считан за безопасен. Стреляха и пронизаният шофьор полетя заедно с колата в пропастта. Мене ме спаси каменистият сипей, където скочих, хлъзгах се надолу по корем, следван от каменна лавина. Така и не стигнах до тия села...

— Но това е силен жизнен материал и Вие вероятно ще се връщате към него... Не бих искал повече да задържам вниманието върху тези моменти от живота Ви, защото в един разговор те могат и да избледнеят. Нека белетристът сам се пребори с тези събития...

И така моят следващ въпрос е насочен към литературното Ви изграждане — оставаше ли Ви тогава време да поддържате и литературните си интереси.

— Нямах такова време. Около две години до есента на 1946 г. не четях друго освен вестници и организационни инструкции.

— През това време у Вас възникваше ли мисълта, че бихте могли да се посветите изцяло на организационна работа?

— По-рано преди провала и в затвора аз се виждах именно като такъв деец. Впоследствие обаче практиката показа, че аз съм непригоден за новите условия. Така например: аз не разбрах защо трябва да създаваме някои ТКЗС за две-три денонощия. При положение, че старите тесняци там — приятели на баща ми — искаха да им бъде даден срок от 2—3 месеца. И обещаваха, че след тия месеци те сами ще сформират колективното стопанство, без да се мяркаме ние от града, без да ги пришпорваме. За мене те не бяха врагове и аз не можех да ги подменя като предишните властници... Има и други такива примери в живота ми, при които аз съм показал недостатъчно бързо „адаптиране" към изискванията на момента.

— Кой момент от живота си считате за решаващ при окончателното Ви ориентиране към литературни занимания?

— Може би вече сте почувствували, че и без да съм се занимавал активно с литературна работа, през тия две следде-

ветосептемврийски години аз съм мислил и за своите бъдещи лични пътища. Щеше ми се между другото да видя и малко свят; бях се сдобил с паспорт за Франция (смятах да уча история на изкуството), но не получих френска виза. Може би моята биография ги беше смутила...

Между другото направих няколко плахи поетични опита. По това време — не помня точно повода — вестник „Младежка искра", орган на ЦК на СНМ, беше обявил конкурс за най-добро младежко стихотворение. И аз изпратих едно; на следния ден написах друго, стори ми се по-хубаво, та изпратих и него, но вече с псевдоним. Нищо не очаквах от този конкурс — просто погледът и мисълта ми не се застояваха вече само в Харманли. За мое смайване тия две стихотворения, подписани с две различни имена, спечелиха първата и втората награда на конкурса. Този факт ме връхлетя като гръм — смущението не бе по-малко от радостта. Изведнъж се оказах в ситуация, от която няма връщане. И така много неща станаха по-нататък — благоприятни за моето посвещаване на литературата, но тази двойна награда в конкурса беше вододелната линия в живота ми. Тогава отново се върнах към книгите и отново изпитах сладката радост от общуването с тях. Имах чувството, че те са били моят дом, напуснат за неопределено време поради неотложни задачи; но мой дом, топъл дом, който винаги ме е чакал...[6]

— И по-нататък?

— Аз вече гледах навън. Смятах, че бъдещето ми ще се изясни под небето на София. Както и преди мен, както и след мен — с повече или по-малко основание — смята всеки начеващ писател. Важното бе да бъда в столицата — сред всичко, което дава тя и което липсва на малкия град. Като политзатворник имах право да запиша която си пожелая специалност, но аз записах философия — през есента на 1946 г.

Защо философия? Защото всяка друга специалност водеше към определена професия, а моята професия — колкото и смешно да ми се вижда това сега — бе вече избрана... При това аз считах, че ще изгубя малко време за подготовката си. Нали уж вече познавах основните принципи на философията. И така щях да имам образование — без ангажимент към определена професия и колкото си искам време за „гълтане на култура". Естествено и за писане.

— Може ли да посочите някои запознанства и събития от онова време, които са ускорили Вашите литературни изяви?

— Между другото попаднах сред сборището на младите,

начеващи литературни амбиции. Едно от тях — най-яркото и най-многолюдно (мисля, че то си остава такова и до днес) — ме застави да пусна котва сред него. Това бе литературният кръжок „Васил Воденичарски“ при тогавашния Историко-филологически факултет. Срещите ставаха всяка седмица — обикновено в неделен ден, — когато имаше свободна аудитория. Някои от младите хора, срещнати там, са днес утвърдени творци, други — след някоя добра проява в литературата изчезнаха завинаги от нейната сцена, но така или инак всички имаха самочувствие на избраници. На сбирките се допущаха малко гости и без право на изказване. За да не бъдеш гост, трябваше да станеш член на кръжока, а за да станеш член — трябваше да прочетеш свои творби. За малцина вратите се разтваряха изведнъж. След обсъждането на новите кандидатури твърде често се произнасяха „смъртни присъди“. Изобщо малкото затворено общество от бъдещи таланти се пазеше от прекомерно разрастване... На мен съдбата ми се усмихна повече, отколкото бях очаквал: стихотворенията ми бяха приети ласкаво; едно от тях бе отпечатано през пролетта на 1947 г. в Студентска трибуна“[7], а през 1948 г. станах и председател на кръжока. Междувременно бях печатал вече и в „Жената днес“[8] и във в. „Народна младеж“[9] и главно в „Литературен фронт“[10], където големият наш поет и тогавашен главен редактор на вестника Никола Фурнаджиев пусна на два-три пъти мои неща. Аз имах естествено вече и нови приятели. В кръжока срещнах за пръв път Давид Овадия, с когото не се разделяхме дълги години. А участието ми в „Литературен фронт“ ме срещна с неуморимия Радой Ралин — тогава той бе кумир за младите и неведнъж са ми го показвали по „Царя“: „Ето го този, дето говори! Да, това е Радой Ралин...“

Оттогава познавам Атанас Наковски и Ивайло Петров, Вътьо Раковски и Найден Вълчев. А също така и добрия, талантлив човек Димчо Маринов, който прочете в кръжока разкази, на когото всички завиждахме, за да се откаже по-сетне по неизвестни причини завинаги от прозата. Такъв беше случаят и с Панайот Манолов, който след прекрасни безспорни литературни изяви избра попрището на провинциален кореспондент. Тук трябва да спомена и Илия Трифонов — един от председателите на кръжока, — много ерудиран млад човек, който в момента завършваше втория си факултет и който за всички нас трябваше да стане бъдещо светило на литературната критика. Освен подготовката и безпогрешната си интуиция за това, „от кой храст ще изскочи заекът“, той притежаваше

и чуден характер за привличане на младите хора. Той ни кътказше и събираше като квачка под крилото си. След като се пръснахме от кръжока, аз дълго време очаквах да срещна в печата неговите литературни критики, но такова нещо не се случи. Той бе станал преподавател по диамат в едно висше учебно заведение.

— Но да се върнем в студентските аудитории. Какво Ви даде избраната специалност, подпомагаше ли тя литературното Ви изграждане? Споделете своите спомени за интересни преподаватели и студенти; опитайте се да възстановите атмосферата на Вашата студентска младост...

— За специалността философия това беше време на коренни преподавателски дислокации. Считаше се, че като идеологическа дисциплина философията не можеше да бъде преподавана от заварените буржоазни професори. Новите преподаватели, които ги заместваха, въпреки своята идейна и житейска зрелост нямаха оня блясък на европейския академизъм, който аз помня например от проф. Саръилиев — по история на философията. Дребничък, аскетичен, нежен, точен като самата часовникова стрелка — така отмерен и в своите жестове, и в своето слово — аз му прощавах целия бергсонциански грях заради тази завършена стилност. Но ако Саръилиев го помня повече като образ, то към лекциите на проф. Спиридон Казанджиев се връщам като към лично приятно изживяване. Също много стилен като поведение, с тих гласец, който принуждаваше аудиторията да се стаи, той четеше своята обща психология с една наслада, която бих нарекъл епикурейска. Това впечатление за епикурейство, несъвместимо на пръв поглед с цялостния му стил, идваше може би от чувството му за сигурност, но сигурност, дошла след като сам е дегустирал нужните факти из областта на своята наука. Даже словата му — сочни и закръглени като капки — идваха отнякъде, за да наквасят първо неговите устни. И ние заедно с него също „дегустирахме" психология... Аз бях между неговите добри студенти, но, както вече споменах, по начало не смятах да отделям много време за специалността си. Стана така, че проф. Казанджиев ме беше запомнил — очевидно от изпита при него (бях се подготвил добре, но в рамките на учебника); а в упражненията при асистента му Драгиев се впущах охотно в импровизации. Та веднъж съвсем неочаквано след лекции професорът ме покани — пред Ректората — да го поизпратя по „Царя". Пита ме от кой край съм и поиска да му разкажа нещо колоритно за нашите села. Най-колоритното, което можах да си спомня,

бе за едно село, в което ергенинът не може да се ожени, докато не докаже, че е способен на добри сполучливи кражби — защото там наистина всички крадяха и ако той не е като всичките, неговата жена ще гладува. Професорът показа, че му е интересно и поиска някои детайли за нравите на това село, а аз знаех много такива детайли. При раздялата професор Спиридон Казанджиев ми каза все така тихичко, дегустиращ всяко слово: „Интересно. Много интересно! И неочаквано. Допущах, че може би ще носите тайни интереси към психологията, но виждам, че житейските наблюдения ви разгарят повече. Пишете ли? Аз мисля, че Вие ще можете да пишете..."

Но ако трябва да търсим пряка връзка между специалността философия и моите литературни занятия от това време — такава връзка липсва. Времето ми беше разделено на две — истинските ми приятели бяха в литературния кръжок; те запълваха и свободните ми вечери. С тях станаха и първите ми софийски напивания. Тук му е мястото да спомена за един от най-добрите тогавашни млади поети — Димитър Данаилов, дошъл от Чирпан, за това, за което и аз бях дошъл... След първата и втората чаша Митко започваше да рецитира стихове. Минаваше през цялата българска поезия и тръгваше по света. Той беше една огромна поетическа антология и аз не знаех дали при него ме е водило повече приятелството или користта...

— И един сантиментален въпрос: кой е онзи жив писател, с когото сте общували за първи път? При какви обстоятелства стана това и оказа ли тази среща влияние върху избрания път? ...

— През зимата на 1947 г. бях изпратен съвсем неочаквано в Пампорово (тогава не беше известен международен курорт) като културпросветник в един скиорски курс... Много млади скиори от цялата страна, неколцина стари асове за треньори и сред тях моя милост, който за първи път слагаше ски на краката си. Но в местността Пампорово имаше почивна станция на дейци на културата. Между почиващите бяха Ламар и Ст. Ц. Даскалов. Понякога те се смесваха с нас на пистата, а понякога ние с тях вечер в ресторанта на КНИК, където и ние можехме да си поръчаме от онова, което бяха приготвили за „културните". А веднъж се проведе съвместно честуване на Ленинова годишнина. Бе решено за честуването да се изпрати дописка до „Работническо дело". Бяха посочени двама отговорници за дописката: Ст. Ц. Даскалов от страна на културните дейци и моя милост от страна на спортистите. Но веднага

след честването Даскалов разпредели работата така — аз да напиша през нощта дописката, а на заранта той да я редактира и изпрати в София. Спомням си, че тази нощ не спах — писах. Чак до сутринта. Не помня точно какво съм написал, но страниците бяха осем... Дадох ги на Ст. Ц. Даскалов (трябва да кажа, че бях чел вече негови неща — сборниците „Под ямурлука" и „Магдина чука" — ценях ги, може би затова се бях престарал в тази дописка). Но за мое учудване той не хареса материала — дълъг бил. Били нужни само 15 реда: „Но, каза ми той вечерта, като ме гледаше право в очите, ти можеш да пишеш. Пишеш ли?" Трябваше да призная, че пиша. „Какво пишеш?"

„Стихове..."

„Така ли? — Е, нищо, няма значение! Дай да ги прочета!"

„Нямам ги у себе си, другарю Даскалов."

„А къде са?"

„В София."

„Добре! Тогава, като се върнем в София..."

Това не бяха само любезни приказки. Нещо повече: видял моето смущение, Ст. Ц. Даскалов направи така, че да не мога да му избягам. И като прочете в София моите работи, рече: „Така си и мислех — ще ги печатаме!" И което е истина, той тръгна по редакциите с тия стихотворения. И независимо от резултатите на тази „масирана акция" срещата със Ст. Ц. Даскалов ме беше вече променила. След нея никой с нищо не би могъл да ми внуши, че аз не съм роден с литературно призвание...

— Провървяло Ви е! Навреме сте попаднал при Ст. Ц. Даскалов...

— Както и да е — аз останах не само с хубав спомен от тази среща; аз си обещах в случай на щастлива литературна съдба да се отплатя на живота със същия жест — някога към някого.

— Животът предостави ли Ви такава възможност, такива възможности?

— Рано е да кажа, че литературната ми съдба е щастлива... Но въпреки това имам вече 2—3 щастливи срещи с млади дарования... Моят нрав е по-друг — не нося техните работи по редакциите, но сядам на масата с молив в ръка над тия плахи опити и търся в какво е силата и в какво е слабостта им. И така многократно...

— И откривате ли последователи на Вашия повествователен маниер сред тия млади творци, потърсили Вашето мнение? За-

щото неписаното литературно правило е такова: всеки търси опора и подкрепа при духовно близък автор...

— Добри последователи не може да има никой, защото добрият талант не може да бъде ничий последовател... А с неталантливи хора работа нямам! Може да става по-скоро дума за сродни психологии; за близост както в душевната, така и в рецепторната нагласа; за неща, общи в житейския път, в условията на зреене; за общи предпочитания в етиката, естетиката и в последна сметка — поетиката. С тази разлика, че по възрастови причини един може да бъде по-начело в колоната, а друг по-назад.

— ...От годините на Вашата студентска младост, от онези години на активно литературно изграждане имахте ли някого, когото да смятате за свой учител — независимо дали неговото влияние е пряко или косвено?

— Аз не знаех на какво точно трябва да се уча и затова не можех да имам определен учител. София все още оставаше за мене един голям панаир, в който се възхищавах и от вълшебствата, и от акробациите, и от латерните. От стрелбищата и пиянките — също. Тайната на панаира е в това, че не можеш да му отнемеш нищо. Ако отстраниш онзи там, дето вдига много шум, може и да развалиш панаира. Та повтарям: всичко трябва да бъде обхванато, всичко видено и вкусено с намерение да се спра най-сетне някъде; но и с тайната надежда, че може би не е нужно да се прави строг избор, че при наличието на достатъчно сили, на достатъчно упорство могат да бъдат овладени всички тия примамливи неща. И така аз споменах дотук, че съм писал и печатал стихове през този период. Но сега, като погледна назад, виждам, че даже и тогава съм чел повече проза. Рано беше да си избера „факир", след когото да тръгна — с намерение да овладея тайните му...

— ...И тъй кога завърши Вашата студентска младост?

— Мисля, че тя бе завършила още в началото си! Аз посещавах само лекциите на избрани професори, както и студентския литературен кръжок, но дните ми бяха запълнени с работа в младежкия печат. Истински студентски период съм имал само една година; другото е формално делене на възрастта по етапи. В 1950—1952 г., когато аз се дипломирах, бях минал вече през доста редакции.[11] Бях издиган и свалян; и самият аз свалях понякога, а това не са детайли на един чисто студентски живот... Даже бях се оженил и вече се развеждах...

— Вашата първа книга „Истински хора" — сборник с очер-

ци, излиза през 1953 г. До този момент Вие сте правили опити в областта на поезията — за нас е интересно как стана този преход от поезия към проза? Дали тази книга с художествено-документални очерци беше случайно хрумване; просто отклик на нуждите на времето или вече осъзнато търсене в определена жизнена и литературна област?

— Аз вече споменах, че през този период работих в младежкия печат. В 1949—1950 г. се появи шансът да постъпя на работа във в. „Литературен фронт“. Още преди това Никола Фурнаджиев беше пуснал там мои стихотворения, а точно тогава Радой Ралин искаше да напусне поста уредник в този вестник и търсеше някой млад човек (с перспективи в литературата, но запознат с черната работа във вестникарската кухня). И така аз станах уредник на „Литературен фронт“. Бях вече там, когато стана промяна в главното редакторство. На мястото на Фурнаджиев дойде Веселин Андреев; зам. главен редактор стана Божидар Божилов и аз — прибавен към тях. Това бе в същност целият редакционен щаб. За планирането на новите броеве се събираше и редакционната колегия. Тогава се запознах с такива интересни хора като Борис Делчев, Пенчо Данчев, Младен Исаев и др. И в този вестник работата ми бе увлекателна, но и тука не оставаше време за поезия. Даже четенето намаля. Пък и животът изтикваше на преден план нови, непознати проблеми. Така например напълно бе решен въпросът за овладяване лостовете на властта. Основните средства за производство станаха народна собственост. Но въпреки това житейските грижи на хората не намаляваха. Защо? По това време аз бях неподготвен за този въпрос. Неподготвен за въпроса — бях още по-малко подготвен и за отговора. Все пак бе ясно едно, че търсенията трябва да продължат не на фронтовата линия, разделяща обществото на две, а във вътрешнодушевната фронтова линия на съвременника.

Това са мои днешни разсъждения за тогавашното ми състояние. Не смея да твърдя, че в онния дни съм стигнал до въпроса за психологията на процесите. Изпитвах просто едно безпокойство, едно дълбоко неудовлетворение. И от своята поезия, и от поезията на цялото мое поколение. Пък и от поезията на майсторите, които вече ценях.

Не съществуваше миг, в който Генчо Стоев да е казал: „Стига толкова поезия, ще започна с проза!“ И понеже нещо все пак трябваше да се промени — най-лесно бе да се промени работното място. Напуснах „Литературен фронт“, за да отида в „Завод 12“. Там се полагаха усилия за издаване на вътреш-

но-заводско вестниче. Тука мога да се похваля, че 2—3 месеца след моето отиване в завода се яви първата българска многотиражка. Малък спретнат вестник, издаван всяка седмица, с кореспондентска мрежа из цеховете, насърчаващ похвалните явления и враждуващ с всичко, което угнетяваше по някакъв начин трихилядния работнически колектив.

Понеже бях напуснал „Литературен фронт", запазвайки добри чувства към хората там; понеже тия добри чувства се оказаха двустранни и понеже Веселин Андреев поиска в писателския вестник да се появят по-тежки материали за работническата класа, аз написах няколко очерка за майсторите на „Завод 12". Всички тези очерци бяха поместени все на първа страница — отляво, под самото заглавие. След време тези очерци, посрещнати добре не само в редакцията на в. „Литературен фронт" (бяха споменати веднъж като ново явление в доклада на Христо Радевски пред годишното отчетно събрание на СБП за 1952 г.), можаха да бъдат събрани и издадени. Книжката „Истински хора" бе създадена от тях. Редактор ми беше Симеон Султанов, а книгата излезе в издателство „Народна младеж".[12]

— Как беше посрещната книгата Ви в литературните среди? А сред заводския колектив?

— Имаше отзив в печата. От Веселин Йосифов[13] и Любен Станев.[14] А във в. „Работническо дело" мисля от Иван Вандов или Христо Йорданов.[15]

А колкото до заводския колектив... Имах впечатление как се посрещат очерците, печатани в „Литературен фронт". Тогава аз все още бях сред работниците. Те знаеха за кого пиша, знаеха в кой брой ще прочетат материала. И четяха, и споделяха своите впечатления. Но когато книгата излезе, вече не бях в завода. Така насъбрал опит и кураж, бях решил, че ще мога да намеря отговори на своите въпроси и своята трайна посока на развитие само ако се откъсна от работата в печата. Твърде рисковано за тази възраст — останах у дома сам със себе си. Имах вече и първите контрактации за бъдещи книги. И своя пишеща машинка си имах, и тема за повест, и първите три глави от тази повест вече написани. Та чух тогава, че едно момиче от многобройния заводски колектив — героиня в един от очерците — не харесва книгата. Нямах други сведения за отрицателно отношение към тази книга сред колектива на „Завод 12".

— Но какво се получава? Вие и този път започвате съвсем отново, сякаш прерязвате мостове и изоставяте трасирани

пътища за една по-директна обществена изява. Та нали по образование сте философ; имате и всички предпоставки за политическа и литературна кариера? Още веднъж искам да изясним кои са онези подтици, които Ви поведоха по нови пътища, към неясното и смутно поприще на професионалния литератор? Интересуват ме главно Вашите психически мотиви при този съдбовен избор?

— Бях споменал вече какво значение имаше за мене книгата в моята най-ранна младост. Още в прогимназията тя — книгата — ме беше извела от малкото прашно градче, като ми даде и широкия свят, и интересните хора по света, и големите световни писатели — мои тогавашни гидове. Още тогава бях благодарен, без да подозирам каква огромна роля ще играят те и занапред в живота ми. Бяха станали мои, но много повече аз бях станал техен... От друга страна, епизодите около революционната дейност на баща ми казаха също своята дума. Но аз не знаех по какви точно пътища щеше да поеме моята младост, ако точно тогава в годините на най-голямата си чувствителност не бе видяла кривото, грозно лице на фашизма; ако не бе зърнала твърде рано кръв по ръцете му. Допущам, че в условията на една класическа буржоазна демокрация аз, макар и марксист, бих защитил своите възгледи отрано главно със средствата на литературата...

Участието ми в Съпротивата може да бъде разглеждано като принудително минаване върху други релси — релсите на историческата необходимост, а не на моята истинска природа. И макар през периода на съпротивата да съм виждал бъдещето си като професионален революционер, днес отчитам, че моята природа съвсем естествено е потърсила своите стари коловози след изживяването на острите обществени колизии. Но понеже след известно занемаряване тези коловози са се оказали тревясали, твърде естествено е това, че аз не съм попаднал изведнъж на обетована земя. Днес допущам, че с писането на стихове моето същество е опипвало почвата пред себе си, взирало се е да открие стрелките на вътрешния си компас. Но това опипване, това взиране са обещавали бавно придвижване към целта и пропущане на нови години — при това стиховете ми не са били добър аргумент за освобождаване от ремсова работа... Такъв аргумент стана и философията; студент в столицата, това вече дава редица компенсации. Но естествено в търсенето на компенсация не всичко ще върви гладко. Търсенето става задъхано и понякога то води до изоставяне на някои вече завоювани коти. (Очевидно били са завоювани не по-

ради съдбовна необходимост.) Така след всичко друго идва журналистиката. Мисля, че моята природа е чужда и на вестника. Но така или инак вестникът ми помогна да живея сред благодатния културен климат на столицата. А в края на краищата той ме дисциплинира, даде ми време за отдих, при който най-сетне можех да направя своя толкова отлаган избор. Та ако съм изоставил завладените коти, това е било, за да не изоставя своята съдба...

— Добре! Вие казвате „попаднах на своя коловоз". И като че ли това е така. Ние познаваме Вашите очерци от онова време — те са като свеж полъх по време на суховей... Но защо все пак след тази обнадеждаваща творческа изява не виждаме никакви признаци на придвижване по тези коловози, като че по Вашия път няма нови гари, нови спирки? ... Едва през...

— Момент! Дерайлирах... То стана така: тъкмо приключих с журналистиката (бяхме си дали един другиму своето!) и тъкмо скъсах с редакциите, за да пиша само по свои вътрешни поръчения (започнах и цикъл разкази и една повест, която обещаваше да стане добра), тъкмо в този дългоочакван етап с най-високо самочувствие моят локомотив бе преобърнат от нещо съвсем дребно... Дребно според мене може би. И така в очерка си „Истински жени" бях възхвалил една фрезистка, която след доста горчиво детство и моминство беше попаднала сред добри хора — сред добри майстори. Тя, възвърнала уважението към себе си, сама беше станала добра майсторка. Не че беше незаменима на фрезмашината в „Завод 12", но след всичко преживяно това нейно морално, психическо и социално стабилизиране заслужаваха — според тогавашните ми възгледи за ролята на литературата — една откровена апология на тая млада жена. Естествено апология не би могло да се постигне при пълно премълчаване на несполуките в нейния преминал живот. Та аз описах и едното, и другото и апологията се получи от разликата между двете нива — някогашно и сегашно... Най-напред очеркът беше печатан във в. „Литературен фронт" (Всички в завода го четоха и тя самата го чете. Всички казваха: „Браво! Ето тъй трябва да се пише за живите хора!"), а две години след това очеркът се появи и в споменатия сборник. За беда тъкмо тогава героинята възнамерявала да встъпи в брак; за още по-голяма беда — тя не споделила всичко от своето богато житие-битие с жениха си, а му предложила само едно красиво резюме. Той обаче обичал да си купува новите български книги;купил и моята и ще — не ще, прочел онова, кое-

то не било включено в „резюмето“. И набил момичето — нещо, за което аз и досега съжалявам. И си отишъл! Научих за станалото не от нея, а от другаря Венелин Коцев, който тогава беше директор на издателство „Народна младеж“. Той ме повика, съобщи ми за станалото и преди аз да го успокоя, че това са дребни, банални житейски перипетии, каза, че работата е сериозна, защото е написано изложение против автора до най-високото възможно място и че именно оттам са препратили писмото в очакване на отговор от издателството, редактора и автора. Прочетох в писмото, че Генчо Стоев, като е писал разни измислици за миналото ѝ, попречил на нея — младата работничка, — която била още детствена“, да се омъжи...

Исканият отговор беше направен и изпратен до възможно най-високото място. Освен общото писмо аз изпратих и лично свое, в което отхвърлих обвиненията за „измислица и клевета“. А по въпроса за „детствеността“ предложих да бъде използвана медицинска експертиза. Може би човек ще открие в моя отговор нотка на непристойност, но аз съм убеден, че всеки, който бъде поставен в съответна заплашваща ситуация, ще възприеме точно този гард — защитен и също заплашващ. А няколко дни по-късно аз заедно с редактора на сборника Симеон Султанов и с тогавашния главен редактор на издателството Дамян Дамев посетихме „Завод 12“. Там бе подготвено специално събрание, на което обяснихме случая, но говорихме не толкова за сторени грешки, колкото за предразсъдъците, които все още смущават и съзнанието, и живота — дори на най-добрите представители на класата. Предполагах, че въпросът с това е изчерпан, и продължих да пиша споменатата повест. Но в едно утро (пролетта на 1954 г.), тъкмо се канех да сядам на писалището и пристигна един приятел от студентството. Беше задъхан от бързане, беше смутен — имаше да ми казва нещо, а не знаеше как да започне. Докато най-сетне извади пресния брой на в. „Отечествен фронт“, разгърна го и ми показа някаква статия, в която прочетох страшните думи... „Клеветник на работническата класа...“. Статията вземаше повод от злополучния случай с фрезистката и като ме обвиняваше, че не спазвам основни азбучни истини в областта на очерка, заключаваше, че това е станало не случайно, а за да се оклевети работническата класа. Езикът и стилът показваха, че статията не е дело на журналист и на критик, а тонът — недопущащ никакво възражение — звучеше като смъртна присъда. Подписът също доказваше обществената значимост на материала — „Жило“...[16]. Това бе потвърдено и при срещата

ми с главния редактор на вестника Владимир Топенчаров...

— ...А може би това е просто първата отрицателна оценка за Ваша творба?

— Ако гилотината може да бъде наречена оценка! И ако сте чували за положителни гилотини!

— Но все пак оцеляхте...

— Оцелях наполовина! Защото дълги години не писах нищо. И всеки, който следи моите публикации, може да изчисли колко от най-добрите ми години са били екзекутирани...

— Може би това е частен случай...

— Можех да рухна през тези години — и физически, и морално. Творческият нагон можеше да изостави една злополучна съдба като моята. Къде са гаранциите, че това не би могло да се случи и че не се е случвало на мнозина като мен под една или друга форма? Ако не бях издържал, не бих съществувал и като „частен случай"... Вие бихте ли си спомнили за мен?

Дори сега, когато пишем тази книга (а това е свидетелство, че не съм забравен...). Вие спомняте ли си за моите мъртви, безплодни години? Тях ги помня само аз с болка, която нараства с изпразването на пясъчния ми часовник. Тя ще е най-силна при последната песъчинка, а после ще изчезне и песъчинката, и болката, и споменът... За тия, които ме съдят, аз ще съм човекът с малко, неродено докрай творчество. Това, че творчеството ми е в същност недоклано, не ще ме направи по-значим.

— Дайте своята оценка за това време, което създаде толкова предпоставки за „частни случаи"?

— Понеже това са твърде важни неща, аз не бих искал да се впущам в обобщения, за които ми липсва достатъчно информация. Но тъй като това е случай от моята практика, аз мога да го прибавя като илюстрация на времето: Две години преди статията на „Жило" аз бях поместил един материал във в. „Литературен фронт" за състоянието на някои културно-исторически паметници. Между другото се опирах и на костницата в Перущенската църква „Архангел Михаил". Тая костница, дело на един скулптор-търгаш, притежаващ обаче нужните връзки в тогавашния КНИК и командирован неколкократно за карарски мрамор от Италия, бе превърната в същност от светиня в най-долнопробен кич. Костите на героите бяха подредени така: ветрила от бедрени кости, а над тях „празнични гирлянди" от нанизани гръбначни прешлени, — в подножието на всичко това — черепи, като централният череп се бе изплезил (езикът беше глинен!). Та бях описал аз тази костница, бях

казал нещо и за „скулптора“ и завърших с перифразата: „А КНИК отвисоко, през гъстия дим, гледаше на всичко тих, невъзмутим!“ И Веселин Андреев, и мнозина други от редакцията и извън нея ме бяха поздравили за този материал и всички заедно чакахме отговора на КНИК. Той дойде, но знаете ли кога? Точно след две години, и то двадесет и четири часа след статията на „Жило“...

След срещата с Топенчаров имах среща с Веселин Андреев, тогава главен редактор на „Литературен фронт“, защото, както споменах, най-напред там бях отпечатал очерка „Истински жени“. Та разговаряхме ние с Веселин, а в това време влиза Славчо Васев — от 2—3 седмици беше вече заместник-главен редактор на „Литературен фронт“. Веселин ме представи на Васев, а той възкликна: „Значи Вие сте Генчо Стоев? Днеска се получи отговор от КНИК по повод едно Ваше писание.“ Поисках да прочета отговора. Прочетох го като кошмарен сън, но то бе реално писмо — черно на бяло, с подпис и печат. В него се съобщаваше, че са прочели „ефектно написания материал на Г. Стоев“ за някои паметници на културата, но не намират за нужно да отговорят по същество, тъй като от статията на „Жило“, печатана във в. „Отечествен фронт“, става ясно, че същият — Генчо Стоев — е скаран с истината... Това странно забавяне на отговора и още по-странното съвпадение със статията може да бъде само малка брънка от един порочен стил.

— Как се разви по-нататък Вашият живот? Имаше ли преки последици статията на „Жило“?

— Последиците, преки и косвени, са естествени в такива случаи. Би било неестествено, ако ги нямаше, но тогава не бихме се спирали на този момент. Всичко онова, за което се бях готвил, бе станало изведнъж безсмислено и далечно... А след време, когато прочетох Кафка, Бекет и Йонеско, аз ги разбрах. Знаех, че такива житейски ситуации са възможни навсякъде по света и че това не е плод на болезнена душевност...

А тогава едно смело момиче написа вместо мен отговор до Червенков, като размножи материала и го разпрати до петдесетина видни обществени и културни дейци.

От време на време някои от старите ми колеги в печата, отрупани с поръчки, ми предоставяха любезно възможността да ги облекча — т. е. да напиша материал с тяхно име, а с хонорар за мен... Аз съм им благодарен! Но това не можеше да ми запълва времето. Бях планинар, бях дървосекач, бях

комарджия, бях пияница, бях безпаричен, бях и всичко останало, което би могло да загаси амбициите, енергията и ускорението на човек като мене.[17] След време отчетох, че това е било необходимо, за да се избавя от безсмисленото търсене на причинност и логика в тия събития... От друга страна, признавам, че съм бил изправен пред нова опасност: моите личностни характеристики да се деформират непоправимо. И днес, когато срещам мъже, търкулнати в низините и ямите на живота, аз в повечето случаи откривам, че това са в същност яки каменни натури, откъртени от скалистите хребети... Това са тези, за които животът е „или—или"... Но простете ми, че избягвам сюжетността на един почти криминален сериал...

Пък имаше и хубави мигове, а най-хубав от тях бе щастливата ми среща с момичето, което стана моя жена и майка на трите ми деца. Да, казваме, че едно зло никога не идва само, но същото се отнася и за доброто. Не дълго след срещата ми с Люба бях поканен на работа в Партиздат. След всичко станало тази покана ми се видя невероятна, измамна, но хората я повториха и от скитник аз се озовах зад тежките редакторски бюра на партийното издателство. Не мога да не бъда благодарен на Филип Гинев — тогавашен главен редактор на издателството, и на Милка Спасова, тогавашен редактор там.

Работата ми не беше лека. Да редактираш материали на хора, които много са преживели и много могат да кажат, но за които перото и белият лист са нещо инцидентно, едно поредно изпълнение на обществения дълг, това значеше да допишеш книгата или дори да я напишеш отново. Между другото тогава се издаваше една серия от биографични очерци на герои, паднали за свободата на отечеството или на класата. Понякога върху писалището ми възкръсваха съдби, странно прилични на моята. За хора с темперамент като моя, с такава всеотдайност, със същата жертвоготовност — разликата бе само в това, че аз не бях в папката, а на стола — и при туй неспособен да си дам отговор кой от двамата е имал по-щастлив жребий... Там, на това писалище в „Партиздат", аз безброй пъти се връщах в Съпротивата; и участвувах в безброй акции и накрая слагах по някое цвете във венеца на героите. Може да бъде проверено, че съм свещенодействувал — всички биографични очерци, в чието библиографично каре е вписано редактор Генчо Стоев, крият белезите на моята литературна обработка, на моя език и стил, но в карето това не бе отразено, нито приех да се отрази в счетоводните ведомости...

— А нима през този период Вашите литературни амбиции съвсем заглъхнаха? Нима не Ви вълнуваше мисълта отново да посегнете към перото?

— Такава мисъл се появяваше многократно, но аз я задушавах. Беше рано за писане, трябваше ми да си почина от преживяното, да възстановя навиците си и най-важното да се появи предчувствие за потребност и сладост от процеса на писане. С други думи — да бъде отново включен онзи тайнствен механизъм на нагона за творчество. А това ме бе напуснало — то бе нейде далече, далече от мен. И добре, че идваха тези папки на моето писалище, конкретни съдби, със срокове за завършване. Допущам, че през този период моята пружина се е навивала. Може би любовта ми към литературата тогава се е проявявала в жадно поглъщане на всичко онова „ново", което се появяваше на български или руски. Имах пред вид и преводите на големите прозаици от всички посоки на света. В началото на нашия разговор бях споменал, че най-много съм чел през юношеството си и че съм благодарен на този период, защото през сетнешните години, запълнени главно с действие, тая ранно погълнатата красота продължаваше да ми свети. Като че сега този период се повтаряше, но вече на друго ниво... Имах сравнителна стабилност, без всякакви перспективи и големите майстори запълваха този вакуум...

— В един от нашите предишни разговори („Пламък", кн. 2 от 1975 г.) Вие бяхте казал, че в живота Ви е настъпил и такъв момент, когато нито една цялостна естетическа система не Ви е задоволявала напълно. Нека се върнем към това Ваше изказване — не се ли получава в случая известно противоречие. В този неопределен момент от творческия Ви път Вие отново търсите убежище при класиците, при големите майстори на перото?

— Истината е в това противоречие. Тогава, в оня разговор, аз съм Ви говорил за крайния резултат от това четене. А в началото различните автори ме привличаха със своите различни естетически системи. Да си призная, ние сме литератори и сюжетът за нас е интересен — до голяма степен не с това как ще бъде разкриван героят, а с другото — как лека-полека ще разкривам магията на автора. И как (анализирана!) тая магия ще се превърне в набор от сечива — подредени, инвентаризирани. Аз тук съзнателно огрубявам процеса на общуване между двама автори посредством книгата, за да направя по-видимо, по-осезателно онова наше усилие да проникнем в тайната, да намерим нейните компоненти и да ги назовем. Това

съвсем не ни пречи да се вълнуваме от неповторимото събитие, от неочакваното в идеите, от сугестията на словото. Мисля дори, че ние имаме повече канали за общуване с големия писател, отколкото ако бяхме просто читатели. Това, че се мъчим да открехнем завесата на майсторството, е още една допълнителна тяга към него. Но колкото повече надзъртах през завесата, толкова по-ясно ми ставаше какво точно ще зърна сега и се стигна до момент, в който любопитството ми изчезна. Това стана внезапно и аз се изплаших. Стана при четенето на една от най-добрите творби на един от най-любимите ми американски автори. Аз улових, че се придвижвам из страниците унило, теглен само от сюжетните ходове, а тъкмо в тях големият писател не бе залагал своите жълтици. Лишени от поетиката си, стъпили само върху сюжетите си, писателите губят своята индивидуалност, както я губи и схематично изобразеният герой... Тогава писателите започват да стават еднакви! Казвам, бях изплашен, защото съзнавах от какво ще бъде лишен занапред животът ми и защото нямах представа как ще запълня тая празнина.

— ...И как се избавихте от този „вакуум"?

— Да, когато различните майстори станаха „еднакви", в края на новопрочетената книга или още по средата аз се улових, че търся някакъв друг вариант на творбата, затварях страниците неудовлетворен и се опитвах да я видя в нова архитектоника, включвайки в нея елементите, които ми бяха липсвали. Така, повторно „смлени", книгите започваха да ми харесват. Но лека-полека открих, че елементите, които внасям в своята адаптация, разкриват някаква моя последователност, някаква моя вътрешна потребност или, с две думи, онова, което щеше да стане впоследствие моя поетика. От този момент до мисълта, че трябва да взема писалката, имаше само една крачка. Останалото бе вече въпрос на храброст и на стратегия: веднага ли да щурмувам крепостта на изкуството (още докато съм на работа в „Партиздат" при голяма служебна заетост, в часовете, откраднати от нощта), или да повторя опита си при други, по-благоприятни условия — с по-големи шансове за успех. Не бях вече юноша, не бях и съвсем млад дори, та да имам време за всякакви опити — и сполучливи, и несполучливи. Истината бе, че навлизах в средната възраст на мъжа — с много лични крушения зад гърба си и с малко лични победи (доскоро повален и за себе си, и за всички!). Беше ми ясно, че самата идея да предложа творба в литературно списание или книга в издателство ще шокира мнозина. И че тази

книга ще трябва да победи не само моята вътрешна деформация. Имаше и трети вариант — да пущам от време на време разкази в ежедневниците — там винаги имат нужда от актуално четиво, но това би донесло повече успокояване, отколкото успех. То би държало клапаните на моята напрегната неудовлетвореност отпушени и би ме лишило от енергията на взрива... И ето окончателното решение: да стегна каиша — и своя, и на семейството, — да напусна издателството и в едно самоволно отшелничество (това е най-икономичният вариант) да изпълня плана си. Така и стана!

— При всички тези превратности и удари на съдбата Вие не изгубвате вяра в своите сили и у Вас остава жива жаждата за творчество. Тук са интересни психическите мотиви, които Ви движат: дали това бе отчаян последен риск, или беше увереност, сигурност, че успехът може би ще закъснее, но непременно ще бъде завоюван? Колебания имаше ли? Бяхте ли вече наясно как и какво ще търсите?

— Само едно ми беше ясно, само в едно бях уверен, че този опит трябва да бъде направен, преди да съм надхвърлил четиридесетте си години. Едно отлагане на опита би значело не забавяне, а отказване. И знаех, че на старини не ще мога да си простя едно такова малодушие. (Използвам словото „малодушие", но Ви предупреждавам да не го приемете като чиста монета — то не изразява онова, което искам да кажа... Избирам това слово главно поради дискретност...) За да не се превърна някога в горчив и кисел старец, за да не виня времето, обществото, системата и семейството, че са възпрепятствували моята изява, аз трябваше своевременно да си отнема тази възможност. Не можех да убедя нито близките, нито себе си, че ще добия литературен успех. Но бях убеден, че след предстоящия опит дори при несполука ще мога да виня единствено себе си... При моето положение шансът ми за успех не надхвърляше 25 процента. Но и той — при 75 процента неуспех, не бе за изхвърляне: обещаваше поне изясняване на неясното в живота ми и оттам относителна душевна стабилност...

Нямах вече колебания! Но появиха се известни житейски усложнения — например от страна на издателството, което ми беше подало ръка в трудни години. И аз бях свикнал с хората там, и те бяха свикнали с мене, та освобождаването стана на етапи. Имаше един шестмесечен период на неплатена отпуска — време, което аз прекарах на „Марица-Изток". Избрах този обект не заради мащабността му, а защото е в нашия край и

се надявах, че някои от старите приятели-земляци ще ми помогнат да остана там.

— Бихте ли посочил по кое време стават тези промени. А също какви промени са настъпили и в обществения живот, в обществения климат? Как се отразиха те върху самочувствието Ви?

— Споменатото отиване на „Марица-Изток“ стана през зимата на 1959—60 г.; значи вече е минал Априлският пленум и моите нови пориви не могат да се откъснат от фона на всеобщото обновяване на политическия и културния живот на страната. Естествено за мен загубеното си оставаше загубено, ненаписаното — ненаписано. Пък и личната ми карантина като че се вдигаше бавно. Общо взето хората не знаеха какво беше станало с мен и ако е станало, защо точно е станало, тъй че всеки срещнат трябваше да ме реабилитира лично за себе си. И като изпреварвам хронологията, ще кажа, че този процес продължи твърде дълго. Бях вече известен автор, преиздаван у нас и превеждан в чужбина, когато при един спор мой приятел — писател, ме засече с думите: „Слушай, може и прав да си, но знаеш ли какво представляваш? Една хубава дъска, по която някой някога е забивал гвоздеи. Сега гвоздеите са извадени, но дупките остават да чернеят там. От такава дъска мебел не става!“ Беше прав човекът, можех да отвърна само, че това не ме тревожи, защото мебели все пак има — ще ги правят от него...

Но аз бях вече на „Марица-Изток“: и в многотиражката помагах, и с монтажниците се сдуших, и с оксижен малко поработих. Бяха сладки месеци — далече от София, от миналото далече; търсещ не толкова нови теми, колкото пълна свобода чрез отдалечаването; свобода за своя собствен избор, за свои собствени планове, за съсредоточаване. Тогава още не знаех за какво ще пиша. Но истината е, че някои от тамошните ми вълнения, тамошните запознанства послужиха впоследствие за основа на сборника „Като лястовици“. Но то стана по-късно. А тогава, макар и там, аз бях решил да не свързвам своя нов опит с нерешените проблеми на горещата съвременност. При сполука щях да си позволя този лукс по-късно — при здрав терен под нозете си... И така ясно става, че вече съм извръщал поглед назад към миналото на България, ако ще има дискусии — те да са на чисто естетическа платформа.

— И все пак — не може да не ни респектира тази Ваша творческа самодисциплина! Как нито веднъж не се изкушихте да се появите в централния литературен печат? Вие сам го-

ворите за всеобщото обновяване! Не биха Ви отказали трибуна... А като си помисли човек, че няма по-упойващ дъх за нашего брата от дъха на печатарското мастило...

— Исках да си осигуря този дъх за дълги години! Исках да го дишам с пълни гърди, а не епизодично. И ще ви повторя: боях се от едно предварително успокояване чрез малки успехи. Можех да съхраня енергията си само със стиснати зъби и със затворен клапан — т. е. вместо към свирката, парата трябваше да се насочи към колелата. Самодисциплината не е толкова страшно нещо, ако човек съзнава за какво точно му е потребна...

— Романът „Цената на златото" (1965) изведнъж Ви наложи като един от изтъкнатите съвременни автори. Разкажете за творческата история на книгата. Какви бяха Вашите подтици именно към този сюжет? Как достигнахте до тази тема; колко време работихте над книгата?

— Аз ви бях споменал вече, че за второто си „раждане" ще разчитам на историята, но пропуснах един малък факт, който илюстрира това мое намерение: написах един очерк за Перущица — за тази Перущица, която познавам отпреди. Започнах от саможертвата, от Априлското въстание, и свършвах със саможертвата при съпротивата. От даскал Петър Бонев през внука му, който загива през Септемврийското въстание, стигнах до негов правнук, който загива при Съпротивата. Беше ми интересно да установя тази връзка между поколенията в един и същи род, но главното за мене беше да видя как ще се посрещне този мой опит след толкова дълго мълчание. Отпечатах го някъде (сега не помня точно къде)[18], не зная и какво впечатление е направил на читателите, но тъкмо той стана причина (при моето връщане от „Марица-Изток") да бъда потърсен от сп. „Жената днес". Оттам по телефона попитаха бих ли могъл да им напиша очерк за перущенска жена-героиня. Обещах, пак взех неплатена отпуска и заминах за Перущица. В преданията и в спомените на старците имаше много героини, за които човек би могъл да се залови. Аз избрах случая с една старица, която, за да спаси внучето си от потурчване, решила да го погуби. Върнах се, написах този очерк (според мен той имаше всички необходими качества за публикуване), но не го дадох на списанието; сметнах, че от него може да стане хубав разказ или новела. Написаните страници взеха да нарастват с детайли, с диалози, с герои, с нови епизодични герои. После се появиха нови центрове, нови линии на повествуване — равностойни по място и значение на епизода с бабата. В края на

кращата всичко, което моята заприщена личност бе таила в себе си, се вля в тази нова творба и се оказа,че имам вече пред себе си роман. Но това не беше книгата, която вие познавате. Това беше роман от около 500 страници, написан стихийно, който още не носеше белезите на моята проза...

— Значи отново случайност? Ами ако не беше тази неочаквана поръчка от списанието? ...

— Това е привидна случайност! Аз ви споменах по-рано, че още на младини бях писал материал за костницата в Перущенската църква, а и сега при новото си „прохождане" написах очерк не за друго, а пак за Перущица и като имате пред вид, че все още не съм писал нищо за своя роден град и че във вестникарските си работи не съм се връщал повторно там, откъдето съм минал, ще видите, че Перущица е била пуснала корени в моето съзнание... В това очевидно няма случайност! Така погледнато, и без поръчката на списанието при сгода аз бих се поровил из пепелищата на това село, защото най-подходящият обект за моята съдба бяха пепелищата...

— И още един факт. В един от предишните ни разговори Вие бяхте споменал, че дядо Ви по майчина линия е от Перущица. Може би в случая се е обадил някакъв неосъзнат импулс...

— Допущам! Но повечето ми лични импулси са свързани с родния Харманли, а в случая те не повлияха за друг някакъв избор.

— Но да се върнем на Вашата мисъл: Вие казвате, че първият вариант на романа — наистина твърде обемен — все още „не носи белезите на моята проза". Значи ли, че по това време Вие вече имаме определени изисквания „за своя проза". Имахте ли оформена представа за бъдещата си поетика?

— Представа за бъдещата си поетика аз все още нямах. След като прочетох този голям роман, аз можех да си кажа само, че не съм искал да направя точно такова нещо, че такъв роман би имал оправдание само ако носи дъх на автентичност и ако е написан поне преди половин век. И така: не знаех точно какво искам, но беше безпощадно ясно, че не искам това. Антиподът на дългото, описателно, патетично повествование ще бъде може би един кратък психологически роман. И започнах да съкращавам. Изхвърлих на първо време епизоди, в които действието засенчваше героите. Изхвърлих и доста герои, за да останат само онези, които ще наблюдавам отблизо — очи в очи. После дойде ред на изреченията — изхвърлих цял кош прилагателни. Намерих изречения, които ми харес-

ваха, и се оказа, че словата в тях са незаменими — това на свой ред подсказваше, че всички други изречения трябва да станат такива. Там, където успявах, се получаваха добри, тежки редове; уж тежки, а плавни, ритмични — това пък значеше, че цялата книга трябва да стане гъста, тежка, плавна, ритмична. След време аз чух да говорят за моята поетика и сам споменавах тук-таме за нея. Но в оня период тя се изграждаше от такива малки и толкова мъчителни находки. Ето преди малко в предишния си отговор аз Ви казах: „За моята съдба бе потребно пепелище като Перущица." И в днешния разговор тъкмо тази метафора ми донесе щастливия миг. От такива мъчителни и в същото време щастливи мигове, а не от предварителни намерения и схеми се ражда поетиката на писателя.

— Според мене Вие твърде много акцентувате върху моментното хрумване, върху редакторската работа за създаване на определен тип поетика. Това, разбира се, е важен момент в работата на твореца, но аз считам, че дадена поетика се ражда въз основа на определен жизнен материал. Въпросът ми е: Каква е ролята на жизнения материал при създаване на една поетика?

— Жизненият материал не е всичко. Аз ви казах, че бих приел такъв роман, написан преди половин век — т. е. от друг автор. И второ, същият този жизнен материал се появи при мен в два романа с две съвсем различни поетики... Така че мога да твърдя: изборът на поетиката не е предварителна стъпка към творбата, тази поетика се ражда в процеса на създаването; авторът усеща какво точно ражда по чувството на неудовлетвореност или на радост. Може да има и други пътища към поетиката, но за мен те са непознати.

— Добре. В случая Вие се движите в една тема, която е разработвана преди Вас. И аз допускам, че стремежът към нова поетика е и защитна мярка — да не би да попаднете в познати коловози. Но как стоят тези неща например при романа Ви „Циклопът"? Нима там жизненият материал не ви „провокира" към нова поетика?

— Преди „Циклопът" един друг български автор беше писал за подводница, но мисля, че нашите работи не си приличат по нищо, а жизненият материал е еднакъв. При това той бе пътувал със същия екипаж, сред който попаднах и аз. Значи наблюдавал е същите характери, наблюдавал е същите жестове, слушал е същите слова...

И така: поетиката на „Циклопът" бе доста различна от тая на „Цената на златото". Ако щете само за това, че в еди-

ния случай хората живеят и умират сред къщи и дървета, а в другия сред стомана и вода. В тия два свята и вещите носят различни имена. И страховете, и радостите, и миризмите са други, и душевността, разбира се. Като прибавим и времето, разделящо командира от даскал Петър Бонев например, и специфичната им подготовка, ще разберем по колко различни начини ще общуват те с автора. Той (авторът) непременно трябва да се адаптира към тях, но в стремежа си да се родят естетически и героите правят своите крачки към него. И там, дето се е състояла срещата — там са се появили и своеобразните сплави, своеобразните езикови метаморфози. Следователно това своеобразие не идва само от първичния жизнен материал, нито само от предварителната жизнена и естетическа нагласа на автора. При този отговор на помощ ни идва Лев Толстой — съвсем различен в „Севастополски разкази“ и „Анна Каренина“; в „Хаджи Мурад“ и „Възкресение“; във „Война и мир“ и в „Кавказки пленник“ — той сменя цели художествени системи с нови. И не само защото жизненият материал се мени, а защото се менят неговите житейски и естетически концепции.

— ...И тъй Вие постепенно оформихте своя художествена концепция върху открития жизнен материал за романа „Цената на златото“. Но как протече самият творчески процес? Спрете се на някои биографични моменти, характерни за времето преди появата на първия Ви роман.

— Бях напуснал вече издателската работа. Бях казал в къщи: „Малката стая става моя!“ (в жилище от две стаи и хол, с жена, две момчета и тъща — третото ми дете, момиченцето, не беше още родено). Значи постъпвах егоистично, но нямах друг вариант. Бях казал още: „Ето тези спестени пари! Скоро не чакайте други; вече няма да се събирам с приятели; край на цигарите. Ще ви измъча, мили мои; ще искам дори тишина, но давам ви дума, опитът ще трае само 2—3 години...“

— А опитът излезе сполучлив...

— Можеше и да не излезе сполучлив. Не знаех какъв ще е краят и никой около мене не знаеше. Люба — жена ми, беше посрещнала промяната тревожно, както е присъщо на жените; имаше много въпроси за бъдещето, но откакто ме видя потънал в работа, тия въпроси секнаха. Тя стисна зъби и изброди това трудно време без „ах“, без „ох“! Дори стана по-внимателна с мен. Имаше повече усложнения от страна на близките — моите роднини, нейните...

През годините на принудителната пауза след проваляне то на цялата ми дотогавашна творческа програма аз съзнавах,

че при една травмирана душевност не съм в състояние да поднеса произведения на съвременната тематика. Трябваше да пренеса любовта си към герои, с които обществеността е наясно; с други думи — потърсих помощ в добрата възрожденска традиция с тайното желание да си остана съвременен. Имах вкус към историята отпреди. Изпитвах и лично притегляне към Перущица, защото оттам е и коренът на споменатия мой дядо. При това в Перущица открих образа на даскал Петър Бонев — този, без чиято скромност и всеотдайност Априлското въстание би останало без своя шедьовър — без Перущица... Нямало е деец от въстанието, който по-добре от Петър Бонев да познава психиката на роба — това е мое дълбоко убеждение. При него няма фрази, а грижа да ангажира всички в голямото дело, още преди да е пукнала пушката; всички — и съмишленици, и неверници, така че да няма нито предателства, нито бягства от селото. Това, което той е направил с кръвта на тримата пратеници на Тъмрашлията, е послужило като причастие за всяка перущенска къща. То е превърнало тези къщи в крепости! Петър Бонев е личност, изчистена от всякаква спекула с голямата народна идея. Фактът, че преди да пожертвува Перущица, той жертвува своето име на мащабен революционен деятел, оставайки в сянка, за мене имаше и съвременно звучене. Със съвременно звучене е и образът на Исмаил ага, преситен от власт, преотстъпил своите политически и верски идеали на българоотстъпници като Тъмрашлията, които на свой ред могат да бъдат интерпретирани съвременно.

Писах тази книга и с надежда, и с отчаяние; тя можеше да ме върне в литературата или да ме осъди на пълно забвение. Две години прекарах над нея и още две години стоя в чекмеджето непоказана никому. През тази пауза работих върху „Лош ден". Добих желание да се появя едновременно с две твърде различни творби, за да спечеля на всяка цена терен за бъдеща работа... Впрочем двете книги излязоха едновременно.

— За романа Ви „Лош ден" ще имаме възможност да поговорим и по-нататък — това е друга страница от Вашата творческа биография. В случая е любопитно да разкажете как стана самото издаване на „Цената на златото". Не бяха ли Ви позабравили в редакциите, имаше ли някакви усложнения и перипетии при излизането на книгата?

— Да ме забравят това беше естествено, както бе естествено да ме видят отново... Представих ръкописа едновременно в списание „Септември" и в издателство „Български писател".

В „Септември“ отначало не го одобриха — един от редакторите каза[19], че това било исторически очерк. А след някой и друг месец, когато бе прочетен отново — този път от Илия Волен, тогава заместник главен редактор на списанието, бе вече късно, книгата излизаше от печат.

Ще ми се да кажа нещо повече за срещата си с Волен. Този иначе сдържан човек ме прегърна, сетне около половин час ми обясняваше какво точно съм написал и накрая рече: „Все пак имам някои предложения. Думички, шестнайсет думички...“ И наистина беше подчертал точно шестнадесет думички на различни места в текста — шестнадесет неточни според него думи в тая книга, вряла и ферментирала в мене точно четири години. Почнахме да прелистваме и аз не можах да оспоря нито едно от неговите предложения. И му благодаря! Тези шестнадесет думички ме научиха на големи неща. А за отпечатване там бе вече късно.

Колкото за „Български писател“ — това е описано в един спомен[20] и аз ви го предоставям:

„В издателството имах стари познати, от хубавите времена на студентските литературни кръжоци, талантливи стари момчета, които помнех с добро.

— О, Гена?

— Здрасти, Атанас Наковски; здрасти, Ивайло Петров; здрасти, Митко Гулев!

Те и тримата бяха прави сред стаята, заварени посред някакъв разговор. Почти съжалих за влизането си.

— Какво те води насам? — рече Атанас.

— Ей това нещо — и показах папката.

— Остави я там — рече той и посочи бюрото си.

Не знам как съм изглеждал, но те ми казаха да не си отивам, да остана на чаша кафе. И додето дойде кафето, разговорът пое отново по коловозите, лека-полека, със скърцане — беше дори интересен този разговор — за диспропорцията между естествения прираст, между основното българско население на страната и прираста на малцинствата.

След половин час и кафето беше изпито, и разговорът изчерпан, и проблемът решен, аз също бях участвувал в разсичането на гордиевия възел и бих се чувствувал добре, ако имаха обичай да поднасят и филия с масло към кафето, и ако папката ми не се таеше смутена върху бюрото на Атанас. Никой не я бе разтворил да види какво има вътре.

— Довиждане, момчета! — рекох от вратата.

— Довиждане Гена!

Тогава моят труд, моята мъка, моята надежда и моето щастие, скрити в папката, проплакаха да не ги оставя така. Жена ми също проплака. Децата — и те. Върнах се. „А вътре — рекох — има един роман. Не знам какво съм направил, но..."

— Бъди спокоен — рече Атанас. — Ние затова сме тука.

И така настана пауза, и аз окончателно съзнах защо тоя миг е тежък за всички тук, и за тия момчета, към които съдбата се беше оказала по-милостива. След една 12—13-годишна раздяла дошлият човек може да е набрал височина, ала може и да се е снижил безвъзвратно. Те бяха приели моята нявгашна сянка, с нея бяха разговаряли. И тая сянка, дошла из литературното небитие, ги заставяше да бъдат съдници на бъдещето ѝ — да се материализира ли тя отново или не.

— Виж какво — рече най-сетне Атанас — като приятел аз мога да обещая само едно: че ще прочета книгата бързо, а не в установения шестмесечен срок.

— Да — рекох аз.

— Толкова — рече той. — Повече след прочитането. Тогава ще приказваме пак. След 15 дни.

Митко Гулев си остреше молива. Ивайло рече:

— Ах, Гена, Гена! Трябва да се видим някой път.

— Ще намина пак — рекох от вратата.

— Чакай! — рече Атанас. — Ти имаш ли телефон?

Състоянието ни бе такова, че бъдещата среща трябваше да бъде спестена. Присъдата можеше да се прочете и по телефона.

Навън се дишаше по-леко. По пътя купих нова лента за пишещата машина. През тия 15 дни трябваше да пиша до замайване. Пък и след тях.

На тринайсетия ден позвънних в издателството. Било още рано за отговора. Имали ми телефона. Пратих ги по дяволите и продължих да пиша, защото машинката редеше нещо интересно. Много интересно беше, и когато се звънна късно вечерта, нейде към полунощ. Преди да ида при телефона, аз тракнах още няколко букви.

— Гена? Гена? — викаше по жицата Атанас. — Днес е петнайсетият ден!

— Е, та?

— Викай ура! Викай ура, бре! — крещеше той.

— Ура!

Сетне диалогът се уталожи: поговорихме за възможностите „Цената на златото“ да бъде издадена вместо някой друг закъснял ръкопис.

А още по-сетне взех да се заседявам при тия стари момчета, додето пуснах корени между тях.“

— Вие имате добра памет за събитията във времето, за случките от своя живот, спомняте си чудесни детайли, цели диалози, но интересно: на два или три пъти повтаряте „Сега не мога да си спомня точно къде съм печатал или откъде ме изпратиха да напиша този очерк...“ А добре си спомняте процеса на неговото нарастване и оформяне като пълноценна художествена творба. Преди да продължим нататък, бих искал за момент да Ви върна на този епизод от нашия разговор, може би тук се крие някаква интересна особеност от Вашата лабораторна работа?

— Може би причината не е толкова в особеностите на моята лабораторна работа, колкото до специфични обстоятелства, които са съпътствували моя отчаян опит за ново материализиране в света на литературата. Поръчката за очерк, както и печатането на очерка не са събития, към които съм се стремял. Вие си спомняте, че ми бяха дадени основания да разлюбя очерка изобщо. И сега в преддверието на другото, голямото — очеркът идваше като нещо неизбежно, но банално. Новите ми докосвания до този жанр в такъв етап може само да са ми напомняли, че аз съм свързан с него, както каторжникът е свързан със своята верига. И толкова по-силна е станала тягата към близката и все още далечна моя творческа свобода. И аз съм се хвърлил натам, отдето е проникваля вече светлинка. При това работата над „Цената на златото“ ми даваше наистина големи радости — неизпитвани никога по-рано; даваше ми надежди и естествено е било за моето същество през този период да се слее само с тая смътна метаморфоза, с тия здрачни надежди. През тия четири години ми се губят и други житейски факти — не само споменатите редакции. Но помня всеки ден от растежа на книгата и от растежа на моите момчета край мен. След много години Люба ми каза, че за нея това е бил най-щастливият период; каза още, че тогава съм бил много добър...

— Как протича при Вас този процес ?Как определена фактура ражда художествена концепция?

— Споменах вече, че онзи, който се вгледа в личността на

Петър Бонев, ще открие психологическа дълбочина и методи за действие, които подтикват към размисъл. Също така може да подтикне към размисъл и фактът, че онези помохамеданчени планинци, които са преглътнали някога гаврата на спахиите, сега, във въстанието, иззели техните полицейски функции, владеят и тяхното право на гавра; гавра и с потомците на тия спахии. Човек се пита дали историята не познава и други случаи, в които оръжието на наемника става по-силно от господарското. Това също води до размисъл и също може да се превърне в художествена идея.

Явно е, че концепцията трябва да се съдържа до някаква степен във фактурата. Иначе не бива да се развива — тя остава привнесена. Оттук може би се ражда проблемът за предварителното майсторство — при търсенето на сюжета, на темата. Успехът на творбата до известна степен се решава още в този етап. Естествено — при творби на историческа тематика, в които авторът поднася и документален материал, измислицата ще трябва да се подчини на документа. И в детайл, и в език тъканта на измисленото не трябва да се отличава от началната документална тъкан. Иначе просветеният читател ще се провре през пролуката и ще я разшири... Този риск не съществува при творби на историческа тема без претенции за документалност, изградени главно върху фолклорни мотиви и логически построения. При работата върху „Цената на златото“ имах затруднения от извънпринципен, частен характер: като тръгвах от общоизвестни банализирани факти, аз трябваше да разпростра параметрите на съдържащите се в тях идеи така, че да стигнат до наши дни при запазен фокус на документа.

— В „Цената на златото“ забелязваме двупластово движение: от една страна, чрез образи като тези на даскал Петър Бонев и Спас Гинов Вие запазвате известен „фокус на документа“; постигате историческа автентичност, а, от друга, чрез образите от рода на Хадживрaневи Вие не се движите в рамките на историческата достоверност — тези образи са плод на писателско въображение. Бих искал да насоча вниманието Ви именно върху този момент — как се получава това пълно сцепление между двата пласта?

— Двата споменати пласта ги има в „Цената на златото“. Първият, който съдържа документално-автентичния материал от съдбата на Перущица през дните на Априлското въстание, е по-архаичен. Мисля, че при сериозен анализ на творбата — в една студия да речем — този по-долен пласт ще подскаже някои съкровени тайни, съпътствуващи създаването на рома-

на. Той припомня например как е станало неговото зачатие — т. е. че в началото се е разчитало главно на документа (и както Ви обясних вече, тая догадка ще бъде вярна, защото в началото имах намерение да правя очерк); по-късно, отказвайки се от очерка и тръгвайки по пътя на свободния синтез между получено, съпреживяно и предпочетено (на всички нива на осъзнатото и новоосъзнатото в творческия процес), когато на перущенския фон са се откроили несъществуващи по-рано и сътворени в моята стая герои (това е горният, културен слой на нашите археологически разкопки), настъпи моментът, в който трябваше да взема важно решение: онези, истинските, автентичните и вече затрупаните трябва ли да бъдат отстранени от творбата и ако останат, връзката им с героите от горния слой ще бъде ли художествено и исторически убедителна. И бих ги отстранил, ако не ми бяха станали скъпи — например даскал Петър Бонев и Спас Гинов. И си казах тогава, че тяхната автентичност не ще противоречи фатално на цялото, защото така или инак те не заемат централни места в творбата и че доколкото в случая ме занимава не самият гръм, а неговото ехо (ехото е по-малко автентично, но по-пространствено и подълбочинно; оттук и по-естетично!), аз мога да продължа. Надявах се, че в хода на работата ще забравя противоречията между двата пласта — и наистина забравих противоречията. Имах опасение, че по-късно в издателството може би ще се появят възражения по тоя повод, но си подготвих и резервен изход: бих могъл тогава да променя имената на Даскала и на Спас, което би ме избавило от тия усложнения (даже селището би могло да остане ненаименувано). Макар че не желаех такъв изход; това би ме обеднило и житейски, и естетически. За щастие тази книга късно се срещна с педантизма — след като бе намерила благоприятен прием в издателството и сред критиката.

Въпросът имаше и друга страна: доколко автентични са даскал Петър Бонев и Спас Гинов. За Даскала се знаеше и много, и малко, че той не е обичан нито от селските чорбаджии, нито от Бенковски; че поради това не е присъствувал на Оборище, за да не се отъждестви с линията на Бенковски. Знаеше се още, че въпреки всичко това тъкмо в неговото село въстанието е било организирано най-добре и че само там не са се появили предатели. Как е било възможно това при толкова неблагоприятни конфронтации; как е минал през толкова психологически бариери, в това число и през своите, по това не съществуваха никакви сведения освен едно, че е успял. В

същност точно тези недокументирани психологически бариери ме интересуваха и точно в тяхното преодоляване показах Даскала — т. е. той се намира едновременно и в двата пласта. Той и Спас създават оная дифузия, която свързва пластовете в едно. Така че моите опасения са били може би напразни...

Но Вас ви интересува и друго: как се постига впечатлението за достоверност в съдбите на измислените герои. Ами аз вече Ви казах, те са се откроили върху фона на тяхната тогавашна Перущица; следователно главното е в тази картина те да съответствуват на фона и също да бъдат нявгашни перущенци. Впечатлението за „нявгашност" може да се създаде чрез сполучлив набор от съответните битови и етнографски детайли, но тъй като моята творба узря в друг психологически план, тези детайли, използвани в началото, по-късно отпаднаха. Тогава „нявгашното" трябваше да дойде по пътя на ония неповторими психологически метаморфози, обхванали Перущица в дните преди въстанието, по време на въстанието и след него. Като Ви споменах за перущенски фон, имах пред вид перущенска атмосфера. Естествено детайли трябваха и тук, намерих ги в отпечатани и устни спомени — за старци и старици, за невести и невръстни дечица; имаше много случаи на осиротели деца, отведени и осиновени от турците. Те впрочем винаги са проявявали слабост към децата. Имаше и два-три случая, в които баби са крили своите внучета из околните дерета! Споменаваше се и за стар женски скелет в едно от деретата, прегърнал скелета на малко дете — намерени 5—6 години след Освобождението. По тях е нямало следи от насилствена смърт — очевидно бабата и внучето са се крили тук; дори след като въстанието е било отшумяло, са предпочели смъртта пред едно завръщане в неизвестното. Този случай ми даде морално основание да покажа такъв вид стоицизъм, но за да направя това, но за да го извая по-ярко, аз извадих стоицизма от дерето; поставих го пред красиви изкушения, преведох го през всички сблъсъци, през които може да мине един човек по пътя към величието и смъртта, без да е фатално обречен. Трябваше ми многократният самостоятелен образ на старицата. Ето защо тя стана баба Гюрга Хаджийката и загина не в дерето, а в Кацигра хан пред очите на агата-спасител. Тъй че измисленото в образа на баба Гюрга се крие във възможността на многократния избор — във всичко друго тя остава не само правдоподобна, но и автентична. Така е и с останалите измислени герои. Те не са изживели своите върхови моменти, но вместо тях — аз ги изживях и ги описах. Така че споменатата вече горе „ди-

фузия" между двата пласта е двупосочна. И понеже във Вашия въпрос ставаше дума за хомогенността на творбата — независимо от двата пласта, ще ми се да спомена нещо, което ме вълнува силно! При всяко мое посещение в Перущица винаги ще дойде някой мъж — стар или млад: „Аз съм от еди кой си род — ще каже, — Вие сте писали за нашия род, макар да сте го нарекли Хадживрановски..." Досега съм имал десетина такива разговора... И естествено аз никога не мога да кажа, че събеседникът ми греши...

— В отговора си Вие споменавате за устни спомени при посещението Ви в Перущица. Дали това са само предания, чрез които се стремите към колорит; спомени на наследници или в средата на 50-те години — т. е. след осем десетилетия сте имали щастието да откриете и живи свидетели?

— Да. Това бяха последните живи свидетели от Априлското въстание в Перущица. От тях съм запомнил имената на двама: дядо Ранго Врančев, който е бил 9—10-годишен по време на събитията и който ми разказваше спомените си клекнал пред портата, доста обширно, но така както ги е разказвал на своите внуци — имах чувството, че предварително зная това, което помни той. Друг беше случаят с дядо Коста Витанов... Преди моето намерение да правя проучвания около темата си, бях прочел (във в. „Литературен фронт", доколкото си спомням) едно кратко писъмце от Перущица, в което между другото се казваше: „И нека дойде писател тук, додето мъждука вощеницата на дяда ви Коста Витанов, додето има още кой да разказва" — още тогава почувствувах, че тази покана е отправена от умен човек, че този има и художествена жилка. Но пристигайки в селото, кой знае защо, не побързах да го намеря — сега допущам, че несъзнателно съм го оставил за края, за да попълни моите впечатления, да им вдъхне живот и да ги обобщи, а не да ги насочва. И след многото срещи в селото, с неговата интелигенция, с неговите ръководители, веднъж, като излизахме от общината заедно с тогавашния кмет, видях на 50—60 метра от нас старец със стройна осанка; със скъп балтон и с още по-скъпа кожа на яката; с хубав чуждоземен бастун — да гледа към нас. Мислех, че има да каже нещо на кмета, но в този миг старецът ме повика с пръст: „Ела, ела!" И понеже аз не разбрах добре този жест, той приближи гордо към нас, спря на двайсетина метра. И пак повика: „Ако ти си момчето от София, дето ще пишеш за това село, остави го тоя кмет, защото аз ти трябвам!"

Това беше дядо Коста Витанов — авторът на споменатото

писъмце. Оказа се, че той е в конфликт не само с тоя кмет, но с всички кметове в страната; че е национализиран промишленик и чифликчия, с имоти и предприятия из цялата страна, но по силата на съдбата дошъл да преживее последните си години в своята родна къща. Макар да бе преживял и много сривове, у него нямаше нито следа от умора, нищо не беше пречупено, нищо не бе разбито. Той остава един от най-гордите мъже, които съм срещал през живота си. И за щастие имаше изключителна памет, равностойна на енергията, интелекта и осанката му.

Бил от рода на Кайшаците. По време на въстанието навършвал 12 години. Баща му и чичовците му били погинали в църквата или около нея (главното от тези сведения бе потвърдено от един сборник със спомени на съвременници, съставен от историка Иван Кепов). Дядо Коста не измисляше нищо. Между другото той бил свидетел на кървавите венчавки в църквата и навремето бил спорил с Иван Вазов за това, че подменил перущенския герой Спас Гинов с Кочо Честименски, който само е повторил направеното от Спас. Той имаше богат личен архив, може би един от най-богатите архиви в страната, свързани с Априлското въстание. (За съжаление моите творчески намерения не предвиждаха използване на толкова много документация — аз си запазих правото да проуча този архив по-късно, ала тогава архивът бе вече изчезнал. След смъртта на дядо Коста Витанов неговите наследници поделили ценното му имущество и никой от тях не можа да каже къде е запилян архивът. Дано е останало от него нещо и някъде по таваните.) Така или иначе благодарен съм на съдбата за срещата ми с дядо Коста.

— Разкажете за вашите психически състояния при пресъздаване на „върховите моменти "от живота на героите си — т. е. за онези моменти, които — както казвате, — се е наложило да изживявате сам. Интересно е тези превъплъщения да ги видите сега още веднъж от височината на изминалите години, от височината на натрупания професионален опит...

— Тъй като писането на тази книга бе „игра" на живот и на смърт, и тъй като моят успех трябваше да бъде категоричен, аз си избрах един човек, когото трябва да сломя с моята правдивост, един взискателен според мене човек, който не ще може да намери никакъв по-сполучлив вариант в поведението, словата и жестовете на моите герои. Този човек, на когото вярват и който единствено изпитваше естетически възприятия, сходни с моите, се наричаше — Генчо Стоев... Отначало аз само

му предлагах написаните страници или цели завършени глави, а той, след като се почесваше по врата, ставаше и се опитваше да повтори описаното в мизансцен. И така първата ситуация, в която той се усъмни, беше срещата на баба Гюрга и Деянка с Исмаил ага. Там перущенските баби и невести бяха изклани сред лозята и баба Гюрга в бягането си бе паднала над детето с ръце, протегнати над рохкавата разкопана пръст. Двамина от башибозуците се готвеха да я колят, когато тя видя, тъй както бе паднала, нозете на черен скъп кон, върху коня бе Исмаил ага. Има някакъв разговор между двамата, но трябваше да се провери възможен ли е той в този необичаен ракурс и ракурсът бе повторен чрез лицеви опори. Този метод на проверка се хареса на моя довереник и впоследствие при някои сцени проверката предшествуваше писането. Така бе изградена сцената между бабата и агата в „Го́рките“, когато агата вижда, че тя ще пречи на малкото да се привърже към него и затова ще трябва да бъде изпратена на оня свят. А бабата — пак някъде в нозете му — на един ятаган разстояние (той мери с око дали острието му може да я стигне) прави сметка, че ако отклони вниманието му към скритото злато на Хадживрановци, ще спечели време, за да спаси и себе си, и детето. Там се наложи авторът да говори ту прав, ту седнал — и в двата случая с много гняв към съществото отсреща. Отначало не се получаваше достатъчно гняв, но авторът насъбра всички възможни причини, които биха тикнали него в ролята на ага, в тъмната упойваща стихия на омразата. Имаше цели часове, в които той искрено — без всякакво колебание — мразеше баба Гюрга и считаше, че най-човешкото на този свят е тя да бъде заклана. И обратното: авторът насъбра всичките възможни земни причини да презре издън душа Исмаил ага и да го сметне просто за фашкия. Тогава за автора Исмаил ага не бе личност със сложна душевност. Гледан отдолу — от ракурса на бабата — в тия мигове той бе извънредно опростен. За пръв път при тази сцена аз използувах докрай възможностите, които дава превъплъщението, и за пръв път се сдобих с методи за неговото постигане. Тази методика използувах и по-късно...

И за да бъда с чиста съвест, трябва да спомена, че така работих едва в последния вариант на романа. В по-късните ми творби не винаги съм успявал да акумулирам у себе си и емоциите, изпитани от героите, но понякога, както в новелата „Господинката“ например, отново приех една чужда съдба и отново лично изпитах всички нейни надежди и горести.

— Когато създавахте образа на даскал Петър Бонев, на

Исмаил ага, на Мемедаа Тъмрашлията, на останалите герои от романа, имахте ли усещане, че потребностите на историческия момент са свързани с потребностите и на нашето време? Интересува ме как се осъществи оста минало — съвременност?

— Този въпрос е извънредно важен и извънредно деликатен. Естествено е, че героите ми са създадени от своето време и са носители на неговите потребности. Тръгнали към осъществяване тъкмо на тия потребности, те извървяват своя исторически път и точно техният път, при всички негови перипетии, дава гръбнака на новата книга. Като казвам героите — имам пред вид автентични лица или идеята за такива лица. Започвайки книгата, аз никога не подозирах, че като изследвах един разгром, ще се докосна до човешки и социални истини, които ни вълнуват и сега в дните на победата.

Да се върнем пак към даскал Петър Бонев: ученик при Христо Г. Данов, сподвижник на Раковски и приятел на Левски — в четвърти революционен окръг може би той е бил човекът с най-дългия революционен стаж. Свикнал да гледа на националната революция като на дълъг процес, а не като бърза, ефективна акция — той нито за миг не е бил запленен от словата и от личността на Бенковски. Нещо повече — стилът на Бенковски за него е предвещавал само поражение. От друга страна, той не би искал това поражение да бъде пълно. Оставало е или да се противопостави на инерцията на младите апостоли, или да оползотвори това поражение в рамките на възможното. А при условията на всеобщо опиянение кръвта и пожарите биха могли да бъдат оползотворени само ако оставят дълбок, твърде дълбок спомен в съзнанието на народа. И във „физиологията“ на империята, и в Европа, ако това е възможно. И в ония дни на всенароден подем — той полемизира с Бенковски, с апостолите, не на Оборище, което пренебрегва, а като подготвя в Перущица едно наистина зряло въстание — годно за дълга съпротива, чиито гърмежи и пожари да бъдат чути и видени дори от консулствата във Филибе. В селото са отлети не само много куршуми, не само много сухари са изпечени — там са изкопани много табии (окопи) от всички страни, а в южна посока към Родопите, отдето се е очаквал главният удар (тъмрашките помаци), табиите са започвали на километри от селото в няколко пояса и едва последният е минавал пред крайните къщи и сгради на селото. Мъжката сила е подчинена на десятници, стотници. Въстанието има щаб. Даскалът има заместници — в случай на смърт. Ето защо селото минава от полюса на екстаза до полюса на абсолютната траге-

дия — без изненади, без ропот, без пораженство. В такава пълнота това не може да се каже за никое друго въстанало селище. След делото на Левски по създаване мрежата на революционни комитети аз за пръв път виждам една така добре свършена революционна работа.

Позволете ми да обичам добрата работа винаги — и при писането на книги, и при правеното на въстание; и в полето, и в завода, и в обществения живот. Такава добра работа е признак на мъжество, на разум и всеотдайност; на стил, на здраве, на ум и морал. Тези неща са ме интересували винаги. Но нека признаем: при започването на книгата не предполагах, че две толкова далечни реалности ще могат да кореспондират помежду си. Това бе усетено нейде към последната третина от работата.

И за да завърша с Петър Бонев, искам да кажа, че днес аз се уповавам на хора като него. На тия големи мащабни люде, които приемат да останат безименни, за да възтържествува общото дело; на тия стратези в нашето развитие, които завоюват трайно всяко едно стъпало и които са готови да изживеят всичко — от полюса на екстаза до полюса на трагичното. Естествено нашето съвремие може да потърси аналогия между някои днешни персонажи и Исмаил ага примерно, или пък между тях и Тъмрашлията, а също така между тях и Хаджи Враньо.

Искам тук да се спра на Тъмрашлията, тъй като критиката, общо взето, го подминава, а без него тази книга не би била същата. Неговата функция в книгата не е само като една трайна алтернатива за антибългарското поведение на нявгашен българин; той не служи само като контрапункт на Петър Бонев, от една страна, и на Исмаил ага — той е носител на темата за предателството. Тази страшна безнравственост, която показаха българомохамеданите при потушаването на въстанието, не може да се обясни само с жажда за плячка, нито с тяхното верноподаничество към Високата порта; техните дела показват излишество от цинизъм, ненужни нито за „гурбета", нито за империята. Тук се крие по-скоро отмъщението на слабия към силния, на презрения към гордия. Потушаването на въстанието е повод за измиване на гузността, за доказване на „правотата" им, защото в техния примитивен и несигурен свят прав е онзи, който остане да съществува. В този смисъл те търсят нов статут и спрямо потомците на спахиите — тези, които някога са ги потурчили... Тъмрашлията счита, че е време да отнеме благородството и благородничеството на Исмаил

ага по простата причина, че повече може да коли — без задръжки. Според мене при потушаването на въстанието Тъмрашлиите са нанесли щети колкото на разбунтуваната рая, толкова и на Високата порта — те са помогнали за дискредитирането на империята по един колкото неочакван, толкова и фанатичен начин. Деформацията на човешките индивиди и групи крие винаги опасност от неочакваното избухване на такива заряди, посоката на които никой никога не може да предскаже. Без да съм мислил при написването на книгата — днес ми се налага една аналогия между тия принудителни деформации на човешката психика и принудителното деформиране на живата и мъртвата природа изобщо. Като че някои общи закони действуват при всички тия деформации и като че много общо има в отмъщението и на човека, и на природата...

— В какво и как търсихте съвременни внушения и акценти чрез образа на Исмаил ага?

— В същност не съм и търсил. Такива съвременни акценти или проекции аз съм откривал или чувствувал във всяка добра, уважавана от мене книга. Мисля, че авторите на тия книги също не са се стремели да ми покажат връзка със съвременността, а просто, улавяйки добре законите на дадена реалност и тайните стойности на човешките взаимоотношения, материализирани чрез интересни съдби и характери — те щат не щат докосват и някои наши дилеми, някои наши струни, осветляват някои наши къстовища. Може би ние живеем в друго време, при други условия, но в края на краищата тая обща планета, тия общи страсти, тласкащи човека към върхове или падини — не са ли те прародители на всички други, променящи се човешки реалности. Другите реалности и съвремия са само техни потомци — ето защо и съответните им населения ще са родствени — оттук и приликата на героите макар и през много поколения.

И така Исмаил ага — потомъкът на Алтън Спахълъ-Сюлейманоглу — притежава наследствен феодален чифлик, а съответно и рая из околните села, която по силата на традициите обработва земите му. Той язди коня си, не за да отива на война, а за да обиколи имота и достовете си; той не е войник, а стопанин — при това стопанин, чиито работи се нареждат от само себе си (в случая част от неговите пари влизат в оборот чрез Хадживрановци; Павел му прави хесапите). И така този потомък на знатните спахии живее и действува като тяхно отрицание. Подобни процеси ние ще видим и по-късно в освободена България. Делото на възрожденците ще бъде отречено

от други — не така светли, но енергични поколения, а сетне и тия поколения ще бъдат на свой ред отречени — тоя път от потомците-тунеядци...

Друга една съвременна проекция на тоя образ идва по пътя на неговите взаимоотношения с Мемедаа Тъмрашлията. По това вече говорихме. Но ще припомним само, че изкуплението за насила превитите и унизени души на планинците (превити и унизени от далечния предшественик на Исмаил ага) пада между другото и върху неговата мирна, почти невинна глава. Нашето поколение също видя как историята нанася подобни изненадващи удари макар и при съвсем различни ситуации и чрез съвременен персонаж. При това Исмаил ага, също както при нашите съвременници с подобна участ, не може да проумее вината си, защото и в единия, и в другия случай тази вина не е лична, а историческа и социална. При това той не е фанатичен потурнак, той е от най-добрите представители на османските благородници по онова време. И все пак отговорите на струпалите се върху него въпроси остават на нивото на догадките. Най-много усилия полага той да разбере причините за метаморфозите у Хадживрановия род — специално у баба Гюрга и синовете й. За точните отговори, за точното познание на променящата се действителност той е готов да плати скъпа цена и въпреки всичко това познание му остава недостъпно. Ние можем да го мразим за историческата ограниченост на неговото мислене, ала можем и да му съчувствуваме — още повече, че нашето поколение самò видя какво означава това исторически и социално ограничено мислене. През дима на перущенските пожарища Исмаил ага ни показва психологически бариери, които осакатяват и отделни личности, и социални групи дори в нашите светли дни...

Питате ме к а к е постигнато това? Доколко е постигнато, не знам, но ми бе ясно, че в романа той — Исмаил ага, трябва да се появи силен, бляскав, респектиращ; убеден, че всичко трябва да продължава тъй, както е било създадено. Но като подминем мъката от бездетството му, той носи една монолитна душевност — монолитна, докато започват неговите сблъсъци. Най-напред срещата с баба Гюрга, паднала в лозята между другите перущенски баби и невести. Естествено е, ще пожелае да я спаси — заедно с внучката, и ще ги поведе към своето село, и съвсем естествено е и съвсем човешки (съвсем нереално, неправдоподобно за окото на баба Гюрга) ще говори красиви слова за пембената, зелена и синя коприна, сред която ще живее това дете в неговите сараи — такова ще е това спа-

сение, че баба Гюрга в един миг ще пожелае да се откаже от него. Отначало той е учуден, а накрая смазан от простия факт, че всички негови усилия за спасяване на останките от Хаджи-враневия род са отхвърлени и че вместо тях е предпочетена откровената, ясна смърт.

Споменавам това, за да илюстрирам непребродната бездна, над която се мята душата му или по-точно отломъците на тая душевност (защото тя е многократно разбивана и доразбивана), така че в края на романа в тях не ще можеш да познаеш доскорошния монолитен образ на господаря. Също тъй както брадясалото му измъчено лице не респектира вече никого. Той е отчужден от целия довчерашен свой свят — без почва под нозете си, и в това отношение сега можем да направим много аналогии със съвременни литературни герои. За да се почувствува това негово вътрешно крушение, раздробяване и себепрезрение, аз не пожелах да го покажа в неговия вид, сред вещата, които не търпят такава бърза промяна, които въпреки неговите страдания биха създали внушения за някаква относителна трайност, за непреходност; откъснах го от тях, за да го оставя сам на себе си при всички изпитания и той се озова в положението на риба, изхвърлена на брега. Това абсолютно освобождаване от бит, това рисуване на сила и на слабост само чрез слова, жестове, тръпки прави според мене този образ още по-съвременен — нарисувах го главно чрез неговата вътрешна рефлективност. Това ми беше достатъчно, за щастие тъкмо това го приближи до читателя.

— За мене образът на баба Гюрга е като стожер. Без него романът би се разпаднал — този образ съдържа основната нравствено-философска тема. Измерен във времева, пътят на баба Гюрга към подвига е кратък — тя не умира за България, но тя умира като свободен човек. Това именно разкрепостяване на човешката психика в случая е по-важно от всяка геройска постъпка, в която бихте могъл да откриете или поставите своята героиня; това в същност носи силен съвременен заряд. Споделете своите творчески вълнения при работата си над този образ?

— Аз обичам историята, запознат съм с живота и делото на такива велики личности като Георги Раковски и като Петър Парчевич да речем, но ако пиша роман за подобен герой, това ще е творба за изключителната личност, изпреварила своето време. Естествено има нужда и от такива творби — някои от тях са прекрасни, но лично аз мисля, че читателят, зашеметен от мащабността на героите, може да остане смален в нозете им. В тия случаи героят не може да се инфилтрира в тъканите

на смаления читател. Искам да Ви обърна внимание, че аз тука говоря за инфилтриране като един от пътищата на сугестията, а не за популярното идентифициране между читател и герой. Идентифицирането не ми е нужно — там естетическото изживяване убягва.

И така реших да си послужа с герой, който не е нито предопределен от съдбата поради своите изключителни качества, нито просто такъв, който буди предварително симпатии; взех същество, което не ще бъде нищо друго освен късче българска материя. Материя без самосъзнание, без индивидуалност, но вече облъчена, вече възбудена, както казват днеска физиците; материя, готова да промени своята форма на съществуване. В случая това същество е баба Гюрга, излязла от раята и сама раждала рая, но зърнала у разбунтуваните си синове една нова, не само синовна красота. Тя ги вижда като нови български паши и бейове. Тази гордост огрява и съзнанието, и утробата на старицата и става така, че тая майка на свободолюбиви бунтовници не желае и не може да се превърне отново в безпаметна човешка материя. В края на краищата тя — призваната да създава щастие, е в състояние да заплати с живот онова върховно щастие, което жените от нейния род не са изпитвали. Мисля, че баба Гюрга действува на читателя не чрез мащабите, не чрез идентифицирането, а по пътя на общия инстинкт за самосъхранение — в случая това е самосъхранение на народността и на нейната красота. Майките не могат да не я разберат, а синовете не могат да не ѝ бъдат благодарни. Мъжът от памтивека досега и додето свят светува е тръгвал и ще тръгва на рисковани мъжки дела. Майките ще му помогнат да не се обръща назад... Освен това допущам, че баба Гюрга ни действува като сплотяваща сила, защото всички ние сме произлезли от такива утроби и вероятно тъкмо затова този най-непретенциозен образ в моя роман със своята най-проста философия засенчи и подчини други образи в книгата. Баба Гюрга подчини и Хаджи Враньо, и Исмаил ага, и синовете, и Даскала, и цяла Перущица, и цялото въстание, и всички приятели, и всички неприятели, и своето минало, и своето бъдеще! Не подозирах, че ще стане така, но върху такъв пиедестал се издигна тая старица.

— Забелязвам Вашите симпатии към този образ — може би тук се крие някакъв личен мотив?

— Симпатиите на автора към определен образ могат да се появят без какъвто и да било личен мотив или, още по-точно казано, основен личен мотив на автора е обстоятелството, че

гой е създател на образа. И все пак с баба Гюра ме свързват неща, които още не съм споделил. Вече споменахме за двата скелета, намерени в едно дере край Перущица: скелет на баба, прегърнала скелета на внучката (факт, който ми даде основание да опиша саможертвата на баба Гюрга в Кацигра хан), но споменахме също така, че моята героиня трябва да прави многократно своя избор между изкушението на живота и героизма на смъртта. Исках да си представя бабата не само из перипетиите на сложния й път, а дори без всякакви перипетии: тъй както по лицето, по гласа и жеста на непознатите, срещнати във влака, определяме на какво са способни те. За щастие аз цял живот съм имал около себе си човек с лице, глас и жестове, които и отдалече, и отблизо говорят за абсолютна безкомпромисност — това е майка ми. В оня миг, когато реших, че тя и баба Гюрга си приличат, образът на старата жена бе вече почти създаден. Това са два момента, очертаващи амплитудата на един живот, от който можех да взема увереност, нужна за създаването на баба Гюрга.

— Още в началото имахме възможност да поговорим за Вашето семейство. Вие пресъздадохте атмосферата в семейството и някои черти от физическия и духовния портрет на своите родители, но сега ми се иска да се отклоним за малко и да ми кажете с какво душевността на Вашата майка и баба Гюрга се родеят?

— Казах вече — мама, дъщеря на богат сарафски род, пристанала на времето на едно неизвестно бедно момче (на баща ми, както вероятно разбирате). Тя се бе лишила от всички материални блага и от покровителството на силните в нашия град, за да извърви своя път с човека, когото обича, без да проверява при това неговите идеи (може би вече споменахме, че баща ми се бе посветил повече на революционното дело, отколкото на семейството); тя прояви максимален стоицизъм дори тогава, когато никак не го разбираше. А когато в 1943 г. смъртната опасност надвисна над мене, тя намери начин да ми предаде думите: „Не разплаквай други майки, сине!“ А то значеше, че предпочита моята мълчалива смърт пред едно „спасително“ предателско бърборене...

— В романа „Цената на златото“ има няколко епизодични образа, между които се открояват слугата Зекир, кафеджията Гуджо и Бичо Пехливан. За мене това не са само „образи-индикатори“; образи, които предлагат само взаимоотношения за по-пълно откроряване на централните герои, а крият определена нравствено-философска оценка и заряд. Интересува ме

работата Ви над тези образи — дали те са с реално жизнено покритие или са изградени по умозрителен път, за да разкрият възможни и допустими нравствено-етични конфликти? Разширете отговора и ни запознайте с работата си върху епизодичния герой въобще — дали в него виждате само спомагателни функции или тези герои също крият възможности за философско-социално обобщение?

— Да, естествено епизодичният герой (в който и да е жанр) се появява за кратко; той не дели мегдан с основните герои на творбата и вероятно това е, защото неговите функции са ограничени. Ако можех да възложа по-голямо житейско и философско бреме върху плещите на кафеджията Гуджо примерно — нищо не би ме спряло да отделя за него и повече страници, при четенето на които ще прелиствам и душата му. Тази душа може би си има своите мънички — гуджовски — планини и бездни, но те нямат никакво отношение към въстаналото село. Дори Гуджо да има някакво желание за позиция, за мнение, за роля — той може само плахо да ги изяви, но не и да ги наложи. Той е в онзи пласт на живота, който по начало не се забелязва отдалеч и очевидно остава в пласта си — остава едва забелязан, — т. е. е епизодичен. Но така или инак без неговия обществен пласт не може — още повече в периоди, съпътстващи големите катаклизми. Точно тогава се появява и кафеджията Гуджо — в неговото кафене са насядали селските чорбаджии и те — там пред него, трябва да решат дали да платят на Тъмрашлията 7000 лири откуп, цената за запазване на селото. И понеже тези лири ще трябва да се съберат на първо време от чорбаджиите и чак след това — ако е рекъл господ — да се разпределят по къщите на селото, за Хаджи Враньо става ясно, че въпросът в същност е поставен така: да загине като първенец или да живее като бедняк. И понеже кафеджията Гуджо (като представител на хората от средна ръка) уверява чорбаджията, че богатството му ще бъде върнато; пък и да не бъде върнато, неговият ум ще го издигне отново, тъкмо той става основният опонент на тежкия чорбаджия. И Хаджи Враньо тогава възкликва: „Добре, аз ще дам 500 лири, ако ти дадеш своите петдесет.“ „Да дам, ама нямам — отвръща Гуджо“; „Закълни ми се в детето си“ — казва Хаджията; „Да не си бог или поп, че да ти се кълна!“ — отвръща му гърбавият кафеджия. Това е може би първата подобна дързост в неговия сив, незабележим живот. В случая сме свидетели на социален конфликт, а не на спор между двама селяни. Очевидно Гуджо и гуджовци имат свои собствени виждания за бъдещето

на селото, несъвпадащи с тези на Хаджи Враньо и на другите първенци. И уж този спор е случаен, но той разкрива една нова заплаха над чорбаджиите — не само тази, която идва от байраците на Мемедаа Тъмрашлията.

И тия няколко думи на един гърбав кафеджия, прибавени като допълнителна тежест върху вътрешните везни на Хаджи Враньо, определят неговото отрицателно отношение към идеята за откуп на селото. Те дооформят изкристализирането на неговата мрачна философия: „По-добре равни в смъртта, отколкото равни в бедността!“ С това впрочем се изчерпва функцията на кафеджията Гуджо и ако той продължава да присъствува по някакъв начин в книгата — то е чрез по-нататъшното поведение на Хаджи Враньо, върху което е повлиял. Спирам се така подробно върху ролята на този епизодичен герой, за да определя своето виждане към епизодичните герои — кратка, но действена, влияеща. Никога не бих си позволил да използвам такива герои само за разширяване на персонажа или за прибавяне на нови колоритни петна.

Епизодичните герои при мене се уплътняват и добиват своето значение в последния етап; те са — бих казал дори — „постетап“. Идват тогава, когато основните герои трябва да се доизяснят, а е късно да се усложнява техният жизнен път; безсмислено е да се създават нови повествователни линии в търсене на допълнителни сблъсъци и изпитания.

Има още една много сериозна причина за търсене услуги от епизодичните герои; при техния избор или при тяхното създаване авторът може да бъде свободен до безкрайност, защото все пак те не са натоварени да олицетворяват в пълнота страната, народа, времето, събитията и водещите сили в тях. Водещите сили, тези, които дават централните герои, са повече или по-малко познати на културния читател — там може да се фабулира, нюансира, психологизира и всичко останало, но в едни предварително определени рамки. Епизодичният герой, обратно, е непознат. Историята с него не се е занимавала, читателят няма информация за него и ще приеме всичко онова, което му поднесе авторът. Ето откъде идва и свободата на прозаика при ползуването на епизодични герои — така е поне според мене.

— ...Но аз ще Ви помоля да се спрете и на останалите два епизодични героя, за които споменах — слугата Закир и Бичо Пехливан. И това го направете с оглед не толкова да разкриете отново някакви функции на епизодичните герои — това вече направихте в предишния си отговор, — колкото да

поясните чие огледало са те, с какво „продължават“ даден основен герой?

— Зекир е слуга на Исмаил ага. Той го съпътствува, развежда коня му, но не говори. Придобива роля едва като свидетел на гаврата над агата. Той е видял всичко открай докрай, цялото негово опозоряване. И когато Исмаил ага, освободен от Тъмрашлиите, поема пак върху коня си към Устина, сподирен от Зекир, яхнал своето муле — агата е сигурен, че неговият слуга не откъсва очи от оная част на господарското тяло, върху която се е изписал позорът (с немалкото участие на Бичо Пехливан). И тогава Исмаил ага оглежда пътя и като установява, че са сами, подканя Зекир да поемат напряко през баирите, но Зекир не тръгва. Той проговаря едва тук. И заявява, че не може да последва господаря си —нито сега, нито занапред, защото не иска да бъде убит... Агата възразява срещу това подозрение, но точно тогава си дава сметка, че наистина като всеки друг човек и Зекир може да загине. Но тук има нещо повече — Зекир скъсва не само с конкретния господар — той изобщо скъсва със статута си на слуга. Ще бъде разбойник навярно, ще бъде каквото се случи, но само не и слуга, защото за слугите са потребни господари, а тоя ден — в лицето на Исмаил ага — статутът на благородните господари е рухнал безвъзвратно. Тука личните отношения преминават изцяло в социално-исторически план. По тоя начин оскърбленията и деградирането на Исмаил ага се повтарят и създават впечатление за безкраен процес. Зекир ще си отиде, но ще бъде запомнен от агата именно чрез тази раздяла...

По същия начин, без да се впущам в нови изследвания, ще кажа, че Бичо Пехливан е придатък към Мамедаа Тъмрашлията. Чрез него се материализират някои възгледи на помашкия вожд както за стойността на раите, така и за потомствените турски аристократи.

— Когато работата Ви по романа „Цената на златото“ беше завършена, у Вас беше ли се родила вече идеята, че романът може да бъде продължен? Дали Павел Хадживрапев остава жив само за да проблесне искрица надежда над перущенските пепелища, или Вие виждахте в този образ някаква възможност за ново „гмуркане“ в непознати дълбини? Този Ваш герой се появява вече като централен в романа Ви „Завръщане“, чрез който разкривате желанието си да изградите романна серия върху възлови моменти от живота на нацията ни.

— Аз нямах никакво намерение да оставям жив някой от

синовете на Хадживрaневия род, но се усъмних в правотата си след появата на тримата въстаници, мярнали се пред очите на баба Гюрга в „Горките“ и изчезнали в храсталака на път за Филибе. „Мамините!“ — казва тя и в същия миг забелязва нещо познато; като че единият от тия млади мъже има походката на нейния син Павел. Такава прилика, разбира се, може да се породи и немотивирано, неподкрепено от реалните факти, а като съпротива на майчината душа срещу смъртта на цялата ѝ челяд. Но този момент ме накара по-късно да си помисля, че Павел наистина би могъл да живее, а към края на романа вече му възлагах определени функции — трябваше да се появи около Кацигра хан — човек, напомнящ за Павел, действуващ с присъствието си и на турската полиция, и на баба Гюрга в двора. Заедно с това се оформи намерението ми да продължа някой ден историята на Хадживрaневия род, като си послужа с този оцелял негов представител. Тогава нямах никаква представа как точно ще изглежда втората книга; кога ще се заема с нея и как ще се развива действието в нея; какви проблеми ще изнесе на плещите си Павел Хадживрaнев.

А сега вече, след като имам пред себе си „Цената на златото“ и „Завръщане“, моите планове за продължаване историята на Хадживрaневи, респективно на започнатата романна серия, станаха много по-точни и по-тревожни. Така както виждам днес серията, тя ще изисква от мене дълги и дълги години пълно посвещаване, за да ме дари с неясни и несигурни творчески радости, тя ще ме обсеби изцяло — без остатък... И това вече е станало; ако пиша междувременно други неща, то не е, за да избягам от серията, а за да осигуря материално нейното продължаване и завършване.

— Вие казвате, че идеята за тази „романна серия“ вече Ви е обхванала. Бихте ли ни запознал по-подробно със своя замисъл; доколкото схващам, това ще бъдат сравнително кратки психологически романи, които следват историческия път на народа ни. Тук може би отново — по Генчостоевски — ще се преплитат документално-автентичната жизнена фактура с художествената истинност?...

— Предполагам, че това ще стане така, както го формулирахте Вие. Безусловно ще използувам опита си от началните две книги на серията. Ще изследвам следващите поколения на Хадживрaневия род (Павел ще ги създаде, а те неминуемо ще бъдат свързани със съдбата на народа ни). Националните победи и националните сътресения ще влияят върху пътя на тия потомци, но тъй като аз не ще мога да кажа съвършено нова

дума в нашата историография (тя си е добра и без мене), ще се занимая главно с новите проблеми, които историческите промени поставят пред личността. В този смисъл на места аз ще се отдалеча още повече от фактурата на събитията. Третата книга ще напомня повече на „Завръщане“, отколкото на „Цената...“. А четвъртата — на третата. В края на краищата след две или три поколения нови Хадживрaневци нашият народ ще е решил, доколкото историята позволява това, своите национални и социални проблеми, тъй че някои от потомците ще имат да решават задачи от нравствено-етично естество. И когато вниманието престава да дири слънцето и облаците по историческия и географския хоризонт, то ще ги намери по хоризонтите на душевността. Това още не значи намаляване на мащабите и стесняване на интересите у писателя. То значи според мене по-скоро, че поради наличие на други неотложни грижи личностните хоризонти и сътресения са били недостатъчно изследвани в нашата литература и че те търпеливо са чакали своя ред. Впрочем трябва да призная, че други автори разорават отдавна това поле; не ще бъде нещо ново това, че и аз ще се приобщя към техните усилия. Но ако изостреното внимание към проблемите на личността бъде показано като етап от развитието на народната душевност — т. е. върху предшествуващата историческа основа, тогава нещата биха станали по-други. Тогава вече те ще зафиксират един пореден стадий от съзряването и успокояването на този народ, на това общество, на тяхната специфична цивилизация.

— ...И вероятно при осъществяването на този замисъл Вие ще се стремите и към откриване на нови поетики?

— Те ще ми се налагат от новия жизнен материал, от новите герои; от растящата образованост на по-късните времена; от промените в лексиката; от новите идеи, които ще вълнуват съзнанието на българина. Впрочем основания за такъв въпрос Вие намирате може би при съпоставянето на поетиката на първите две части. Но ние вече говорихме за това.

— Бихте ли могъл да предвидите на този етап от работата си в колко книги ще се осъществи този замисъл?

— Най-реална е минималната граница, като имам пред вид не мечтите, а възрастта си и освен това темповете, с които работя, а също така и онова, което вече отлежава в папките, и смятам, че пет кратки психологически романа ще покрият донякъде моите намерения... И както се казва — да чукнем на дърво.

— Ще се придвижвате до наши дни, а ще прекрачите ли

и в бъдещето? Може би най-младите потомци от стария перущенски род също чакат своя автор?

— Част от онова, което зная за моето съвремие, е вече в папката — малка, твърде малка част, а за другата крачка ще продължавам да събирам жадно информация.

— Чрез този Ваш замисъл няма ли да изгубите за дълго интерес към съвременността? Как считате: нима линията, начертана в „Лош ден", „Като ластовици" и „Циклопът", не е перспективна?

— Аз имам написани и други книги за съвременността — те чакат тука в папките, но останаха неспоменати, защото говорихме досега за главното, а главното в моята творческа съдба ще бъде проследяването на хадживрановския род от Априлското въстание до наши дни. Така погледнато (и струва ми се, ние вече се докосвахме до този момент), последните книги на тази историческа поредица ще засягат абсолютно съвременни проблеми. Или, с други думи — ще се приближа до съвременността по пътя на историята.

Мисля, че някой от правнуците на Хадживрановци ще живее в ситуации, подобни на тия, описани в „Циклопът". Отдалечавайки се от поетиката и проблематиката на „Цената на златото", краят на тази поредица, ща — не ща, ще нагази в проблемите и поетиката на „Циклопът". Така че не може да става и дума за отказване от линията, намерена в „Лош ден", „Като ластовици" и „Циклопът". Напротив, историческата ми проза ще покаже, че линията на съвременността е неизбежна; доколкото съвременността е новият, неотминал етап на историята.

— Значи ли, че при приближаването ни към съвременността това все повече ще Ви тласка и към една по-голяма условност на образи и действие? Забелязвам как някои от героите Ви прерастват в символи (например: Командирът и Старшината от „Циклопът"; Съдията от „Завръщане"; Ганчовски от „Лош ден"; Хербицидът от „Като ластовици" и т. н.). Дали това е случайно, или вече се натъкваме на някаква закономерност при творческите Ви търсения?

— Последната от публикуваните ми творби за съвременността е „Циклопът", а първата „Лош ден". Мисля, че пътят, изминат от първата до последната, дава утвърдителен отговор на Вашия въпрос.

— Бих искал отново да Ви върна към Вашия замисъл, залегнал в книга втора от „Цената на златото" — романа „Завръщане": основният проблем тук е свързан с героя, който се

разминава със своето време. Когато излезе романът „Завръщане“, някои критици твърдяха, че за героя Ви е настъпило някакво „безвремие“, което го обезличава и го осъжда на историческа безперспективност. Вашето мнение?

— Периодът от Освобождението на България до края на XIX в. е колкото неосветен, толкова и пълен с проблеми — исторически, философски, психологически. Както става с всички мечти, новопоявилата се реална държава се отличаваше твърде много от замислите на възрожденските ни революционери. Защото, макар почвата да беше подготвена от тях — във факта на създаването участвуваха и други неподвластни на народните движения сили. В този смисъл революционерите-републиканци се озоваха във време, което те биха искали да прескочат. Символ на това чуждо за тях време бе короната — при това корона, гарантирана от Великите сили на Европа. Така че те не можеха да продължат нито своя собствен път, нито да се влеят изцяло в новото, чуждо на тях русло на историята — ето защо аз приемам да се използува терминът „безвремие“. Това безвремие съществува не само за героите от „Завръщане“, от какъвто и ъгъл да се вгледаме в процесите на ония години, ще видим голямата несигурност на тогавашните държавни и обществени деятели; ще ги видим как те се взират по всички възможни посоки, докато направят една крачка — крачка, която въпреки това за всекиго поотделно се оказва фатална, защото и българското общество като цяло е на кръстопът. В такава ситуация малцина са реалистите. Другите могат да бъдат названи или закъсняли, или подранили. И така Павел Хадживранев е може би закъснял републиканец, който живее още със заветите за „чиста и свята република“ (очевидно абсолютно неприложими след Берлинския договор), а Съдията-социалист е „подранил републиканец“, защото на обществената сцена не са се появили ония сили, които биха поели неговия идеал като свое знаме, като своя програма.

— Добре! В случая е интересно как пречупвате решенията на Берлинския договор по художествен път? С какво тези решения ускоряват идейните движения в България?

— Естествено аз не пиша за Берлинския договор, нито за някакви други международни споразумения, засягащи участта на България. За мене е важно въздействието на този договор, на такива споразумения (явни и тайни) върху политическите процеси в младата държава и върху народностното съзнание изобщо. Споменахме вече, че тези, които са били по гребена на историческата вълна, които са яздили събитията, се оказват

съборени и безперспективни. От друга страна, техните противостоящи сили, тия, които или не са бързали с освобождението от отоманско иго, или пък изобщо са се били враснали добре в Отоманската империя и които не са се чувствували твърде спокойни от промените, настъпили с Освобождението, сега са могли да възстановят своя обществен статут и да намерят в Берлинските споразумения и в монархията, наложена от него — нова опора, заместваща Високата порта. Даже радикалните елементи в новоосвободеното общество и в държавната структура е трябвало да се съобразяват със ситуацията и да участвуват в сложни игри, осъдени на неуспех.

И така новото общество не може да изработи своите идейни скрижали, защото: от каквито и среди да излязат неговите ръководители, всички те служат волю-неволю на един изцяло консервативен курс въпреки смяната на партии, правителства, на лозунги и платформи...

— Значи ли това, че Вашият герой Павел Хадживранев — толкова светла личност от епохата на Възраждането, постепенно идейно ще деградира (във Вашия бъдещ замисъл), като началото на тази деградация откриваме още от романа „Завръщане"?

— Павел Хадживранев ще има да види още много неща, ще бъде свидетел и участник в събития, които никой не е очаквал. Нищо чудно той да мине през такива метаморфози, с които да отрече и делото на своята младост. То е ставало в нашата млада България.

— За мене в случая е интересно как преодолявате жизнената фактура и я превръщате в художествена? Как протича този процес при Вас — от кой момент при изграждане на образите Вие напускате достоверното и потъвате в условността? Има ли при Вас това движение някаква обща закономерност?

— Мисля, че жизнената функция не може изцяло да бъде напусната. Тя е почвата, от която се ражда героят, и пак тя го съпътствува по-късно из неговия път — като панорама, като климат, като човешки взаимоотношения и като речева характеристика. Но както виждаме, във втората част от своето съществуване тази жизнена фактура е подвижна — т. е. тя самата търпи развитие. Ако аз изоставям някои нейни моменти още в началото — това са нещата, които не могат да тръгнат на път. Това са точните, записани във всеки учебник исторически координати — точните дати, точните имена. Така например в „Завръщане" аз се освобождавам от проблема за Съединението и от въпроса кой княз управлява по времето на Павел

Хадживрaнев. За мене е важна квинтесенцията на оная част от нашата история, започнала с Освобождението и завършила с края на века. Това, което изживява Павел Хадживрaнев за толкова кратко време, е продължило в същност близо четвърт век. Естествено това не би могло да бъде постигнато при едно педантично отношение към историческите координати. Философията на историята стои високо над координатите и не се съобразява всякога с тях. Павел живее с тази философия, а не с историческите си координати.

Един такъв подход в историческата проза е нещо твърде рисковано и аз (на свой ред) поех този риск, без да имам пред себе си други такива образци; или аз поне не ги знаех... В това е моята главна дързост в тая книга.

— И не само това! Всяко втурване в „безвремието“ носи рисковете на откривателството — тук имаме среща както с неизследвани социални параметри, така и с неимоверно сгъстени исторически дистанции. Дали и това обуславя Вашето движение към условност — социална, историческа, психологическа? ...

— Да, рисковете са много, разбира се. Тези скъсени дистанции между процесите в различни етапи създават видимост като за един-единен процес, протекъл сгъстено и бързо в една кратка част от дългия живот на Павел Хадживрaнев. Този единен и синтезиран процес е до голяма степен условен. Нашето съзнание, свикнало с точните исторически факти, има способността (инертност и задължение едновременно) да не приема лековерно такъв синтез, такъв символ. Но заедно с това нашето съзнание не е непроменимо и след време литературните факти му действуват успоредно вече с историческите. Така че ако става реч за откритие при втурването в „редактора на безвремието“, то тези открития ще бъдат колкото авторови, толкова и читателски.

— Интересът Ви към работническата тема бе изявен още в очерковата Ви книга „Истински хора“. После той бе потвърден с романа „Лош ден“ (1965) и сборника с разкази „Като ластовици“ (1970). Въпросите, свързани с изграждането на нашето съвременно общество — съвременните социални преобразования, миграционните процеси, урбанизацията, проблемите на научно-техническата революция, — Вие разглеждате в нравствено-етичен план. Имам впечатлението, че фабулата при Вас е по-скоро маркирана, а Ви интересуват „психологическите измерения“ на конфликта. Бихте ли се изказали по тези въпроси?

— Няма вече книга, която може да ме интересува само

като сюжет, като фабула. Каквото и да правим — всички модели за строеж на фабулата са вече известни. Гледам на фабулата като конски впряг или влак, който трябва да пренесе тежък товар от автора до читателите. Важен е товарът, важно е той да стигне до предназначението си и да стигне в добър вид, годен за дълготрайна употреба. Именно на литературата е съдено в тия години на бърза лека продукция и бърза лека консумация да създава ценности, които не са присъщи, да речем, на телевизията. Ако се вярва на зрелостта на читателя, могат да се поднесат духовни блага, които той ще интерпретира многократно според своята развиваща се художествена и мисловна готовност. Обичам ония книги, които ме зоват към нов прочит, и то не заради наслада и отмора, а заради радостта, че при всеки нов прочит стигам до по-дълбоки пластове. Изпитвам насладата на плувеца-гмуркач, който изчезва за дълго под водата, за да извади раковина от дъното; не винаги в раковината има бисери, но винаги трябва да сме готови за ново поредно гмуркане... Литературата — по-специално прозата — може да предостави на читателя такива възможности. Като даваме на читателя само елементи от фабулата, като му предоставяме един отворен за него модел, ние можем да провокираме неговото съавторство...

Няма нищо по-добро от това читателят сам да завърши модела, включвайки себе си и своя опит в една новоотпечатана в съзнанието му творба. При нашата вяра в човека не виждам за писателя задача, по-достойна от тая.

Като казвам, че това е важна задача за съвременния писател, аз изхождам от положението, че социалният състав на читателите се мени бурно; изменя се също и неговият културен ръст. Вече не може да се говори за онзи пролетарий, познат от предишните социални романи. Няма го и нявгашния селянин. И така при всички случаи, минал през метаморфозата на пограждането, той дава нови попълнения не само на работническата класа, но и на контингента от просветени читатели.

Не случайно говоря толкова за читателя. Без него взаимодействието между автор и действителност е невъзможно. Ако наистина вярваме в действената възпитаваща сила на изкуството, ние ще отдадем дължимото на читателя.

Определена реалност (тук читателят още липсва!) акумулира бъдещият автор с енергиите на суровата жизнена информация. Авторът пожелава да отрази, да изобрази тази реалност в изчистена, завършена идейна и образно-пластична си-

стема. Читателят вече се предполага. Отразеният лъч се връща обратно, ала не може да се разпилее навред из своя първоизточник. Запазил концентрацията си, лъчът ще изпълни своята функция, като попадне в светлочувствителни рецептори на реалността (това е вече читателят!). В този заключителен етап той — читателят — представлява реалността: той е нейното тъждество, нейният говорител във взаимоотношенията с литературата.

На читателя е съдено да приема или отхвърля изобразената от автора реалност.

— ...А мястото на критиката в този процес? Не е ли това предизвикателство към критиката?

— Критиката заслужава да бъде предизвиквана... Никой не може да принизи нейната роля в отношенията автор — действителност, освен тя самата чрез пасивността си. Но и при добра активност, доколкото критикът също е субект-автор, и той ще дочака решаващата дума на реалността.

— Всичко това е вярно, но до каква степен във Вашите виждания понятията съвременен герой — съвременен читател се покриват?

— Ако не съм го казал достатъчно ясно, ще се опитам отново:

Тези две понятия се срещат и се сливат там, където някой трябва да бъде развълнуван от образа на създадения герой. Не съм винаги сигурен, че книгата ще попадне у прототипа на героя, но затова пък съм абсолютно убеден, че някой някъде ще почувствува с моя помощ и ще изживее изпитанията на своята съдба. Или този неизвестен Някой ще има афинитет към поднесения герой, или героят ще е валентен към бъдещия читател...

— Тази теза за готовността на „бъдещия читател“ да разбере всичко онова, което днес не достига до съвременния читател, не е ли твърде рискована? Не е ли подхранвала тя неведнъж честолюбиви амбиции? ...

— Намекът за честолюбие и амбициозност не може да оскърби писателя. По-лошо е, че срещате автори без истински естетически „честолюбиви амбиции“...

И все пак не сме се разбрали. Кога и къде разграничавам съвременния читател от „бъдещия читател“? Навсякъде говоря за развитие на читателската готовност, а тази градираща готовност е един от обективните белези на нашето динамично съвремие. Рискове? Че за какво сме на тази земя без тях? И все пак моето рисковано творчество съществува, нали? То е,

защото разчита на градиращата готовност на читателя. Повтарям: като говоря за реалността в прозата, имам пред вид не суровия първообраз на тая реалност, нито нейното авторово пречупване; тя заживява своя втори вече естетически живот именно при досега с читателя. Всяка друга реалност, съществуваща без такова или друго аналогично посредничество, не е естетическа категория...

— Действително в случая аз изместих въпроса. Може би тук е уместно да подчертая, че Вие, разчитайки на „читателската готовност", все повече засилвате движението на своята проза към една условност?

— Че има ли художествена проза, която да не крие повече или по-малко условности? Може би при мене този процес е само по-откровено изявен...

— Това движение към условност ще Ви спести затрудненията да подбирате имена за своите герои. Един „белетрист" ми разказваше, че като му предстои да избира имена на героите си, дълго се ровел в телефонния указател...

— Може би затова днес е толкова трудно човек да се снабди с телефонен указател. Ние, писателите, станахме днес много... Ако този Ваш познат има два екземпляра, бихте ли го помолили да ми предостави единия, защото аз нямам дори за телефонни нужди...

— Лично аз не мога да си представя Вашите герои с други имена освен тези, които сте им избрали — баба Гюрга, Павел Хадживрапев, Чико, Флори, Исмаил ага и т. н. Интересуват ме пътищата, по които достигате до имената на своите герои? Затруднявате ли се? Как ви хрумват?

— Уж въпросът е лек, а пък отговорът ме затруднява. Аз помня и зачатието, и раждането, и растежа на героите си, но в паметта ми не е останал нито един миг, посветен на кръщавките. Може би имената идват сами като характерно цвете от мястото и времето, дето са разцъфнали героите. Може би с поглъщането на първичния материал, без да обръщам внимание на това, аз възприемам и много имена. И по-късно все някое още прилегне на героя. А може тайната да е в друго: на мене също ми е правило впечатление, че всеки пълнокръвен и вълнуващ образ в литературата — наша, чужда — е надарен с изключително сполучливо име. Като съдя по това, започвам да мисля, че само интересните, талантливо сътворени герои имат сполучливи имена. Не съм срещал некадърно направен герой със сполучливо име, та може би качествата на героя определят името, а не обратно.

— Но как подбирате имената на героите, които имат характер на прозвища: Златният, Господинката, Хербецидът, Ивайло Гракх? А как стоят нещата при образите със символен характер: Командирът, Старшина Селективност, Съдията?

— Имената от първата група идват от изявите на героите. За Златния например име не съм избирал, пък и не съществува алтернативно име за този наистина позлатен майстор на централи. С два реда златни зъби в устата при това (разкриващи и биография, и състояние, и манталитет едновременно). Нищо чудно името да е дошло със самата идея. Така стои положението и с Хербецидът. А при имената от втората група мога определено да кажа, че те са синоними на идеята. С какво друго име бих могъл да назова оня талантлив човек, чедо на сушата, ала скъсал с нея и с всички нейни блага, за да ги пази отдалече, от морските дълбини? Той, който със своя екипаж от себеподобни е превърнал кораба и дълбините в послушен инструмент на мира и войната. И не само аз — и Вие, ако речете да назовете този човек с едно единствено слово, ще го наречете точно така — Командирът. С такава лекота и безпогрешност ще назовем и хиляди като него, именно защото името престава да бъде лично и прераства в символ. Това важи и за останалите имена от тази група. Тук няма подбор...

— Но разкажете по-подробно и за творческата история на романа „Лош ден“. При какви обстоятелства се роди замисълът Ви; как протече самото написване?

— В същност и този роман като че ли се роди „случайно“. Бях се застоял вече доста дълго в къщи — не пътувах никъде, не срещах хора и вестници дори, всеки ден не четях, за да не наруша перущенската атмосфера. Но през лятото на 1964 г. почувствувах, че трябва да се раздвижа; стаята ми отесня. Няколко дни минаха без работа — безпричинно на пръв поглед. Щеше ми се да тръгна нанякъде и тръгнах за Видин. В командировка от някаква редакция, която сега вече не помня — да напиша очерк за някаква бригада на комунистическия труд, — в завод, който също не помня. Но попаднах в един зноен град с пресъхнали чешми и по улиците, и по хотелите. Аз познавах този град отпреди — хубав, чист, свеж. Беше някога. Сега хората го кръстосваха с празни кофи в ръце — в къщите децата ги чакаха жадни, неизмити. Аз отидох в тоя завод, при тая бригада — и там нещата не бяха в ред.

А когато се върнах и взех перото, оказа се, че пиша за безводието на града. Не беше това, за което ме бяха пратили и не това исках да правя, но то растеше от ден на ден и за

да не повтарям вече неща, казани по-рано,ще спомена, че процесът много напомняше работата ми по очерка за перущенската жена. По същия начин „Лош ден“ се превърна в роман. Все още поправях „Цената на златото“, но прекъсвах през два или три дни, за да продължа новата книга. Аз много по-късно си дадох сметка какво точно е ставало тогава с мене: решението ми да потъна в историята е било очевидно добро, но нещо у мене се е възпротивило, не се е подчинило докрай на решението — може би това е било присъщият ми интерес към съвременността, към онова, което става в моите дни.

— Преди да продължим по-нататък, искам да Ви задам и един такъв въпрос: каква е ролята на фолклора при Вашето творческо изграждане; присъствуват ли фолклорни мотиви в творчеството Ви?

— Отговорът на този въпрос ще бъде неточен и неясен може би, защото досега аз никога не съм си го задавал. Нямало е период или миг в живота ми, в който съм казвал: „Ето, време е вече да понауча нещо от фолклора, тъй като ще пиша и ще трябва да се въоръжа с неговия неизчерпаем арсенал; ето сега ще взема оттук, после — оттам; това ще бъде вмъкнато в тази моя работа, а онова — в другата и т. н. и т. н.

Но съм слушал много народни приказки, главно от чичо си на село, дето бях изпращан понякога през моето детство. Той беше неук човек, в неговата къща нямаше книги, но разказваше хубаво и след много, много години имах среща отново с тия приказки — този път вече преразказани от Каралийчев.

Помня и някои народни песни от сватбите и сборовете на селата, където тате ме водеше. Други такива песни аз слушах от майка си, но то беше рядко, както споменах по-рано, тя имаше художествени изяви в тъкачеството и в бояджийството. И все пак тя пееше понякога тихичко — за себе си — и като всичко мамино тези малобройни нейни песни ми бяха скъпи. През ученичеството и студентството си не съм обръщал никакво внимание на фолклора с изключение на някои от томовете на Васил Стоин, на които попаднах най-случайно (при наемането на нова квартира при непознати хора). Те ме привлякоха като нещо, за чието съществуване не бях и подозирал, и ги четях удивен повече от делото на събирача, отколкото от самия материал.

А след време пишех стихове, пишех очерци; имах намерение да правя нещо по-голямо, но нито веднъж не ми мина през ума, че ще подобря своите шансове на млад творец, ако

се запозная по-добре със съкровищницата на българския фолклор.

Чак когато пишех „Цената на златото“, по-точно когато правех последния сгъстен вариант на книгата, аз почувствувах на места нужда от слова, носещи аромата на друго време; слова с добра възраст — много видели, много патили и все още живи. И сега се питам защо не ги потърсих в съответните речници, както правят хората. Вместо това аз поразпитах тате и мама как биха се изразили те, ако бяха все още в Харманли или как би прозвучало това в устата на някой нашенски сладкодумец. Разговорите се оказаха по-медоносни, отколкото очаквах. Капки от тоя мед има по страниците на книгата.

Освен това, ако ви е направило впечатление, и в „Цената на златото“, и в „Завръщане“ са „цитирани“ и две „народни песни“. Нито съм ги чувал някъде, нито съм ги търсил — те трябваше да изпълняват строго определена функция, да носят определена информация, да произтичат от нуждите на героя, който ги слуша, и за по-сигурно — аз му ги написах сам...

— Да, сега си спомням, че едната песен срещаме в епилога на „Цената на златото“, а другата — в пролога на „Завръщане“. Тези песни звучат автентично — в случая Вие ме изненадвате с това си откровение...

— Тук впечатлението за автентичност идва вероятно от използването на готови конструкции от песенния фолклор в Тракия. Ето например втората песен:

„...Да яхнеш конче, да питаш
нагоре още надолу
да са ме нейде видели
по тия бели хареми...“

Много нашенски песни започват с кончето и младия мъж, който ще тръгне някъде. Така правят и народните певци — те също използват готови конструкции за разказване и на нови още неинтерпретирани епизоди. Новото в моя случай беше това, че Павел Хадживранев, макар и подсъзнателно, се надява да открие невестата си жива, па макар и похитена от турците. Аз си позволих тази свобода по начина, който си я позволяват и творците на фолклора — тъй че нямам угризения. Не е изключено и в бъдеще да използвам готовите форми на фолклора, ако почувствувам, че с една песен ще реша по-добре задачата си.

— Бих искал да насоча вниманието към някои специфики

от творческо-лабораторната Ви работа. И тъй какво е мястото на интуицията в творчеството Ви? Посочете примери!

— Да се говори за интуицията е толкова лесно и толкова трудно, както да речем, да се говори за таланта и за изкуството — неща уж пределно ясни, а винаги изплъзващи се от клещите на логиката. Според мен така назовават кръстовището, където се срещат философските и естетическите системи от всички модерни направления. И все пак нас ни интересува може би онова извънредно качество или състояние на твореца, водещо до плодоносно отприщване на комуникативните потенциали от подсъзнателния или надсъзнателния праг на неговото мислене. Но предполагам, че творецът рядко преминава тези прагове. Прекрачва ги в броени мигове, навярно след дълъг труд, след системна подготовка и въпреки това — тогава, когато най-малко е очаквал. И в науката, и в изкуството, и във военното дело, общо взето, побеждават хората, чийто богат и дисциплиниран мозък има качеството да акумулира енергиите, необходими за мълниеносно осветяване (сред джунглата от факти и понятия) на нужния връх или на нужната бездна.

В прозата тия мигове дават пара на тежкотоварните словесни ешалони, задвижват ги, придават им дори грация. Аз не мога да кажа веднага къде съм интуитивен в своето творчество и къде не. Някъде по-рано в тая анкета бях споделил, че откривам истините на героите си, като заживявам техния живот, като за някое време престават да бъда Генчо Стоев — а Хаджи Враньо, баба Гюрга или пък техният син Павел. Но това са по-скоро превъплъщения, метаморфози, подчинени на друг механизъм.

Ако трябва да посоча по-чисти случаи на интуитивно проникване у героя, бих посочил оня сън на баба Гюрга в „Горките", когато тя среща своя покоен син Христоско, и ония говорещи кучета. Епизодът със съня бе написан вече в няколко варианта и все пак не ставаше — беше много дълъг, обстоятелствен, в него се преплитаха много нишки, докато накрая аз сам го видях — насън. Сънувах изнемогнал, видях Христоско, видях тия кучета и понеже той си отиваше, помъчих се да го спра, да му кажа, че тук някъде е майка му, че иска да го срещне. И срещата стана. Когато се събудих, описах я.

И вторият случай: той дойде съвсем неочаквано, нетърсено. Това бе завръщането на Исмаил ага след неговото поругаване през „Горките" в Устина. (Ние вече се спряхме веднъж на този епизод, като говорихме за епизодични герои.) Аз знаех, че там ще възникне конфликт между него и слугата му

Зекир, но не очаквах и личен страх. А го почувствувах. Първо страх и чак след това дойде обяснението на страха. Исмаил ага ще убива Зекир и точно затова иска да напуснат пътя, да тръгнат през храсталака. Ако прочетете тези редове, ще видите колко смутен се чувствува самият Исмаил ага при отказа на Зекир да го последва. Аз го написах, без да изследвам много техните състояния, изпълнен с тъмното чувство за беда. Беда и за верния слуга; беда и за моя нужен герой Исмаил ага, който бе натоварен с други задачи и не трябваше да извършва такова убийство. На репликата на Зекир, че господарят му там ще го убие, Исмаил ага не отвръща нито енергично, нито ясно, а продължава пътя си с въпросите: как така ще го убие; защо ще го убие? В края на краищата всички ще умрат — и Зекир ще умре, и Исмаил ага ще умре, но защо да го убива и защо тъкмо тука... И никъде до края няма отрицание на това намерение. Аз оставих тези редове така мъгляви и хаотични, както се бяха появили. Само там може би не съм нанасял никаква поправка.

Нещо подобно стана и в „Завръщане". Там където Павел Хадживрапев (мокър след преплуването на Марица) стои изправен сред пивницата на хана. Той е чул внезапно, че върху един от маришките мостове (поради припознаване) убийци са застреляли друг пътник вместо него. Естествено мисълта ми беше насочена към защитните реакции на Павел, към хитроумните му слова, които ще го изведат от деликатното положение. Но застанал сам сред стаята си в стария Пловдив, която по строеж и по възраст много приличаше на описвания хан, преди да открия търсените реакции и слова, аз изпитах смущение от това, че съм мокър, че от мене се стича вода или може би кръв; и че машинописката, на която диктувах, ще забележи, ще ме разбере... И така първо усетих и видях тая вода, тая кръв — неща неподозирани преди това, но жизненоважни, съдбовни, далеч по-богати от моите предварителни намерения. Описах тях. Тези редове също не са поправяни.

— Бихте ли разграничили интуицията от инстинкта и определете мястото на инстинктивните импулси при Вашата работа?

— В чиста проба инстинктите — тия предвечни, вродени системи на поведение, осигуряващи съществуването на нашия биологичен вид — могат да бъдат повече обект за художника, отколкото негова движеща сила. Но това са всеизвестни истини и по-интересно е (според мен) да се види как инстинктите се превръщат в изпитани работни инструменти за твореца.

Ако например той изследва поведението на героя си в съдбовни мигове — мигове, от които ще зависи неговият по-нататъшен път или неговата бърза гибел, творецът може да избере оптималния вариант в реакциите на героите именно с помощта на своята до крайност възбудена инстинктова система. Тогава той не греши, тъй като в момента не е автор, а същество, изпаднало в ситуацията на своя герой. Тогава, в тия мигове, се изчерпват всякакви други съображения — за и против едно действие; изчезва дори осъзнаването на творческия процес — за да се появи то малко по-късно с още по-голяма сила.

В тия мигове писалката, пишещата машина, стените, кòлите, издателството, читателите са забравени. Тогава ти си друг и другаде — нечии проблеми са станали лично твои, ти трябва да ги разрешиш, гледан от приятелски или вражи очи, твоите изживявания тогава са абсолютно реални — и потта е реална, и разширените зеници — също, и учестеният пулс (аз говоря за състояния, възникващи при остри конфликти, при трагедийни ситуации, защото до голяма степен моето творчество е такова: при други автори същата степен на възбуда може да съпътствува други емоционални състояния). Това, което става с тебе, е абсолютно реално; условността идва от неговата краткотрайност; твоите върхови броени мигове отминават, но ти още дълго можеш да си спомняш за това, което е било; при тия спомени можеш да се оттеглиш бързо или бавно от ситуацията и да оставиш там героя си. При това дистанциране — именно в неговия процес, се извършва естетизирането на инстинктите, на инстинктивните реакции. И чак при това тяхно естетизиране, когато сме си поели спокойно дъх, почваме да говорим за интуицията. Може би интуицията това е дресираният инстинкт на художника!

— Къде завършва инстинктивното и откъде започват асоциациите? Този процес подлежи ли на творчески самоконтрол?

— Според мен това са две различни силови полета. В случаите, когато дирим помощ от инстинктите, ние трябва да им се предоставим без остатък — тогава, така мисля, не може да става дума за самоконтрол. Но в полето на асоциациите ние навлизаме като господари. Цялата ни литературна школовка, целият фолклорен арсенал, целият жизнен опит са разцъфнали пред нас и ние, щастливо възбудени, можем да си правим букет по избор. Ние крачим из това поле, без да бързаме — ако цветята не ни харесват, можем безкрайно да ги подменяме, докато всичко в букета се свърже по багри и дъх. Ето аз навлязох в полето на асоциациите и както сам можете да забе-

лежите — вече си служа с тях. И фразата ми сега е по-плавна, и пулсът ми е по-друг, и Ви говоря с по-голямо наслаждение. Убеден съм, че при асоциирането логиката върви до нас и с нейна помощ правим своя избор, но все пак тя е само помощница и доколкото тя е с нас, дотолкова можем да говорим за самоконтрол на твореца при асоциирането.

— Любопитно е как се раждаше повествователният модел в романа Ви „Циклопът"? Едно произведение, което според мене е много характерно със своята асоциативност...

— От всички мои работи най-трудно ми е да говоря за „Циклопът" и най-трудно от него мога да Ви извадя примери. Писах го два пъти.[21] Първият вариант се роди непосредствено след пътуването ми с подводница.[22] Той бе твърде близък на първоначалните ми впечатления. Беше отпечатан във в. „Народна армия", но за мен това още не бе нужната книга; а какво точно трябваше да представлява тази нужна книга — не знаех. И мина много време, докато пристъпя към втория вариант. Новото писане на „Циклопът" за мене бе по-забавно от самото пътуване под вода. Работата ми представляваше едно приключение, по време на което аз преминах някои нови за мен бариери. Впуснах се в рисковани решения на фабулирането, композицията, поетиката. Но това са неща, които не засягат този въпрос. В случая Вие се интересувате от примери, илюстриращи асоциативните процеси. Нека вземем най-простия пример: курсът на подводницата е определен по картата. В тая карта отделните зони на морето са разграфени. Пътят из тези графи представлява една начупена крива, очертана с туш. Доколкото Командирът няма право да се отдалечи от предначертания път, тушовата крива се превръща в канал за неговия кораб. Навлезли в канала, ние ще почувствуваме не само колко е сложно да бъде изпълнено едно такова предварително решено движение, но и (без да се говори за това никъде в романа) мислим непрекъснато за предварителната работа в щаба около курса на подводницата. Понеже този на пръв поглед простичък образ крие доста обемна двустранна информация, аз го използвах многократно. Както може да се види, тези решения са подсказани от логиката, но на друго място (пак във втория вариант на „Циклопът") логиката не подсказваше. Тя само биваше използвана като консултант (понякога пренебрегван). Например там, където подводницата започна своя бяг от Саргасово море към Северния полюс, тъй като е открита от плаващите хидроакустични прибори на противника, тя бърза да се гмурне под ледовете. Но спасена така, тя про-

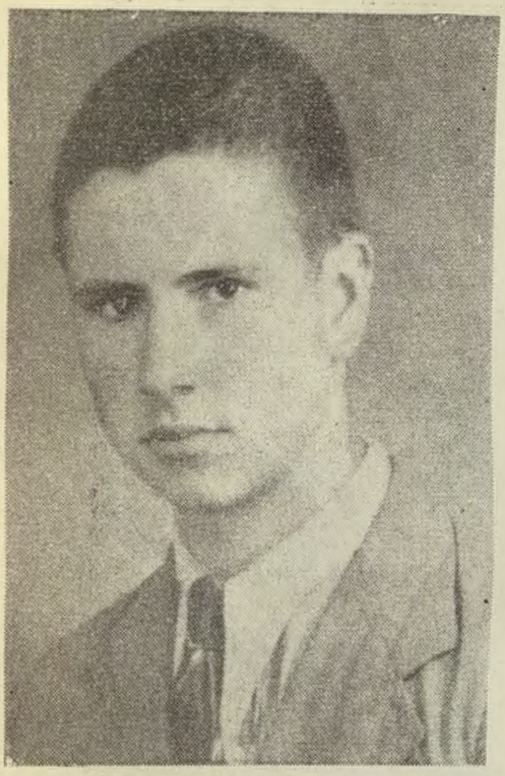
Генчо Стоев и сестра му Стойка — 1927 г.

Семейство Диньо Стоеви на прочутите харманлийски „теферичи“ — 1930 г.

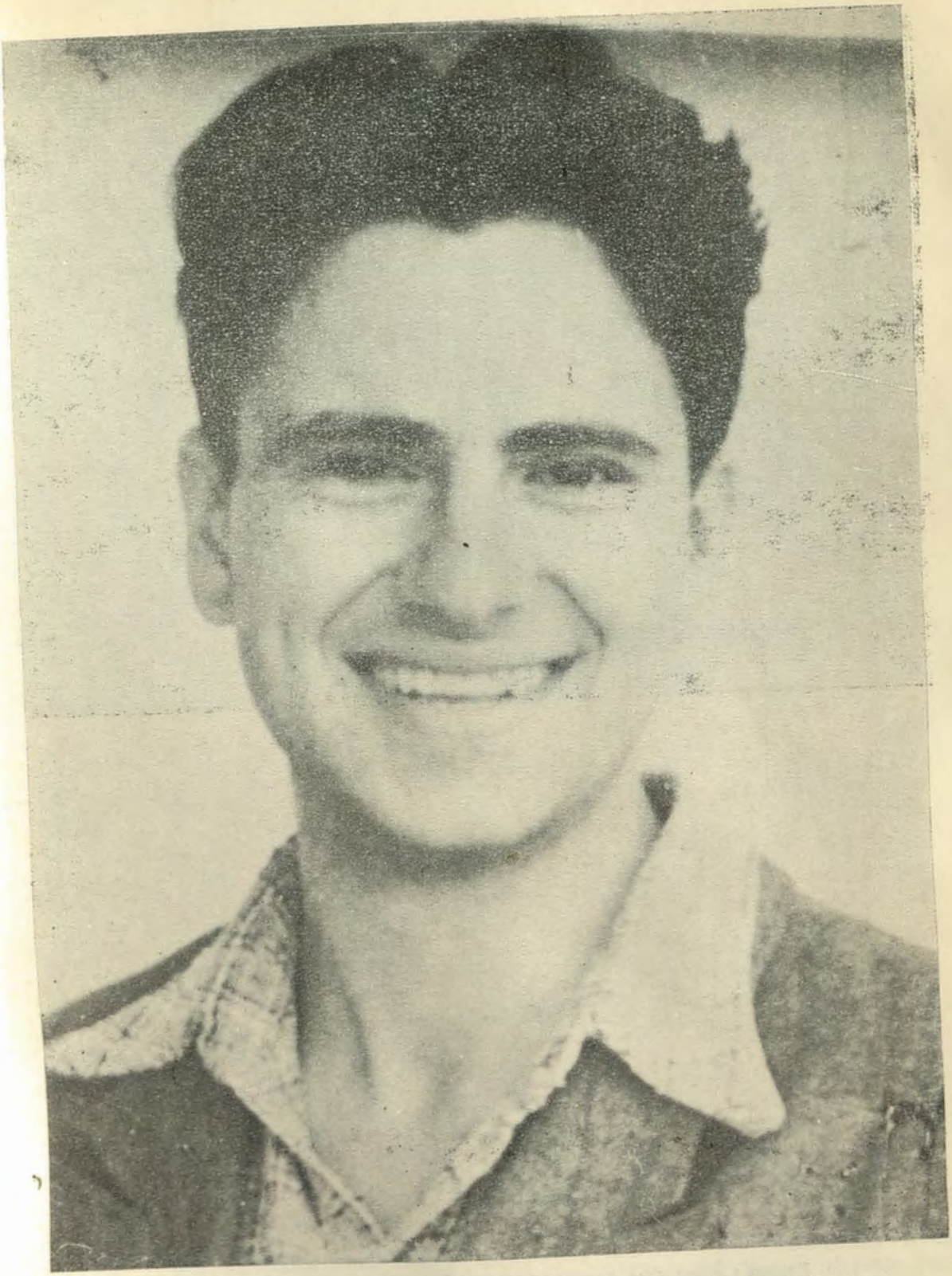
Семейство Диньо Стоеви в градската градина
(на снимката е и една от сестрите на Неделя Стоева) — 1932 г.

Генчо Стоев след завършване на прогимназията — 1938 г.

Генчо Стоев с ремсиста Стоян Велков (в последствие генерал от авиацията) — февруари, 1943 г.

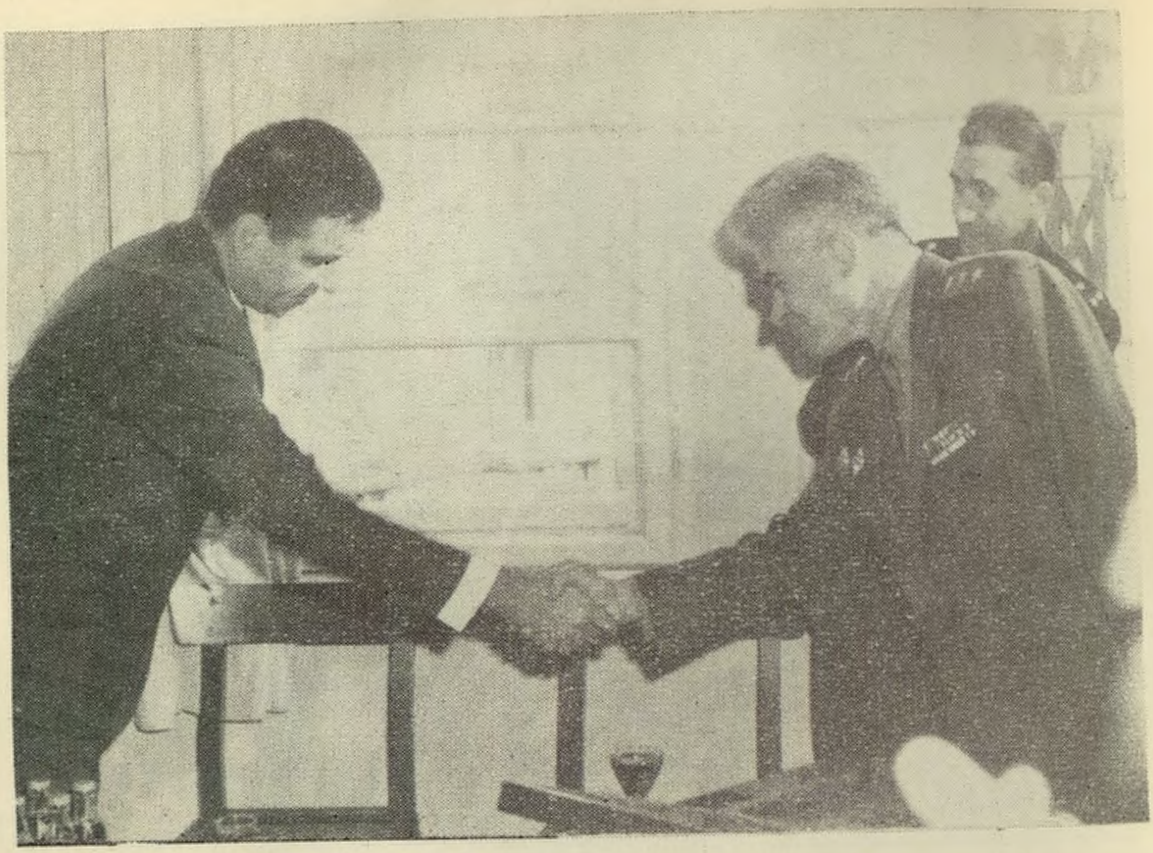
Генчо Стоев през септември 1944 г.

Генчо Стоев със съпругата си и двамата си сина
по време на лятна ваканция в Балчик.

Генчо Стоев с група писатели в почивната станция на писателите през 1968 г. На снимката са: проф. Георги Цанев и Бленика, Борис Делчев със съпругата си, Иван Цветков, Кольо Георгиев, съпругата на Генчо Стоев.

Генчо Стоев получава наградата „Златният меч“, връчена му от генерал-полковник Велко Палин.

Генчо Стоев с един от синовете си — 1959 г.

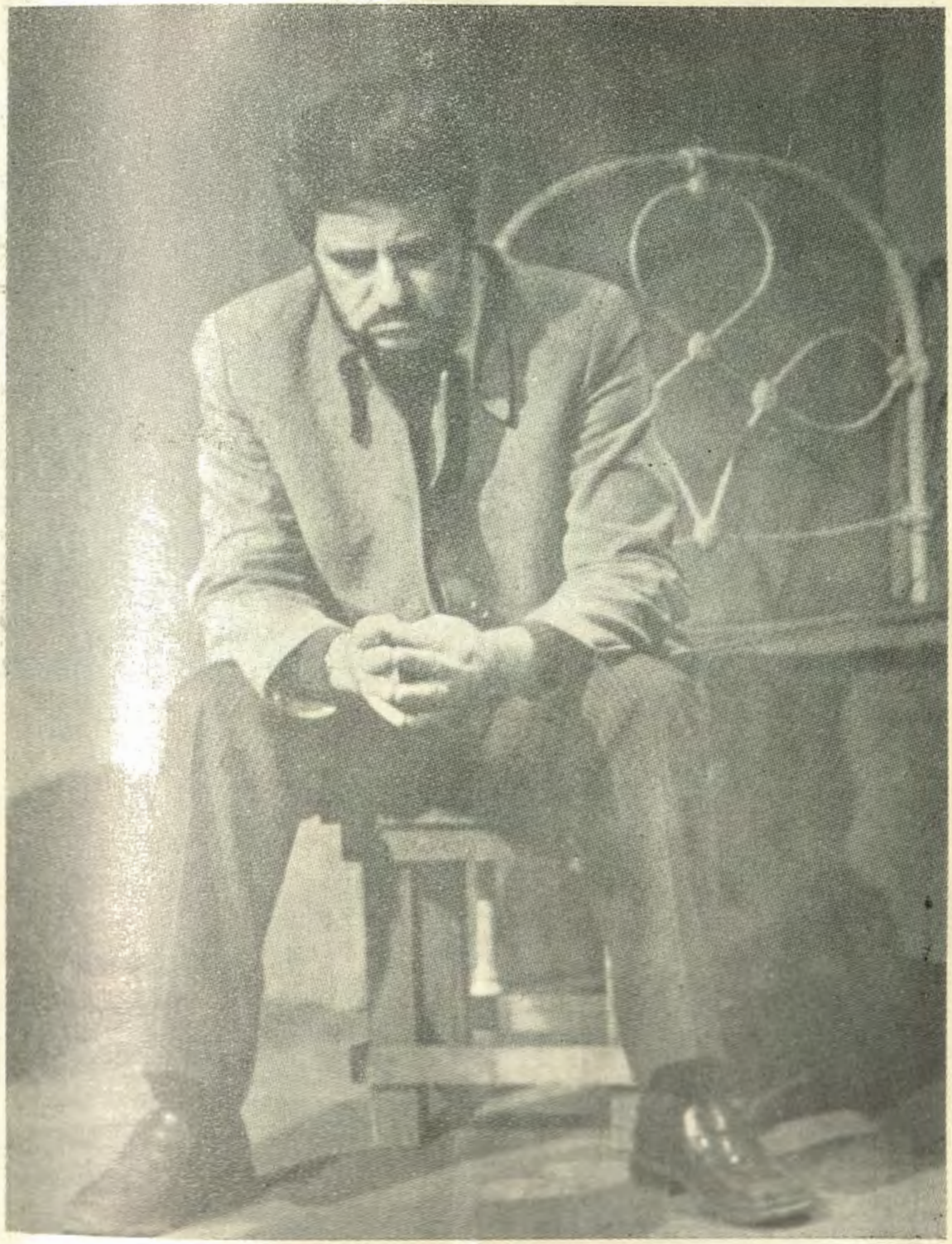
В Пловдив (Стария град) пред къщата, където
са написани „Циклопът“ и „Завръщане“.

Генчо Стоев пред родната си къща, преди да бъде съборена — 1976 г.

Генчо Стоев пред входа на харманлийската къща заедно с вуйчо си Братан Тилков и д-р Петър Касабов, другар от ремсовите години.

„А сега накъде“?, снимка от 1978 г.

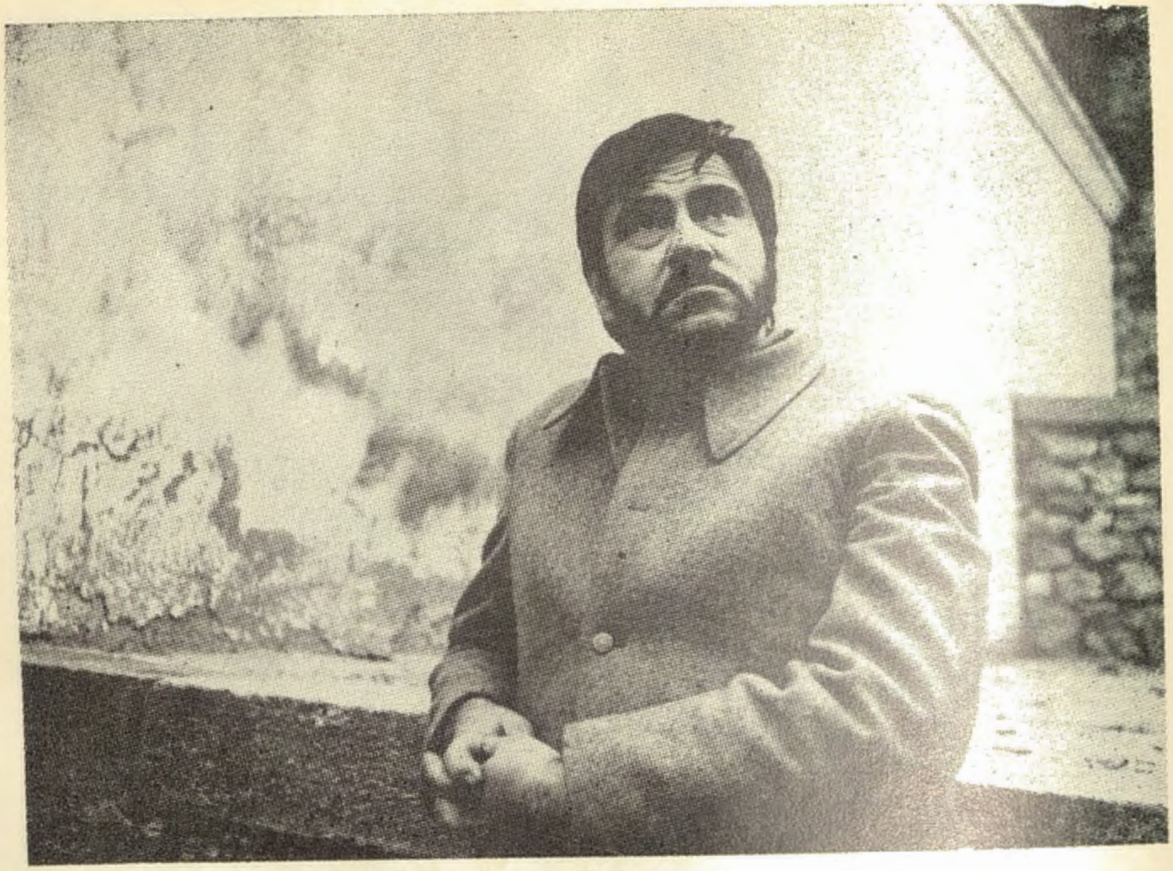
БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

Генчо Стоев и Драган Ничев по време
на разговор — 1980 г.

Автографи

Състояние

дължава между пясъчното дъно и небето от надвиснали ледени блокове. И понеже това ледено небе е добро убежище за всички подобни кораби — нашата подводница не е сама там. И понеже всички подводници се крият (на каквито и каузи да служат те), тук цари мълчаливото споразумение да не се закачат една друга. И ето го стъргалото, панаира на свръхнаселения дънен свят.

Аз искам да спра тук, за да не изпадна отново в изкушението, което ме бе обзело тогава, и да не описвам всичко, до което асоциациите могат да ме доведат отново. Като завършвам, ще ми се да кажа, че ми беше приятно да се провирам под ледовете и да избирам вариант, който има много други алтернативи. Защото пътуването из света на асоциациите е пътуване из света на свободния избор. Там всяко решение е правилно — стига да има добър пластичен изказ.

— В предишния си отговор Вие казахте, че при работата си върху „Циклопът" сте се впуснал в рисковани решения на фабулата, композицията и поетиката. В какво се изразяваше Вашият риск? Може би тук е уместно отново да се върнем — вече по-детайлно — към условността на Вашия роман; да се спрем на условността в художествената проза въобще?

— Аз Ви казах, че не останах доволен от първия вариант, написан непосредствено след пътуването. Моето недоволство не произтичаше от това, че той бе направен набързо и отпечатан на „прима виста", а от това, че бях останал твърде близко до фактурата на преживяното. И да разполагах с достатъчно време тогава, пак не бих направил онова, заради което тръгнах на път. Аз имам причини да уважавам дълбоко военните хора, но имам също така основание да разтворя техните специфични проблеми и характери в проблемите на живота въобще и да ги покажа чрез силните характери на този по-широк живот. Затова (при започването на втория вариант) аз снижих интереса си към военната технология. И вместо нейното прекопиране (нещо, което би задоволило морските офицери, но което само би затруднило цивилния читател) потърсих по-свободни средства за внушение върху този читател[23]. И така тая свръхмодерна техника трябваше да слезе до живота на обикновения гражданин, без да загуби своя основен компонент: впечатление за неимоверна ударна мощ... И само това да беше налице, то бе вече едно рисковано решение. Моите домакини на подводния кораб го почувствуваха като изневяра — този роман не бе вече само за тях. Но аз продължих с моите „произволи" — знае се, че стратегическото оръжие на суша, по въздух и по вода

би могло да бъде използвано само при извънредни случаи и само по заповед от върховните военни и държавни инстанции, в това число и наднационални... За да доближа читателите до тия проблеми, за да може всеки поотделно да мисли за съдбата на света и като гражданин, и като командир на подводница, и като държавник, аз дарих своеволно моя командир с извънредни права — т. е. той може да взема решения на всички посочени по-горе нива. Това представлява „грубо нарушение" на всички военни устави, но тъкмо чрез премахването на тази уставна бариера част от читателите биха могли да поемат проблемите на книгата върху своите плещи. В последна сметка така „командирите" стават много повече...

— Съгласно Вашия принцип за съавторство?

— Именно.

Това може би противоречи на буквата в устава, но е в абсолютна и многостранна подкрепа на неговите крайни цели, както и на последната, крайна цел на устава — доброто на народа и на човечеството. Моят командир имаше право да използва най-страшното оръжие по свое усмотрение, съпътствуващи го, и читателят трябваше да решава какво да остане след него — живот или смърт на земята. Аз разполагам с много писма, от които долавям, че стотици читатели имат интересно творческо, държавно и стратегическо мислене. Те не са почувствували моите „вини" — напротив: именно тези вини са активизирали това тяхно мислене.

Впрочем дотука ставаше дума как аз съм „нарушавал" играта; за това как съм напуснал конкретното, за да стана условен, абстрактен. Ставаше дума също за това как чрез условности и абстракции съм станал най-конкретен.

И така аз имах книги, в които останах привидно приземен, привидно адекватен на жизнения материал. Знаех, че рано или късно тази привидност ще трябва да бъде отмината; направих го в „Циклопът" по най-откровен начин. Тука би пречила дори една сянка от привидност и затова може би тази книга се роди като една демонстрация против онези ангажименти в полза на фактурата, която ние по традиция спазваме. Такива демонстрации литературата познава отдавна и всички други изкуства ги познават. В последна сметка важно е не колко условности и абстракции ще има в една творба, а какви ще са нейните свръхзадачи. И ако творбата не е създадена да задоволи само личната авторова самовлюбеност, ако тя е създадена да послужи на истински добри човешки идеали и ако

въпреки всичко стигне до съзнанието и сърцата на хората, то аз адмирирам такава „условност“, такава „абстракция“...

— А рисковете в областта на поетиката?

— Малки ли са тези рискове? Но имаше и други, аз имах познати, завоювани терени в историческата и съвременна проза. Можех да продължа с тема и поетика — близки до „Цената...“ или до „Лош ден“, но не сторих това. Като си поставих споменатите нови задачи в „Циклопът“, аз ясно осъзнах, че не ще мога да разчитам изцяло на „милост“ от старите си читатели. Като съзнавах, че моите верни военни приятели ще ме отрекат, аз в никакъв случай не разчитах на бързо приемане от страна на цивилния читател. И понеже за първи път потърсих реалността чрез абстракция (а то доведе и до съвършено нова стилистика), аз знаех, че разривът е и социален, и естетически. И все пак направих го. Бях сигурен, че не се лъжа, както изобщо не съм се лъгал досега в големите истини на живота. И сега, след толкова години аз все по-често и по-често чувам да се говори за тази моя странна книга. Не знам кога ще имам отново и тема, и кураж, за да я подкрепя с една нейна сестра (тя не бива да остане самотна); но поне се надявам някой ден да сторя това.

— Считате ли, че ролята на детайла в художественото творчество в последно време се засилва? Как лично Вие откривате характерния, водещ детайл в даден сюжет? А оттук да разширим въпроса: какво е мястото на прототипа в произведенията Ви на съвременна тема?

— Употребявайки словото прототип, аз може би върша грешка срещу своя собствен естетически казус. Прототипове в общоприетия смисъл имам в „Цената на златото“, и то главно в пролога. В творбите ми на съвременна тематика героите ми не са лица, срещани на определено място, в определено време, с определени имена. Често пъти цяла човешка психология емонира белезите, от които е изграден нейният представител.

Например в новелата „Златният“ чрез героя са показани много подобни бригадири-асове. Там всред една абсолютно достоверна материална фактура (десет телевизора в общежитието на десет млади жени от бригадата и десетте работещи едновременно!) показвам една абсурдна ситуация, която би трябвало да послужи като ключ за дешифрирането на цялото това невероятно повествование. Този детайл обаче се прие от мнозина само като възмутителен факт, говорещ за еснафските тежнения сред „харема“ на Златния. Имаше дори въпроси: „Нима е характерно това за нашата работническа класа?“

Защо стана така? Защото всички ние сме виждали и по десет, и по двайсет телевизора неведнъж в съответните магазини. Читателят-съавтор включва в „играта“ своите лични впечатления. Що се отнася до майсторството и хипертрофираната „порочност“ на бригадира, съмненията бяха още по-умерени. Не напразно разчитам на съавторството при четенето. Читателите отидоха по-далече от моите намерения: или не приеха да играят тази история поради непристойността ѝ (което е също проява на активно отношение към поставените в нея проблеми!), или я разработиха докрай, изричайки ясни присъди, излизайки от „играта“ пречистени.

Аз не можех да се обидя от богатата гама от реакции — те предават понякога нови неподозирани звучения на творбата. Но понеже си спомних за Златния във връзка с ролята на детайла, и понеже детайлът с десетте телевизора в едно женско общежитие е приемлив само в психологически, в гротесков, в морално-етичен или във философски план, и понеже имам стотици такива примери от творчеството на други автори, аз почвам да мисля, че в съвременната проза детайлът престава да бъде само тухла в общия строеж на творбата; обратно — в него са вложени всички нейни кодове; детайлът е като половата клетка — носи в себе си цялата (макар и още неразграничена) генетична информация за бъдещата белетристична рожба.

Не мога да твърдя, че ролята на детайла в съвременната проза се засилва, нито пък че отслабва, макар че при една есеистична проза самият детайл променя своя характер. Ако дадена епоха и даден герой оживяват пред нас, това става, защото може да си ги представим. Именно детайлът — какъвто и да е той, носещ много информация (или просто бележещ определена обстановка), действува върху нашата психо-сензорна апаратура и предизвиква ония оценки за вещество, за звук, за мирис. И така разтворил старите канали на съществото ни към света, проправя път към съзнанието ни и за несъществуващи реално, сътворени от прозаика светове и герои. Така е било, а според мене така и ще бъде.

— Не мислите ли, че този стремеж за откриване на един сгъстен, синтетичен детайл, в който се съдържа и художествена концепция, и философски заряд, до известна степен лишава повествованието от пластичност. Така прозата според някои получава все повече есеистичен характер. Може би ще споделите своя опит пак от работата си върху романа „Циклопът“. Как съчетавате тук пластичното с есеистичното начало?

— Учудвам се, че така категорично противопоставяте пластичното начало на есеистичното. В класиката тези две начала вървят ръка за ръка. Ще го видим още в „Илиада“ — както Омир добре описва батални сцени, шлемове и щитове, с тяхната украса и блясъци, така добре той пее и за основни принципи на античната чест. Есеистични монолози ще намерим у Шекспир и за удобство тук ще спомена най-често употребявания и банализиран пример, при който Хамлет изяснява основни принципи на театъра, на актьорското изкуство. В най-значителните творби на Пушкин, Толстой, Достоевски, Стендал, Балзак има по цели есеистични страници и коли. От друга страна, най-добрите есеисти пишат пластично (Плиний, Монтен), а като синтез на двете начала бихме могли да посочим творчеството на Томас Ман — у него те са така взаимно просмукани, че е немислимо да ги отделяме.

Наистина есеистичният момент е донякъде чужд на нашата прозаична традиция, както е чужд изобщо на младите литератури. При възрожденския патос у Вазов например, там, където истините и образите бяха еднозначни — черно-бели, есето им бе непотребно. Но възрожденското начало не може да бъде метафизично, вечно, и аз не зная как ще бъде продължено то след Димитър Талев...

Отговор на своите проблеми ние не можем да търсим всякога в разгромяването на познатия вече белязан враг. Не ще минем без едно самоизследване, без самоанализ на националния характер, и то в неговата динамика, в кривите, показващи развитието на доброто и злото. Щом признаваме, че изкуството — в случая литературата — е мощно средство за въздействие и възпитание, ние ще се съгласим с нуждата от такъв анализ. Ще се съгласим също и с нарастващата роля на философията в прозата. А доколкото техническата революция дава отпечатък и в бита, и в мисленето на героите, доколкото тя ги прави съпричастни с постиженията на науката, дотолкова и научният подход ще намира място в новата проза. Това ще роди и една нова стилистика, съвсем нелишена от пластичност, но с променен, обогатен езиков фонд. Не можем да осъдим нашата белетристика на едно постоянно изчакване, на подчинена роля в планетарния литературен процес. Казвам това с цялата си убеденост — и като обща трайна моя позиция, и като реплика срещу някои конкретни, нелитературни нападки. В момента мисля, че защищавам според своите скромни възможности както романа си „Циклопът“, както правото да се наричам и занапред Генчо Стоев, така и нашата добра амби-

ция да изведем своя силен литературен батальон към пробив на далечни противникови рубежи. Не ще има откъсване от тила — наличието на десетина белетристи, безкористно отдадени на традиционното пластично повествование, ще му гарантират дълъг живот, траен статут, истинско уважение. За някои автори, неспособни да преминат в настъпление, ала рутинирани в традиционното, това изчакване е дори изгодно, защото при общото изоставане на българския литературен екип те биха запазили удобно, водещо място в местния стадион...

Впрочем и аз не съм си поставил за цел да минирам този статут. „Бедата" не е толкова в намеренията ми, колкото в някои срещи с непознати теми, които изискват своя поетика. Може би ще разочаровам едни, други може би ще зарадвам, но така или инак новата ми книга „Ден и нощ на Тома", в която действието протича в душната атмосфера на едно еснафско градче по време на Съпротивата, не ще шокира поне с поетиката...

— И тъй какво най-силно запомняте, какво Ви прави впечатление при наблюденията над обкръжаващата среда? Спрете се на спецификата на творческата памет.

— При пътуване в трамвай или влак, при срещи на непознати из улиците или перонните, във фоайето на театъра или по панаирите аз винаги изпитвам огромно удоволствие (което, общо взето, с никого не споделям) от това множество на лица, фигури, тембри, походки и не на последно място — очи.

Аз обичам природата (и планина, и море — и зиме, и лете), радвам се, общувам с нея; помня пътеки, плитчини, течения, но нищо не може да ми замени човешкото множество. Ако ме видите сам из софийските улици вместо в кафенето или в клуба между приятели и колеги, то е защото това множество е понесло със себе си много човешка хубост. Нашите български улици са пълни с хубави деца, хубави жени, хубави мъже. Ще ме видите често пъти да спирам и да се извръщам по някого, за да обхвана фигурата и в гръб. Тези, които са ми направили впечатление, остават задълго в паметта ми. И когато минавам — да речем, пред Народния театър — заедно с новата българска хубост в един и същи ден, в един и същи час и миг, аз виждам и старите си срещи из този плац и дори имам възможността да сравнявам коя от фигурите е по-хубава — днешната или оная преди три или отпреди тридесет години.

Естествено тези първи възприятия важат и за хората, с които животът ме среща по работа. Но понеже тогава разми-

наването не става толкова бързо, в мрежата на сетивата остават и други впечатления. Първоначалният възторг може да поспадне и също така първоначалната неудовлетвореност от личността може да прерасне в огромна симпатия. Тука вече очите съвсем определено застават на преден план и аз дълго помня не как изглеждат те, а как се мени тяхната прямота, тяхната дързост, тяхната сила — с напредването на разговора, с нарастването на близостта и задълбочаването на проблемите. В последна сметка остават думи, погледи и реакции, определящи ума, морала и стоицизма на личността. Само с външните си качества в спомените ми са останали непознати хора — със степента на опознаването тези качества отстъпват своето място на други — предимно духовни достойнства. Това е странно може би, но аз по-трудно бих описал физически портрет на близкия до мен човек, отколкото на случайно срещнатия по тротоарите. И тъй като моите герои, ако не в самото начало, то в процеса на работа са ми станали близки, аз неизменно се мъча да покажа техните вътрешни измерения, тяхната трудно разкрита, ала трайна, неизменна красота или оная подвижност на техните светлини и сенки, при която не настъпва нито ясен ден, нито тъмна нощ; техният живот като че преминава само в здрачни часове, пълни с очакване на изгрев или на залез. Това са нещата, които запомням най-дълго и които дълго време се стремя да изобразявам. Ето защо, когато запомня някого по този начин, аз никога не си записвам: „Той каза това“ или „Той постъпи така“. Не ми е нужно. Като съм разбрал какъв е неговият духовен компас, накъде е неговият собствен север, неговият собствен юг — лесно ще видя и трептенията на стрелката.

Впрочем аз изобщо не си водя бележки в подготовката за бъдещата работа (само някога като млад репортер, когато в репортажа трябваше да бъдат споменати много имена, много тонове материал и много проценти — само тогава си вземах необходимите бележки), а в подготовката за разказ, повест или роман за мен има значение само онова, което не може да бъде забравено. Ако пишех по-дебели книги, такъв бележник вероятно щеше да ми бъде необходим или пък самите дебели книги щяха да бъдат необходими за такъв бележник, но сега като автор на сгъстена психологическа проза аз просто нямам какво да забравям. Помня дори точно какво съм продиктувал и при четене на записания текст поправям грешките. Това е мое всекидневие и аз не мога да си представя, че то би могло да бъде друго.

Естествено дотук аз говорех главно за себе си, но много добре разбирам, че прозаиците, които рисуват върху широки епични платна, не биха могли да минат без помощта на бележници. Общо взето, бележникът съпътствува автора-прозаик при всички етапи на неговата работа. Така например в него положително е отразено първоначалното хрумване, бликнало най-случайно може би — от нещо чуто или прочетено, от интересен пейзаж, от колоритно слово или дори от сън. А може това хрумване да е дошло по внушение от областта на точните познания. Както и да е, писателят пристъпва към подготовка — той може да се зарови в музеи и в архиви, да посети други краища, други страни, и бележникът тогава ще го съпътствува при всички негови експедиции. Той ще бъде неговата сигурна памет за факти, от които ще съгради бъдещата творба — за имена и характери, които ще я населяват, а и за нови хрумвания, които ще я променят. Мисля, че този бележник ще бъде на работната маса и по-късно, когато вече книгата се твори. Може би в него се решават предварително съдбите на героите и за да обобщим всичко това: той, бележникът, решава и съдбата на автора.

Макар че никога не съм си водил такъв бележник (мисля, че грижата по неговото редовно водене би препъвала спонтанността на моето изживяване при всяко ново впечатление), той може би не е само джобната памет на писателя. Допущам, че понякога неговата роля става много по-голяма — ако например човек иска непременно да сподели с някого своето първо впечатление от нещо току-що видяно или чуто, без това споделяне да води до риска на противоречия и спорове. Бележникът ще те изслуша мълчаливо и изцяло е съгласен с твоето вълнение. След това върху работната маса писателят ще си припомня не само фактите, но и силата на своето собствено вълнение.

Нормално е художникът да се вслушва в сетивата си, нормално е това, че дори незабележими делнични неща могат да му направят впечатление тогава, когато човекът на действието ще ги отмине по своите важни и бързи дела. Бързо и важно за художника е да не отмине — да спре. Да се вгледа, да се вслуша, да впише някой детайл. Това, което той забелязва и вписва, ще стигне някой ден във вид на книга до човека на действието и може да запълни някои още незаети кътчета на душата му.

— Бих искал да подкрепите своите изводи за спецификите на запаметяването с някои конкретни примери. Може би тук е

добре да се насочим към образите от романа Ви „Лош ден", където нещата са твърде визуални, а героите Ви наши съвременници? Нима и при този случай героите Ви нямат реална биография?

— Нямаха реални първообрази в смисъл на прототипове, но имаше такъв град, и имаше такава страшна жажда — жажда за обикновена глътка водица, тогава, когато пред очите на хората текат водите на голямата река. Аз не можах да изследвам причините за липсата на питейна вода и изследванията на тия причини би превърнало моите писания в публицистика, в статия, атакуваща преките виновници. Но такава статия не ми се пишеше — при това гневен бях аз, а не жителите на града. Те очевидно бяха свикнали с това състояние на нещата. Ето защо изследването трябваше да тръгне не из областта на вероятните факти, а в сферата на създадената психология на търпението там. И понеже психологията на търпението ми бе предварително позната, понеже си имам и характери, годни да я изнесат на показ, спуснах се именно в тая посока. Вече ви става ясно, че съм използвал набор от впечатления и характери, събрани от други мои пътувания и срещи. Че страшното безводие в този град е отприщило и изворите на моята художествена памет: може би неща, събирани 10—15 и повече години. Просто събрах героите, нужни за темата, вплетох ги в не особено сложни взаимоотношения, накарах ги да жадуват, да търпят (докато е възможно) и естествено трябваше да ги назова с имена, запомнени от други, по-приятни пътувания по Дунава. (Веднъж с кораб от Видин до Силистра; втори път с лодка пак по същия курс — денем по талвега на реката, а вечер в импровизирани нощувки на брега.) Бях запомнил интересни имена на крайдунавски хора, които влязоха в работа.

— Имате ли някакъв критерий — чисто Ваш, — по който избирате героите си? Важи ли той и за подбора на приятелите Ви?

— Може би имам такъв критерий, но той действува навярно неосъзнато. И за пръв път сега разсъждавам по този въпрос. Но като погледна назад, и с написаното; и напред — към онова, което ще пиша, виждам, че героите ми, колкото и разнообразни, противоречиви да са, притежават един общ белег — те всички имат сили да носят своите тежки и големи съдби. Трябва ми да ги уважавам, да ги обичам дори, но в никакъв случай да съчувствувам — те нямат нужда от моето съчувствие. Имам някои злощастни опити (нищо от тях не е публикувано), в които избрах по-дребни, по-безпомощни герои,

я за да ги оправя, трябваше да намеся в живота им моите пристрастия и моята ненавист. В сянката на автора тия герои така и не възмъжаха. Но те ми помогнаха да изясня своя натюрел, своите потребности.

Странно или не, по същия начин се подбират и моите приятели. Предварителното условие е те да ми вдъхнат доверие, да бъда убеден, че при всички обстоятелства ще останат верни на своята вътрешна човешка същност. С такъв човек можеш да спориш, можеш да се разделиш, но никой от двамата не ще бъде измамен. Мисля, че по същия начин се отнасят хората и към мен. Доста съм преживял — познавам и доброто, и злото на света, но досега не съм бил измамен истински. Тези, които биха могли да сторят това — не са край мене.

Не помня как стана, но от много години при среща с нови хора, в случаите, когато се очертава перспектива за дружба или за по-дълга обща работа, като знаех вече как реагират те при малките житейски изпитания, като наблюдавах техните мимики и интонации, взех да се питам мога ли с тези и онези да тръгна на далечен труден път. Лека-полека си създадох един тест, в който аз и новият познат попадаме (при обстоятелства, които нямат значение) сред пясъците на Сахара. (Тестът е валиден само за мъже.) Имаме само една манерка с вода и много денонощия занапред непосилна борба за спасяване. Естествено е, че водата ще свърши много преди спасението. Но преди нея ще се е изчерпила може би надеждата, а преди изчерпването на надеждата ще е рухнала може би крехката кула на ония човешки добродетели, създадени от хилядолетната цивилизация. Ще останат инстинктите за самосъхранение и какво ще подскажат те на тоя нов приятел — вече спътник в пустинята. Може би човекът ще се опита да поеме две глътки вместо една или ще се опита да те убеди, че е порационално той да изпие водата, за да намери по-бързо спасителния отряд и да се върне с него — за тебе. Може би ще се опита да докаже, че водата по право му се полага без остатък, защото той служи по-добре от тебе на някаква голяма човешка кауза и че в името на тая кауза ти трябвало да отстъпиш своя дял. Или пък просто ще побегне някоя нощ с последната глътка вода, останала в манерката. Има, разбира се, и друг вариант — най-благоприятният и най-редкият; инстинктът за самосъхранение да подскаже на човека, че останал сам, той ще бъде в още по-окаяно състояние. В този, последния случай крехката кула на човешките добродетели не рухва и не противоречи на човешките инстинкти. Този спътник из пустинята и този прия-

тел в живота е нужен на всички нас, в това число и на мене.

Естествено този тест се превърна от средство за самозащита в забавна игра; аз даже разказвам на хората, че имам такъв тест. И понякога дори разиграваме теста в компания. Мисля, че тази игра е по-приятна от покера...

— Един малко необичаен въпрос: бихте ли разгледали съотношението творческа свобода — социална поръчка на времето. Лично Вие правили ли сте компромис в името на социалната поръчка?

— Мисля, че творческата свобода е предварително условие за съществуването на всяко изкуство — в това число и на литературата. Инак не ще има борба и обмен на идеи и художествени системи. Не са само потисническите класи, които могат да застрашат творческата свобода на художника. В известни случаи тя може да бъде застрашена и от едно много силно изявено творческо поколение, ако обществото не бди. Това поколение, макар и остаряло (биологически и естетически), може твърде упорито и твърде ефикасно да защищава своя завоюван статут. Дори отделни енергични личности в света на творците могат понякога (изхождайки от своите интереси) да налагат определени възгледи и поведение на останалите творци. Ако въпросът за творческата свобода продължава да се поставя, то е точно затова, защото много са силите, които могат да посегнат върху нея. Ако не бе така, аз бих Ви отговорил по най-краткия начин — капитализмът и фашизмът у нас са изживени, а световният капитализъм е в положение на самоотбрана — така че въпросът за творческата свобода на художника е отдавна-отдавна остарял. Тъй като живеем в свободно общество, подразбира се, че ние творците сме абсолютно свободни. Но този отговор ще бъде неискрен. Ние сме свободни, защото ден след ден отстраняваме бариерите по пътя на тая свобода. Впрочем и цялото наше пътуващо напред общество отстранява непрекъснато едни или други бариери по пътя си. Нашата свобода е в добрия шанс да пътуваме заедно с обществото и народа си и да вършим част от неговата работа. Мисля, че не съществува истински творец, който би желал да крачи по някакъв абсолютно свой път, абсолютно сам, абсолютно непознат и ненужен на обществото си. Мисля също така, че не съществува голяма литературна творба, в чийто генезис да не участвува и обществената заръка.

Лично аз винаги искам да съм сигурен, че моите тревоги и радости могат да получат по-широк резонанс. Искам да живея с мисълта, че изявявам поне една малка част от упова-

нията и надеждите на българина в наши дни. Но понеже Вие питате за компромиса на художника с обществената заръка и понеже аз не виждам място за компромис там, където действуват и призванието, и дългът, мога да Ви разбера само по един определен начин: става дума навярно за незряло служене на призванието, за лошо изпълнен дълг. Така например от дадена редакция могат да ми поискат творба на предварително определена от тях тема (темата е интересна, актуална, обсъдена е от редакционната колегия, обсъдени са и авторите, които биха изпълнили тая тема) и аз макар че съм изцяло потънал в друга атмосфера, поласкан от многодневните настоявания на редакцията, решавам, че не ще бъде катастрофално за никого, ако приема поканата и изпълня набързо своя „дълг“ към проблемите на съвременността. Така всички взаимно можем да бъдем доволни един от друг, но това ще бъде едно незряло, инцидентно договаряне с обществото — точно обратното на моето разбиране за обществената заръка. За съжаление такива грехове съм вършил и може би ще ги върша...

— И все пак това са благородни компромиси...

— Може би по е благородно да бъде намерен оня творец, който има трайни интереси към определената тема. Той положително ще осветли по-добре от мене проблемите и ако трябва отговор, ще го посочи по-смело от мен. В същото време, като отстъпвам на многобройните покани, аз прекъсвам за известно време работата си върху може би съдбовна тема; тема, в корените си пак социална — при това тема, която времето е подшушнало само на мене. Прекъсвайки запланувaната работа, загасяйки своята доменна пещ, аз забавям за неопределено време отливката, която чака само мен. Понякога това забавяне може да се окаже фатално. А в случая стигнахме до дълбока изневяра на обществената заръка...

— Доволен ли сте от времето, в което се родихте, раснахте и се изградихте като творец? Бихте ли разгледали и въпроса, как историческите преломи влияят върху творческата съдба на художника.

— Някои казват, че за твореца няма лошо време, неблагоприятна епоха, но ние знаем, че има векове, по-богати на таланти от други векове и че в самите богати векове има десетилетия, изключително щедри на гении.

Моята ранна младост премина под знака на антифашистката съпротива. Това време — аналогично на годините, предшествуващи освобождението от османско иго — бе родило също голяма поезия и някои от авторите на тази голяма поезия скре-

пиха написаното с кръвта си. Моята зряла младост беше, така да се каже, „следосвобожденска". Промененото общество търсеше своите нови пътища и нови форми, а с него същите търсения имаха и творците му. За мене беше добре, че поради своята незрялост не потърсих изява точно през ония години. Не беше фатално това, че и сетне, когато ми се пишеше, бях откъснат от перото и листа по причини, за които вече говорихме. А когато трябваше да стартирам отново — на литературния стадион бяха излезли бегачи от друго, по-младо поколение. Това, което можеше да бъде моя драма, се превърна донякъде в моя привилегия. Бях закъснял, и както се казва, с неизстреляни патрони; като започвах отново с по-младите, бях живял фактически повече от тях и повече бях видял. Като познавах света с очите на екстаза, можех да го видя вече и през погледа на едно по-спокойно поколение, необвързано с тоя екстаз и с моите представи за ролята на литературата в тоя свят. Да се чувствуваш връстник на две-три поколения едновременно — това при добра издръжливост става рядък шанс. Като прибавя и онова, на което ме учи историята на моя род (дядо ми, баща ми), моите гледни точки стават наистина доста благоприятни. Ако опиша света, тъй както моят род го е видял, аз наистина ще бъда щастлив човек. С това искам да покажа моето доволство от времето, в което ми се падна да живея и да пиша. Но подчертавам, това време раздипля гънките си или поднася допълнителни богатства благодарение на многото гледни точки, които вече притежавам.

И тук искам да споделя нещо, което ме вълнува отдавна-отдавна и за което сигурно никога не бих се наканил да пиша сам. Много пъти съм чувал, че за дълъг период след Девети септември не са се появявали големи таланти (по-специално в прозата), тъй като в оня период доминирали писателите-революционери. Истина е, че първите години след Девети септември заедно с преминаването на цялата страна върху нови, съвършено нови релси трябваше да продължи пътя си и ешелонът на българската култура. Вярно е също, че споменатите писатели-революционери бяха дълго време заети с трасирането на нови пътища, с прокопаването на тунели и с изграждането на мостове между различни брегове. Техните редици бяха предварително оредели през периода на кървавата борба с фашизма, а след победата пък оредяваха техните дни и часове, посветени на спокойно мирно творчество. Историята ги бе заставила да се подчинят на закони — твърде далечни от изпитаните през хилядолетията закони, направляващи живота на

артистичния свят. И се стигна до парадокса, че вече през петдесетте години артистичността бе поднесена на поуспокоеното общество от творци, чийто темперамент не ги бе отвел в партизанския отряд или в затвора, или в подполието въобще. Това не бе реставрация на някаква позабравена буржоазна литература (както се коментира понякога от мълвата). Това си бяха творци, ангажирани емоционално с процесите на обществените преобразования у нас (с по-ранна или по-късна ангажираност!), ала с друг — мирен! — житейски път и с пълна физическа и психическа съхраненост. Нещо повече — те бяха съхранили за по-късните си изяви всички свои години, всички свои дни и часове. Може да се каже дори, че те посрещнаха новия мирен етап, акумулирали голяма непокътната естетическа енергия, която изведнъж ги направи по-конкурентно способни. И ако трябва да посочим големите имена на прозата от онова време — Г. Караславов, Д. Димов, Д. Талев, Е. Станев, Св. Минков, Ст. Загорчинов (избирам автори от един ранг), ще видим, че с революционно минало е само първият. Имаше и десетки други писатели, минали през изпитанията на борбата, но поради посочените по-горе причини те не могат да се наредят по значение и ранг до първенците.

Би могло да се очаква, че този изненадващ резултат в развитието на нашата проза ще стресне ония писатели-революционери, които посрещнаха Девети септември сравнително млади и сравнително млади навлязоха в променения психологически климат на 50-те години. И може би имаше стресване, тъй като най-надеждните и най-амбициозните от тях потърсиха начин да се освободят от пряко участие в ръководния обществен механизъм и да служат на своята кауза вече главно със средствата на литературата. И макар че между тях имаше личности с огромен граждански и художествен потенциал, техните нови изяви не доведоха до категорично признание на таланта им.

Като разсъждавам сега по техните проблеми, аз вършатова с болка: обичам тези мъже, имам живот, подобен на техния, а оттам и подобни проблеми. Романтични и всеотдайни в своя революционен аскетизъм, те или бяха отложили мига за обладаване на музата, или си представяха тази муза като другарка с пистолет в ръка... Мога да твърдя това с категоричност — и аз самият съм я виждал така. Но оказа се, че музата иска и ухажване, и цветя, и много страст, и пълно подчинение; тя не бе дори против пистолетите, стига те да се вадят с красив пластичен жест и стига те да заемат своето полагаемо мя-

сто — сред един широк и пълнозвучен свят, където силни и колоритни характери стремително живеят своя живот, без да се отказват от нищо човешко въпреки земетръсите на историята.

Ранната клетва на тези мъже, дадена пред идеала (клетва, твърде конкретна, положена в горещите дни на Съпротивата), тяхната лична мобилизация и мобилизирането на музата — това не бяха мигове, подлежащи на забрава. Станалото ги съпътствуваше и сетне — така те навлязоха в 50-те години с много пуританска суровост в очите. Ето на мене ми е вече по-трудно да разкрия онова, което е ставало тогава в техните, в нашите души. От една страна, се боя да не огорча тия достойни мъже, а, от друга — да чуя протеста на по-щастливите им събратя, непознаващи такава клетва и такова раздвоение. Ето това е влиянието на историческите преломи върху творческата съдба на художника, на художниците. При голямата атака към върха, който трябва да бъде овладян, падат и първата вълна, и втората — не е останала невредима и третата, макар и щастливо изкачена на завоювания връх... И по странна ирония на съдбата в по-нататъшния поход към красотата идва ред на неуморените. Ако има някаква несправедливост, тя е в това, че за читателите няма никакво значение откъде идва авторът-прозаик и какво е изживял — той може да се атестира пред читателите само чрез своите творби, чрез пълноводието на живота, който им показва и в който ги приканва за съвместно плуване.

Но това, което аз наблюдавах в няколко поколения творци от Девети септември насам, не важи само за нашата страна. Един поглед през вековете ще ни покаже, че големите исторически събития са влияели на творците горе-долу по този модел. В това е утехата.

И накрая искам да изплюя камъчето и да Ви обясня защо отговарям на Вашия въпрос с такова пристрастие — защото желая да се преборя с ориста, която тегне над мене; желая да опровергая чрез бъдещите си книги това, за което Ви говорих досега...

— Какви усещания изпитвате по време на писане? Влияе ли Ви външната обстановка? Кой годишен сезон е най-благоприятен за творческата Ви работа?

— Най-добре пиша при стабилните непроменливи годишни времена — зимата и лятото. Но днес (29. VI. 79 г.), макар че е летен ден, имаше дъждове, градушка и гръмотевици (и променено атмосферно налягане може би), та този необичаен

летен ден ме връща към несигурните и променливи пролетни настроения. Днес работих лошо, тежко протича и работата ми с Вас в тия часове (дано утре грейне слънце).

От външните шумове ме разсейват само човешките гласове — навярно някоя дума, проникнала в стаята, ме кара да чакам и втора, и трета нейна сестра. Механичните шумове на автомобили, трамваи, влакове са ми дори приятни. Те само показват, че големият град живее, пулсира — без да заставят ухото да търси техния произход.

— Искам да изясним и някои технически страни от творческата Ви работа: как пишете — на ръка, на машина или предпочитате да диктувате? Имате ли възможност по това време за самонаблюдение?

— Аз диктувам. Ако не използвам чужда помощ, моето зрение ми позволява само двучасова работа над хартията. Но с помощта на секретарка работя обикновено 5—6 часа на ден. Тя записва чутото, а после ми го чете. И поправките стават пак тогава — по време на това четене. За секретарката това е доста уморителен труд — тя ще напише днес може би 4—5 страници, но ако ги прочете десетина пъти (а това често се случва!), накрая остава без глас. При това много важно е как чете тя; не трябва да чуя никаква грешка в текста, за да поправям само себе си, а не нея. Но когато работата тръгне добре, аз почти престават да контролирам процесите. Докато тя записва изречената фраза, аз търся вече думите и словореда на новата — нейния ритъм, нейното звучене. Правя това често пъти със стиснати очи, а после пак със стиснати очи слушам какво се е получило. Това е доста сложен процес и аз наистина не мога да отделя никакво време за самонаблюдение.

— Можете ли да диктувате в присъствието и на други слушатели? Разсейва ли Ви неочакваната реплика? Дали сте в състояние да продължите мисълта си само след едно прочитане на предишния текст?

— Ако работата е тръгнала добре, ако съществува вече оная тяга, при която е трудно да спреш, присъствието на трето лице не пречи. Естествено това трето лице ще е приятел, инак той няма да проникне в стаята ми или пък, ако проникне — по бърза, важна работа, — диктуването ще секне, за да бъде свършена тая бърза работа.

Ако репликата е „мога ли да запаля една цигара?“, ако е „не чух последната дума?“, естествено това не действува. Но ако чуя оценки за това, което диктувам, още преди да съм завършил, ако трябва да изслушам секретарката какво мисли

по дадени въпроси (има време и за такива мнения — това е краят на работния ден), тогава това ме дразни.

— Правите ли някаква предварителна подготовка, преди да започнете творческата работа? Например да прочетете обикнат текст, да чуете музикален опус, да разгледате албум с репродукции от любим художник?

— По време на сериозна работа аз се пазя от какъвто и да е досег с каквато и да е голяма творба на изкуството. Своите любими автори, а и новооткритите попълнения към тях аз чета главно през пролетните месеци и тогава правя само това. Такова е и моето общуване с музиката и с изобразителните изкуства. Все пак, тъй като концертите, изложбите не могат да ме чакат, ако дойдат през нажежените месеци, аз или ги изпущам, или „хващам“ онова, което може да се посети в неделя. Пак през пролетта и отчасти през късната есен аз се мъча да вляза в крак с някои новости на научната мисъл. Но Вас Ви интересува очевидно как се зареждам за работа през плодоносните периоди. Главното за мене тогава е да се предпазя от ненужни конфликти или такива, които търпят отлагане. Стремя се да не получавам никаква излишна информация, която би могла да отклони мисълта ми по други канали. Пак за това се срещам само с неколцина приятели — такива, които разбират вече моите състояния. През този период вечер слушам и много записи на забавна музика, изчитам много забавни списания и гледам от време на време някой непретенциозен филм.

— Опишете ми един свой творчески ден!

— Ставам към седем часа, а започвам работа към 9,30. През това време пред очите ми не трябва да се мярка никакво напечатано слово. Аз се събуждам с мисълта за последните вчерашни страници и с нетърпение очаквам да ги чуя отново. Правя лека закуска, не пия кафе (пазя го, за да може да ми въздейства някъде към заключителната част от работата върху книгата). Зная обаче, че през август, края на активния летен творчески период, вече ще бъда изморен и че на масата ми през целия ден ще има чаша с кафе.

И така в 9,30 часа започваме с четене на вчерашните страници. Ако са добри, продължавам нататък, инак — поправям ги. Мога и без цигари — странно, много лесно се отказвам от тях, по цели месеци не паля, и то без никакво страдание, но започна ли да диктувам, пропушвам мигновено.[24] Обедът ми е някъде към 4—5 часа следобед. Непременно силен — на всяка цена с месо. Вечер имам доста свободни часове и ако не се налага да ги прекарам при децата, предпочитам да остана сам

и да правя магнетофонни записи. Правя и записи, които може би никога няма да слушам. В тия часове ме интересува не толкова каква музика ще записвам, а техническото ниво на записа, неговата чистота. Може също така да поправя някаква музикална апаратура на мои приятели — това ме отморява. През периода на усилена работа спя по 5—6 часа нощем. Тъй като през периодите на интензивна работа свалям доста от теглото си, стремя се да наваксам килограми през не особено заетите месеци.

— Искам да Ви поставя и някои по-общи въпроси, които считам, че биха обогатили нашата анкета. Имате ли някакви наблюдения за това, как се раждат при вас думите? Имате ли предпочитание към определени словосъчетания?

— Отделната дума никога не ме е интересувала твърде много; никога не съм търсил редки или интересни слова, които да създават впечатления у читателя за „откривателство"... Никога в кабинета ми не се е намирал речник на книжовния български език; нито пък съм събирал стари издания от този род, които да ми бъдат подръка, когато мисълта ми почувствува нужда от такава опора. Имах сборници с народни умотворения и поселищни проучвания. Някои от тях съдържат интересни, колоритни слова, част от които може би подлежат на реставрация в живия говор, но до тези неща никога не съм се докосвал като писател и сега те са в библиотеката на синовете ми. Даже не ми е минавала и мисълта, като тръгвам на дълъг път (при всяка нова книга), да си напълня торбичката с такава погача и такава сланинка. Думите трябва да ме посетят свежи, топли и звучни в момента, когато ги подреждам (бях споменал, мисля, по-рано, че не си водя бележници, дневници, в които по правило повечето колеги се спират и на интересни словесни находки). Предполагам, че и да имах някъде такъв бележник с такива находки, в момента на мисленето и на диктуването аз бих забравил за неговото съществуване. Има писатели като Лесков, които са немислими без кехлибарените броеници на старите отлежали слова. Но има такива като Чехов, при които тежката отлежала мисъл дава колорит и нов неочакван пълнеж на словото. Аз съм срещал и по-късно писатели като Хемингуей и Селинджър например, които също умеят чрез привидно банализирани слова да изразят и най-тънкото душевно състояние, да зафиксират и най-незабележимата пулсация на мисълта и поведението. Естествено една богата мисъл не може да се роди при беден език, но работата на добре въоръжения автор може наистина да предаде мно-

гозначност на едно обикновено слово и сочност, ако то е изсъхнало, и блясък, ако е оръфано от употреба, и топлина, ако е изстинало вече в нечия студена душа.

И така аз оценявам думите в мига, когато те кандидатствуват за моето ново изречение; тъй като в изречението нещо ще трябва да става — първа идва думата, която носи движението, промяната; после и онова, което ще се променя. И така вече имам глагол и съществително. Важното е сега кой ги изрича — аз или някой от моите герои и кой точно: от кое време, на каква възраст, от какъв пол; какво е минало през главата му и какво ще има да мине! Тъй че изворът на тези две основни слова е почти предопределен — около това ядро могат да полепнат също само определени прилагателни и тъй нататък и тъй нататък. Важното е, че съставът и симетрията на изречението ще се подчинят на законите, наложени от ядрото му. Този кристал не може да бъде произволен. Такива са моите грижи по словата, с които работя — към това е насочено моето внимание, като диктувам: из рояка думи (за всяко свободно място идват от пет до десет слова кандидати; често пъти, преди да съм ги изрекъл, аз допущам всяка от тях да се завърти по веднъж в изречението — и така пет или десет бързи оборота изхвърлят словата, към които ядрото няма особен афинитет). В края на краищата там остава едно, ала вече несменяемо слово и се оказва, че то не изглежда точно тъй, както се е появило; то е част от портрет, пейзаж или събитие. То е престанало да бъде просто бройка от речниковия фонд на този автор или на този език и когато пожелая да ми прочетат на глас изречението или страниците, построени по този начин, аз, общо взето, съм изненадан. Оказва се, че заедно с другата информация тук е проникнала и музика, и някаква допълнителна мисъл — онова, на което казваме подтекст. Този етап от работата ми носи голямо удоволствие.

— В романите Ви с исторически сюжет — определено мога да твърдя, че забелязваме съживяване на някои стари лексикални пластове. Моят въпрос е: Кои думи или словосъчетания считате за свое собствено откритие? Считате ли, че сте направил свой влог в съкровищницата на днешния ни език?

— Не съм откривател на думи и на словосъчетания; не мисля, че в това отношение съм направил влог в съкровищницата на българския език. Не че не ценя такива търсения, но аз не съм създаден за тях. И го заявявам не от скромност. Моята гордост е, че мога да поднеса познатите слова в ново възбудено състояние, че в малко страници има много действие.

Доколкото знам, във Велико Търново една езиковедка[25] е наброила около 5000 глагола в „Цената на златото“, като половината от тях не са се повтаряли. Може би това е въпрос на поетика, на съответна рутина, но и когато съм сам със себе си и погледна небето, никога не регистрирам — то е синьо, светло или черно, тъмно, а сивее, светлее или чернее, тъмнее. Тоест и тогава ме вълнува не състоянието, а процесът — миг от този процес, чрез който можем най-неусетно да си представим цялото движение и през какви етапи е минало то до уловения миг и какви етапи го очакват. Даже мисля,че един такъв глагол подсказва за кръговрата на цялото денонощие. Щом това важи за природата, колко ли по-силно и по-валидно е то, ако хванем един такъв миг в душата на човека?

А що се отнася до старите лексикални пластове, които съм докоснал в моите исторически романи — това е станало не по пътя на лингвистичните усилия. Просто съм възкресявал епохата, трябвали са ми човешки съдби, с които да заселя времето, да движа събитията. И било от вече написани истории за тези времена или пък от разкази на столетници-очевидци, които съм чел и слушал за преживяното, волю-неволю ухото ми е запаметявало слова, свързани с тия съдби. Тъй че чрез вехти съдби съм получавал и вехти слова. Естествено те са били така свързани някога, че се оказваше трудно да ги разделям днес. Има опасност да умре и едното, и другото. Така аз не съм търсил споменатите лексикални пластове, а съм се подчинил на тяхното право да съхраняват в паметта си миналото по единствено подходящия и единствено съвършен начин.

— Другарю Стоев, неотдавна в един от извънстоличните театри беше поставена Вашата пиеса „Експеримент с благородните царски елени“. Вероятно Вие ще се връщате към този свой опит в областта на драматургията, за да получи тази пиеса една по-трайна и пълна сценична реализация. Но мен ме интересува друго: дали този опит беше случаен — творчески каприз, както се казва, — или у вас се събуди траен интерес към драматургията?

— Аз обичам театъра, но не смятам да му се посвещавам, поради това, че „шагреновата кожа“ на моето време се свива застрашително пред очите ми. Отказал съм се от много приятни изкушения и ако все пак съм отстъпил пред драматургията, това ще да е нещо инцидентно в живота ми. Имах два-три сюжета, които не се поддаваха на белетристично претворяване — там героите вземаха думата от начало до края и всичко се отливаше в диалози. И не от амбиция към театъра, а за да

се освободя от такава една тема, аз се вслушах в диалозите, подчиних им се. И тъй като не знаех какво точно съм направил, аз дълго не представях пиесата пред съответните инстанции. Но любопитството си е любопитство и аз все пак пожелах да чуя как звучат тия диалози и как се движат моите нови герои на сцената. Не ми трябваше още тържеството — това, което исках да видя, бе не толкова премиера, колкото момент от моите интимни творчески процеси.

Този театър трябваше да бъде далеч от София (например в Сливен)[26]; на спектаклите не трябваше да присъствуват мои приятели (и никого не поканих); а актьорите трябваше да бъдат такива, че да не подсладят моите впечатления (както и стана!). Тази пиеса, а също и евентуалните й сестри ще трябва да станат много добри. И ми се ще да имам в театъра успех освен този в прозата и в същото време се боя от такъв успех, за да не ограбя времето на романите си.

— И вероятно опитите Ви ще бъдат насочени към психологическата пиеса? Това мое предположение градя върху наблюдения, идващи от прозата Ви, тъй като аз също не съм имал възможност да видя реализацията на „Експеримента...".

— Да, тази пиеса е психологическа; ако има следващи опити, и те ще бъдат такива. Защото тука става дума само за промяна на жанра, а не и за промяна в творческия натюрел на автора. Роман ли ще правя, или драма — главното за мене е било и ще бъде да разкривам мотивите за ония съдбовни ходове на героите, при които е невъзможен друг вариант. Под лупа не събитието, а душевността!

Лично аз не мога да възприема като нещо нормално и трайно оная вълна, която е заляла нашите театри; репертоарно и постановъчно те се стремят към ония ярки, шумни, многолюдни сцени; към тия панаири и въртележки на живота, които биха били много интересни, ако не се бяха превърнали във весел потоп. Плуват ноевите ковчези, събрали пъстрите божи твари в себе си, и трагедията остава зад борда. За психологически спектакъл е нужна, общо взето, трагична ситуация, но тя е в противоречие с „концепцията на ковчега". Аз съм убеден, че трагедията, която е дала толкова много на човечеството чрез автори като Еврипид, Шекспир и Чехов, че дълбокото изследване на мотивите в човешкото поведение — и светли, и тъмни — ще се качи отново върху нашите сцени и това според мен ще стане скоро — тогава, когато настъпи умора от голямото шоу.

— Нека да разширим тези въпроси: имате ли желание да

пробвате перото си и в киносценаристиката? По вашите романи „Циклопът“[27] и „Лош ден“[28] бяха направени вече филми, но доколкото ми е известно, Вие не участвувате като сценарист?

— Има периоди, през които ми се ще да навляза в киното по-сериозно; даже живея по месец или два със смътната идея, че ако се захвана здраво, ще мога да кажа и там своята дума. Но в повечето случаи поводът не идва от моите белетристични творби, нито от екранизацията на нечия чужда проза. Това, общо взето, става след като съм гледал някакъв голям филм, на голям творец. Тогава празникът на съприкосновението с голямото ме е повдигал на пръсти и аз очевидно съм забравял за какво точно съм на тая земя. Така например ми действува всеки нов филм на Бергман. Естествено след време топлият въздух в балона изстива и аз се виждам отново приземен — с ориста на прозаик.

Що се отнася до моите екранизирани романи, поканата е идвала от режисьорите — тези, които бяха решили вече твърдо да създадат филм по „Лош ден“, а сетне и по „Циклопът“. При поканата за първия сценарий аз приех и поработих честно над един-два варианта, но колективното мислене: със сценарната комисия, с режисьора, с перспективата за още дълга и предълга работа в колектив — не можа да ангажира достатъчно нито емоциите, нито амбициите ми. Ако това беше станало в по-ранна възраст, вероятно щях да се сработя с колективния ум добре. Но така или инак поводът идваше късно и оставях на други да довършат делото.

С „Циклопът“ пък случаят е още по-специален: като пишех тази книга, аз между другото имах и самочувствието, че създавам проза, непреводима на езика на техническите изкуства — като киното и телевизията. Не помня точно кога и как, но у мен вече се беше създало настроение против тяхната инвазия в света на художествената проза. Като има кино — нека е голямо, истинско кино, и нека не залага на сигурната карта на вече готови белетристични творби. Освен това мислех и продължавам да мисля, че именно като използват добрата проза, тези технически изкуства стесняват нейния периметър на съществуване, превръщайки все нови и нови контингенти читатели в пасивни зрители. Считам, че прозата може да запази един относително неприкосновен терен само ако поеме тежкия кръст на непреводимостта. По тоя начин тя би запазила може би не многобройни, ала верни отреди от умни и активни читатели. Та като правех „Циклопът“, бях убеден, че този роман никога и при никакво усилие не ще се качи на

екрана. Но очевидно грешил съм в нещо — не дълго след появата на книгата дойде покана от режисьора Христо Христов. Трябваше да направя онова, което считах за невъзможно, и отказах да пиша сценарий. Нещо повече, помъчих се да убедя Христо Христов, че главното в този есеистичен роман не може да се заснеме. Но той отвърна, че вече вижда всичко в кадър, и аз се съгласих опитът да бъде направен в един негов авторски филм. Не настоявах да видя по какъв сценарий ще започне работата той, не го посетих на снимачната площадка (тогава пишех романа „Завръщане"). Дори не можах да присъствувам на премиерата на вече готовия филм. По-късно го видях като неизвестен зрител в едно провинциално кино и трябваше да призная, че талантът на Христо Христов ме беше опровергал...

— Дали обнадеждаващият опит с филма „Циклопът" ще Ви накара в бъдеще да преотстъпвате правата си и върху някои други свои белетристични творби?

— Режисьорът Борислав Шаралиев искаше да прави филм по „Цената на златото". Това беше преди много години — аз и тогава изоставих започнатия сценарий и предоставих авторските си права на киностудията. Но доколкото зная, били са правени още два несполучливи опита за сценарии от други лица. Така петгодишният срок за преотстъпване изтече; сетне бе подновен, но пак изтече, а сега вече след насъбрания опит от общуването с кинематографистите нямам готовност да преотстъпвам повече правата си върху „Цената на златото" (за което също имаше предложение). Лично аз не зная как да разреша един такъв проблем като смъртта на Хаджи Враньо примерно. Всички кинематографисти имат богати идеи за това, как да пресъздадат подвига на баба Гюрга, това бързо прераждане на робинята в майка на бунтовници и това невероятно приемане на смъртта като възхвала на чедата ѝ и на собствената нейна утроба. Но линията на баба Гюрга е и доста лесна за следване — там има благодатни сюжетни ходове, непрекъснати конфликти с Исмаил ага и готово движение, което просто чака камерата. Но какво е пътят на баба Гюрга от църквата до Кацигра хан, ако не проследим със същото вълнение пътя на Хаджи Враньо до тъмната изба с виното и жълтиците; и сетне бавната му смърт в зюмбюлената леха. Там в тая леха с очи към небето на границата между живота и смъртта, между битието и небитието — повече отвъд, отколкото тук и повече с виталността на тялото си, отколкото със съзнанието да прави своята последна равносметка. Но това са неща неизчерпани,

непремислени дори; те не съществуват нито като движение, нито като реплика, нито като монолог дори; те са на подсъзнателно ниво, което не може да бъде зафиксирано нито с тон, нито с образ. Тъкмо по тази линия режисьорите нямаха никакви идеи. Струваше ми се дори, че те по-скоро ще се освободят от линията на Хаджи Враньо, отколкото да търсят за нея съответни решения. А пътят на баба Гюрга до Кацигра хан губи своето значение, ако не бъде показан пътят на Хаджи Враньо към лехата, защото това са два варианта на един и същ род, на едно и също битие... Докато не бъде намерено решение за Хаджи Враньо, тази творба не трябва да бъде екранизирана.[29]

— Но как гледате на възможността Ваши произведения да се появят и на малкия екран? Досега аз съм гледал само две Ваши новели — „Господинката“ и „Златният“, реализирани по телевизията. Моите очаквания бяха по-големи...

— Аз нямах особени очаквания при тия два случая. И при „Господинката“, и при „Златният“ починът беше от страна на телевизията. Имах и още имам чувството, че тези две новели им бяха нужни главно за тематично попълване на програмата. И двете са на работническа тематика, а знае се, че такива сюжети не се срещат често и в книгите, и по екраните. (Между другото за „Златният“ имах преди години договор с киностудията, но верен на себе си, и там не направих сценарий.) И при двете покани от телевизията новелите бяха филмирани в кратки срокове. Не зная защо, но тук бях повече склонен на компромиси. Предоставих „Господинката “на друг сценарист, а със „Златният“ се заех аз. При бързите темпове на работа (20—30 дни на новела) тия филмчета можеха да станат и по-лоши.

Тук трябва да спомена, че от страна на телевизията имах неколкократни покани за сериал върху „Цената“ и „Завръщане“. Но липсата на приемливи решения за епизоди като тоя с Хаджи Враньо отложиха моето решение.

— И все пак, струва ми се, че романът „Завръщане“ е произведение, благодатно за кинематографични решения. Може би поне върху него ще ускорите работата си?

— Не мога да започна само с него, защото то е по-благодатно и предлага по-леки решения. За мене двете творби са неделими...

— Но аз искам за момент да се отклоним: как гледате въобще на възможностите да се появят на телевизионния екран пълноценни художествени стойности?

— По телевизията виждаме и добри неща. Нейните големи слабости не са слабости само на нашата — българска — телевизия. Навсякъде по света програмите са предназначени за милиони, милиони зрители. И ако един амбициозен сериал има за цел да изпразни вечер улиците и да прибере толкова многолик народ (толкова многолики народи) пред една и съща творба, която трябва да хареса на всички, то значи, че една малка част от зрителите — може би точно тези, които могат да създават изкуство — не ще бъдат напълно задоволени. Но те не могат и да роптаят против това постижение на цивилизацията. Могат да търсят частични споразумения с него: като се инфилтрират в програмите му и му придават повече тежест и като спечелват по този начин все по-големи групи от публиката за своите идейно-художествени концепции. Но тъй като е невероятно милионите да отидат като цяло при творците — нито пък творците да бягат като цяло от милионите — струва ми се, че поне нашата българска телевизия ще създаде през бъдещите години обособени блокове, излъчвани по специален канал (III или IV), които да задоволяват вкусовете на най-подготвената публика. Не можем да приемем, че всички ние в България сме създадени да гледаме една и съща програма. Тогава, мисля, не ще се намери творец, който да отказва сътрудничество с малкия екран.

— Известен е интересът Ви към публицистиката. Вашите есета — полемични, натоварени с мисъл, винаги са били очаквани, търсени с интерес. Впрочем публицистиката е най-ранното Ви творческо увлечение, но напоследък твърде рядко срещаме Ваши публикации в този жанр. Може би вече е спаднал интересът Ви към публицистиката? Бих искал да чуя и Ваши оценки за ролята и мястото в съвременния ни живот на този ударен жанр?

— Аз ви споменах вече на няколко пъти, че си забранявам много любими неща — между тях е и публицистиката. Но нашият народ казва: „Там, дето е текла вода — пак ще тече." И нови теми ме изкушават, и мисълта да прочета отново всички мои статии и есета ме изкушава — никога досега не съм ги чел наведнъж и не съм се замислял върху общото в тях. Не съм оценял има ли родство между различните форми, провокиращи творческото съзнание, както и родство при различните изпълнения на задачите. Но признавам, много ми е приятно да пиша тия припрени, бързи неща и бих им посвещавал време по-често, ако те не се бяха оказали противопоказни на задачите, дошли с моите зрели години. Не че замърсяват езика

на белетриста, не че разрушават неговата поетика — лошото е, че те създават друг творчески стереотип. При тях трябват чести, кратки, остри дразнители и често, бързо изпразване на акумулираната енергия. Започваш да живееш ден за ден, с лъжливото усещане, че си много нужен, много потребен в тези бурни дни. Казвам лъжливо не поради подценяване на публицистичните жанрове, а поради това, че там на тази специфична арена има и гладиатори, по-добри от нас, специално обучени за тоя вид боеве. Макар да съм имал успехи в публицистиката, тези успехи станаха по-видими едва тогава, когато се бях отдалечил от гъмжащата арена. И така аз се отдалечавам от публицистиката, но с лице към нея. И забелязвам, и завиждам на ония, които там са били по-добри от мен, и съзнавам, че главното за мен е да продължа това оттегляне. А публицистика е имало и ще има — тя е търсила и търси своите специфично надарени майстори; публицистика ще има дотогава, докато светът има проблеми — т. е. докато има свят...

— И все пак, и все пак.. Много бих искал, преди да се отдалечите на по-голямо разстояние, да отдадете заслуженото на публицистичните си интереси. Нима няма да се изкушите да съберете досегашните си усилия на едно място?

— Ако намеря сред моите публицистични опуси такива, които са запазили своята актуалност, ако те ме развълнуват не със спомена на тяхното писане, а с днешното си звучене, тогава ще ги отделя, ще ги събера и както се прави в такива случаи — ще ги допълня. Но ще се отнеса към тях така отговорно, както и към всичко, което издавам. И тъй не се учудвайте, ако въпреки всичко казано дотук видите след година-две моя книга с есета.

— При един от нашите предишни разговори присъствува и съпругата ви Люба[30], която е редактор в издателството за детско-юношеска литература „Отечество". Тогава тя спомена, че Вие имате опити и в областта на литературата за деца и юноши, но тези опити не са публикувани. Смятате ли да насочвате вниманието си в тази творческа област?

— Да, имаше такива опити преди много, много години. Тогава бяхме още млади, нямаше ги децата и прекарахме част от лятото на планина — само двамата. Изкачвахме върхове, бяхме гъби в планините, но понеже имаше много време, впущахме се и в литературни импровизации. И понеже Люба тогава (а и по-късно) се занимаваше с детска литература, и понеже имаше своите привързаности към определени автори на тази литература, аз от ревност или от амбиция заявих, че

мога да пиша не по-зле от тия автори. Тя изказа съмнение, а това беше вече твърде много за мен. На следващия ден при почивката след един мълчалив преход (трябва да съм бил много нацупен тогава) започнах да ѝ разказвам една история — нещо, което исках да ѝ хареса. И то наистина ѝ хареса, а като стигнахме в хижата, тя намери хартия и помоли да повторя историята, за да я напише. Това пък хареса на мене и след тая история аз ѝ разказах и друга, и трета. Престанахме да ходим из планината. Излизахме от хижата рано, търсихме някоя тиха мащеркова поляна и Люба записваше. Така направихме няколко приказни детски разказа, а след тях започнахме и повест... За съжаление тия летни дни на планината свършиха бързо и вече никога не се повториха. После дойдоха децата, грижите по бита, пък и настъпи времето на моя литературен реванш, за което не можех да разчитам на тези опити, колкото и приятни да бяха те.

— У мнозина писатели се събужда интерес към литературата за деца и юноши, когато станат бащи. При Вас точно тогава този интерес заглъхва...

— Не бих казал, че интересът ми е заглъхнал, но той бе провокиран от Люба. Аз разказвах на нея и после нейният глас ми поднасяше написаното. След време аз намерих някоя от тия страници, взех да си ги чета наум и уж наум, а пак чувах нейния глас. Стана ми ясно, че не бих могъл да ги продължа сам, нито с помощта на секретарка. А тя беше вече заета с големите неща в живота на жената и майката. Все пак надявам се да отпечатам някой ден поне приказките. Нови такива неща няма да пиша. Моят творчески план и без това ще остане неизпълнен...

— На колко езика и в кои страни са превеждани Ваши произведения? Кои именно?

— Освен на унгарски „Цената на златото“ беше преведена на руски, украински и литовски език. А по-късно и на полски, румънски, чешки и гръцки. Има освен това два превода на немски език — в ГДР и Австрия. Части от тази книга бяха преведени в Япония, Швеция и Канада. Романът „Лош ден“ е преведен на румънски език. В Югославия — на словенски език — е преведен „Циклопът“. Някои новели от сборника „Като ластовици“ са преведени на руски, украински, узбекски и азърбейджански, а също така на чешки и немски (в ГДР). Мои очерци бяха преведени на времето на китайски език.

Това е, което мога да Ви кажа по памет. Личен архив не си водя — нещо, което засяга не само преводите, може би е

така, защото имах малко възможност да мисля за утрешния ден. Но предполагам, че съществуват институти, които биха могли да Ви дадат по-точна справка за съдбата на моите книги.

— В списание „Съвременник“ (кн. 1/1977 г.) е поместена статия от унгарския литератор Петер Юхас, в която се цитират оценки на някои от най-изтъкнатите съвременни унгарски критици за романа Ви „Цената на златото“. Вашата книга е наредена сред трите най-добри произведения през последните три десетилетия в европейската литература. Критикът Ференц Шанта пише дословно следното: „И за Генчо Стоев аз бих могъл да повторя същото, което вече казах за Йордан Радичков; убеден съм, че ако той бе писал на английски или френски език, отдавна би бил всемирно известен писател...“ Имате ли други отзиви за Вашите книги, превеждани в чужбина; може ли да цитирате някои от тях?

— Нямам отвсякъде печатаните отзиви за моите работи, превеждани на чужди езици. Но ако съдя по това, че някои от преводите се преиздадоха по два или три пъти, мога да бъда доволен. Специално за Унгария аз съм все още удивен и не мога да си обясня успеха на „Цената...“ там. Второто издание излезе в тираж от 150 000 броя — нещо, което не съм постигнал и у нас.

— Но ние сякаш пропущаме Вашата първа любов — поезията. Интересува ме дали у Вас се е запазил интерес към съвременната поезия и дали продължавате да я следите. Имате ли любими поети?

— Аз обичам и Фурнаджиев, и Далчев — колкото различни да са те; и Ханчев, и Геров, и Джагаров; и такива рицари на словото като Валери Петров и Радой Ралин, въпреки че малко ми се изплъзват от параграфа поети...

— Считате ли, че българинът добре познава своята национална история и своите исторически дейци? Кои са според Вас пътищата за изграждане на чувство за историзъм у народа?

— Мисля, че нашият народ обича своята история, но главно в нейните звездни мигове и чрез дейците, свързани с тия мигове. Въпреки това ние все още нямаме пантеон на създателите на България; на тия, които са я водили от стъпало към стъпало през вековете. В Будапеща например има един площад, изпълнен с яки бронзови мъже, върху яки бронзови коне и виждаш чрез тях как е шествувала историята на тоя народ; това е колективен паметник на унгарската история и струва

ми се, че в Будапеща няма и не ще има по-внушителен паметник от този. У нас няма помен от такова нещо, струва ми се дори, че то е невъзможно. Но въпросът има и друга страна: ето ние въздаваме дължимото на цар Симеон и неговия златен век; той е голямото доказателство за далновидната политика на гениалния си баща Борис I, но се боим да отидем по-далеч и да си изясним защо след тия двама велики царе България се сгромолясва така внезапно и колко точно ще да са били каратите на тоя златен век, щом държавата се е оказала ръждясала. Не искам да развенчаваме, да сваляме кумирите, ала не можем да твърдим, че познаваме добре механизмите на нашата народностна психология и дефектите на институциите, които тя е изградила, щом толкова се боим да надникнем в бездните на националната история. Българският читател ще прочете с удоволствие книга за Симеон, но при една книга за сина му Петър може да възкликне: „Кому е нужно всичко това?“ Мисля, че ние не сме готови да създадем роман или пиеса за някой наш, български Ричард III. Ако ние се боим да надникнем в аналите на нашите падения, то значи, че се боим от тотално себепознание и че гледаме на историята като на средство за самообласкаване — това от своя страна би значило, че ние все още не сме добри, хладнокръвни ученици в нейната сурова школа...

— Как виждате бъдещето на българската историческа проза? Кои звена според Вас от нашата най-нова история ще бъдат предмет на художествено претворяване през следващите десетилетия?

— Мисля, че нашата историческа проза ще търси да разбере защо Българското възраждане (в тясно политически аспект), след като мина през толкова мъчителни перипетии, не можа да реализира националните идеали. Мисля, че тогава трагизмът на войните, водени от българина за обединение, ще бъде по-добре разбран; може би се лъжа, но като бродя в моята самота из миналото, струва ми се понякога, че тия неуспешни войни напомнят за Чипровското въстание, за Априлското въстание, за Илинденското въстание...

Много интересни за историка-прозаик ще бъдат годините на Съпротивата. Десетки хиляди кадри, минали през школата на романтичната смърт и социалната надежда, се подготвят между другото и за съзиждане на нова България. Тяхната вярност към идеалите, до голяма степен особено при интелигенцията, се подхранваше от убедеността им за месианската роля, която играят. Моите наблюдения от онова време показват, че

заедно с класовата предопределеност селекцията на борците залагаше и върху предопределеността на романтично-месианския тип. Мисля, че досега не е разказвано колко много са били нужни през онния години тия две предопределености. В техния синтез може да се търси отговор на свръхчовешки стоицизъм, а в същото време може да се прозре и революционен фанатизъм, който в своята следдеветосептемврийска съзидателност допущаше и фатална наивност, и трудно отстраними грешки, извършени с чувство за историческа необходимост.

Има още периоди и теми, които ще вълнуват дълго авторите на историческа проза, но лично за мене тези две тематични сфери крият най-голям психологически потенциал...

— Кои черти от съвременната цивилизация Ви отблъскват и не можете да приемете?

— Надали има нещо от съвременната цивилизация, което бих могъл да отхвърля изцяло. В края на краищата нейните постижения не са случайност, не са дело на отделни мислители и откриватели; цялата история на човечеството ги е подготвяла. Всичко това, което ни заобикаля днес — като добър или лош реквизит на тази цивилизация, — е било желано в по-голяма или в по-малка степен... Да не бъдем подвластни на природата, а да властвуваме над нея; да победим суеверията и болестите; да бъдем по-добре нахранени и по-добре подслонени от вчера; да бъдем по-добре информирани за това, което става в нашия град, в нашата страна, по нашата планета, пък и далече отвъд нея. Много са новите градове, новите жилищни комплекси и колкото се множат, толкова по-невъзможно става някой бъдещ поет да напише думите „Да се завърнеш в бащината къща...".

Нашите интереси са разширени, нашите психологически параметри — също, но това не е ли разширяване и разпиляване в пространството на една инак предопределена от вековете количествено неизменна човешка субстанция. Боя се, че ако това е така, то е свързано със съответното разреждане на нашата вътрешна същност. Мисля, че като сме навсякъде, ние се лишаваме от един-единствен истински свой топъл кът, в който да се завръщаме след всяко социално или творческо приключение, който отсега да обещава спокойствие в трудните дни на децата ни. Все по-рядко и по-рядко попадаме под стрехите, обитавани от нашите бащи и деди. Все по-невъзможно става да усетим тяхното присъствие около себе си; и най-страшното — дори не се досещаме, че това ни липсва. По-малко остават същества, с които можем да споделим своите скърби, своите радости. То-

ва са приятелят, жената или детето, но те не всякога ни принадлежат. Многовековното око на рода, което би могло да бъде неизменно около теб, защото само ти си неговата връзка със света, защото то няма други интереси освен твоята съдба; око и грижовно, и строго, гарант за твоето поведение, тук това око е загаснало. Днес и „щастливият гурбетчия", и „блудният син" не могат да се завърнат при него. Нашите деца ще бъдат още по-зле, още по-самотни, а ще търсят причината за бедата си другаде.

— Вие имали ли сте срещи с пораженията, които нанася този човек — бихме го нарекли човека с утилитарна психика. Бихте ли се спрял по-подробно на този въпрос: чий продукт е, отгде идва този човек, тази психика?

— Аз не искам да говоря за неща, които са извън нашите социални условия; аз говоря за това, което става в наши дни — то не е прогноза, а факт. При това не изключвам себе си от този процес.

Преди три или четири години бях заставен да посетя моя роден град след твърде дълго отсъствие. То стана така: имах среща с читатели в Хасково и когато тя завърши, видях, че ме чакат коли от Харманли — изпратени от тамошния градски партиен комитет. Беше ми казано, че доброволно или насила ще бъда отведен там. Моите съграждани вече ме очаквали. После в моето градче, подир срещата и вечерята, рано на следната утрин ме отведоха сред огромното строителство на един нов жилищен комплекс. Между високите бели блокове тъмнееше една малка сгушена къщичка... Някога за мене тя беше голяма, беше почти единствена. Тъкмо там — в една от нейните стаички, бях общувал от малък с творците на голямото слово; тъкмо там бях изпитал нявга и обич, и завист към съдбата на писателя...

И стоеше сега този писател пред смалената бащина къща и изпитваше твърде смесени чувства. А домакините го подканяха да застане пред пътната врата, после пък под дюлята, до кладенеца и накрая да седне на къщния праг. „Щракаха" го домакините и му обясняваха: „Отдавна трябваше да бъде съборена, още миналата година — ето на, спира се строежът, но все чакахме да ви пипнем нейде наблизо. Сега и Вие ще си имате тия снимки за спомен, пък и ние с чиста съвест ще пратим утре булдозера..."

Беше ми тежко, разбира се, но не скочих, не побягнах, не казах дори какво мисля в тоя миг за себе си, за къщата и за тях. Изказах им дори благодарност, защото биха могли да

бъдат и по-малко внимателни. И прекарах остатъка от деня заедно с тия хора в сравнително добро настроение. Разбира се, че беше безсмислено да се протестира срещу такъв вид „внимание“ към родната къща на писателя тогава, когато тя бе застанала по пътя на едно съвременно жилищно настъпление. Но, разбира се, заедно с това аз се държах като един изпечен конформист.

Пак там, в моя град, ще бъде съборена (или вече е съборена) старата едновековна педагогическа гимназия. В замяна на друго място щял да бъде построен нов модерен училищен комплекс — отговарящ на съвременните изисквания, с научни кабинети, зали, плувен басейн. А върху територията на старата, „изпяла песента си гимназия“ ще бъде построено разширение на близконамиращата се фабрика за копринен текстил. Оказа се, че нито в моя град, нито в окръжния център някой е протестирал против събарянето на тая просветна крепост. Може би в моето отношение към дързостта на промените в родния ми град има сантиментална нишка, но аз се боя от пълното изчезване на сантимента при нашата оценка на миналото и настоящето. Ако сърцето не трепне при поредното разрушение, хладният разум лесно ще намери аргумент да продължава по тоя изпитан път; и, обратно, ако сърцето трепне, разумът ще намери ново приложение и на старите ценности, без да се сблъска с тях.[31]

— Другарю Стоев, бих искал да обърнем поглед и към бъдещето. До двехилядната година остават по-малко от две десетилетия; как виждате света след тези две десетилетия? Опитайте се да разгледате и структурата на българското общество от двехилядната година: и по-точно дали героите Ви от новелите „Като ластовици“ ще бъдат вече социален анахронизъм?

— Светът през 2000-та година, това е тема за футурологите. Но оказва се, че и те са безпомощни пред бързото настъпателно развитие на човечеството. Може би тези близки двайсет години ще бъдат най-важни в цялата негова история. Толкова младо, толкова неопитно още, а би могло това човечество да се затрие през тях. Ако това стане, анахронизъм ще бъдат и Шекспир, и Толстой. Но така или инак и за омъдрялото, крачещо напред човечество, и за неговите останки (ако се случи бедата) хората, жадни за работа и любов, ще бъдат еднакво нужни.

Аз не предвиждам голямо бъдеще на моите герои от „Като ластовици“, защото те са рожби на определена гранична

ситуация. Но такива мъже ще продължават да съществуват и извън моята книга и извън книгите на моите колеги...

— ...Смятате, че такива герои ще съществуват? Наистина обществено-социалните пластове няма да са се уталожили, но миграционните процеси едва ли ще са така бурни и така драматични — тогава този социален тип не е ли вече обречен?

— Може да се смята приключена само миграцията от селото към града. Днес има миграция и в обратна посока — от града към селото. Не става дума само за онези селски души, които не успяха да се почувствуват добре край машините или като миячи на нощните градски улици, но и за кореняци граждани, които започват да разбират, че само при земята ще могат да укрепят и нервите, и финансите си. Дългото пребиваване на наши строителни и научни кадри из страните на третия свят, а също из братските социалистически страни, макар и частично в психологически план води до резултатите на една широка миграция. Българинът, завърнал се от Сахара или Сибир, не ще бъде вече същият. Според мен вълната на тия пътуващи сънародници ще става все по-висока с годините. Особено силна ще бъде тя при едно трайно нормализиране на международните отношения. Ще има приливи и отливи и тогава ще видим, че хора като „Златният" са винаги на гребена. Ще бъдат там, не защото са селяни или граждани, не защото са нужни на авторите за колорит, а просто защото животът не може без тях. Винаги е имало и ще има хора, които са готови на всякакви усилия, на всякакви жертви, на всякакъв подвиг — стига това да не е регламентирано точка по точка от други. Те не приемат и най-разумно построения план за съществуване, ако в него всичко им е добре известно — тоест ако липсва елементът лично приключение...[32]

Така че вече става дума не за социален, а за психологически тип. Като минава през различни социални условия, той получава само различна обагреност, но не се изчерпва с тях и в тях, а продължава да съществува и ако не търси своето ново елдорадо, ще търси своето ново строителство; а в общочовешки план, ако не търси своя нов континент, ще търси своята нова планета.

— Добре! Как мислите, дали човекът на бъдещето ще съумее да запази и задълбочи своите национални характеристики, или ще се претопи в пещта на времето — в този свят на бързи комуникации, телевизия и технократизъм?

— Както е тръгнало, през следващите две-три десетилетия с пресъхването на любовта към родния дом ще пресъхнат неви-

димо и много други неща — любов към родния пейзаж, към родния фолклор... Не искам да чертая лоши перспективи пред родния език, но при положение, че той вече не ще бъде единственото средство за нашето общуване със себеподобните ни, неминуемо част от неговия терен в съзнанието ще бъде запълнено с набъбващия фонд на новоусвоените чужди езици. Колкото и талантлив да е народът ни, той не ще може да конкурира по всички показатели научната и художествената продукция на големите народи. Ние надали ще имаме някога своя спътникова система за ретранслация на нашите филми например, но ще гледаме филми и телевизионни програми, ретранслирани от небето, и все по-добре ще разбираме езиците на тези небесни програми. Не зная ще се стигне ли до претопяването на българина в общия казан, но струва ми се, че такъв казан вече има и че огънят под него е запален. Ще бъде ли достатъчно силен и траен огънят? Много учени и мислители клатят скептично глава — може би горивото няма да стигне, изчерпват се, казват, енергийните източници на планетата; ще има спадане в темповете на техническия прогрес, ще има застой, ще има пауза. И колкото и странно да е — именно от здрача на тази бъдеща пауза се ражда моят оптимизъм. Може би народите ще имат време да си отдъхнат от прекомерното напрежение, може би ще имат време да осъзнаят истински достойнствата на своите постижения, да пресеят нужното от ненужното, разумното от неразумното. Може би бъдещите поколения ще изпитат отново старото, забравено щастие да изучават главно себе си и това занимание ще бъде по-привлекателно и по-трепетно, отколкото очакването на нови технически открития. Може би отново най-ценното във вечерите ще бъдат разговорите в семейството, разговорите между умни съмишленици. Става дума следователно за домашна топлота и мисля, че тогава ние, българите, ще имаме редица предимства. Мисля, че пълното ни утилитаризиране е противоестествено и че засилването на неговите темпове не може да трае безкрайно.

— Напоследък в някои чуждестранни списания все по-настойчиво се говори, че съвременната жена трябва да се стреми да запази или да си възвърне загубени черти от своята женственост — т. е. да не изневерява на своята биологична същност. А може би това е някаква своеобразна реакция срещу възпитанието, което и до днес се налага; срещу онези образи, които проникнаха и в литературата — на преднамерено огрубените, тъй наречени „мъжки момичета"? Какво е Вашето мнение?

— Аз нямам нищо против така наречените „мъжки момичета“. Те общо взето са нежни същества и в своята вярност към задачата си да продължават и защищават живота отстояват на житейските предизвикателства с чаровна всеотдайност — нещо, което природата им е дала, за да побеждават... Винаги е имало такива момичета и жени; те са, които раждат големите мъже на земята или които ги съпровождат из пътя им. Въпросните списания — от всички посоки на света — взеха да бият тревога по повод женската имитация на мъжа във всички негови прояви. Оказа се, че съществуват модерни женски движения, които ратуват не толкова за социално равенство между двата пола, а за равенство в извънтрудовото поведение; равенство в еднаквото отдалечаване от домашното огнище, в еднакви права на сексуална агресивност, на употреба на алкохол и наркотици. Те превръщат даже милувката между влюбените в сексуално състезание, в дуел, при който един от партньорите трябва да „падне поразен“. В същност това се превръща вече в антилюбов; тези абсолютно измислени „немъжки момичета“ в края на краищата се превръщат в негодни съпруги и в още по-негодни майки. Не само защото са отдали малко време и ласка на децата си, но и защото няма светини, които да им завещаят. Те освобождават мъжа от вековечната му нужда да покаже своето рицарство, да ги защити. И като го лишават от себе си, лишават се от него. Мисля, че литературата никъде не ще възхвали тези „нови амазонки“, както те сами се наричат — още по-малко българската проза.

Заедно с това искам да споделя, че образът на съвременната, истински модерна жена в нашата литература е показан твърде бегло, твърде епизодично. Между другото тя би могла да бъде онази голяма сила, пред която мъжката бруталност, възпитавана от хилядолетия, ще трябва да се смири и преклони.

— ...И още нещо: една такава погрешно разбрана „еманципираност“ не само внася ненужна напрегнатост и суровост в семейството, но пречи и за пълната двустранна реализация в обществото...

— Искам да поясня, че „амазонките“ не си служат вече с термина еманципация. Тяхната емблема изобразява две сирени, които след малко ще удавят един мъж; те се считат за жрици на новия матриархат, който неминуемо щял да настъпи. Как искате да успее едно семейство, в което съпругата е такава именно дама, с такива фикс-идеи. В такова „семейство“ се коват толкова житейски катастрофи, колкото членове има

то. Естествено тези катастрофи престават да бъдат само семейни. По тия въпроси може да се говори надълго и нашироко, но писателят ще каже истински своята дума, само ако ги пресъздаде в образи.

— След всичко казано аз искам да Ви попитам, вярвате ли в днешното приятелство между мъжа и жената — едно приятелство, изградено повече върху общност на духовните интереси? В каква степен съвременното семейство спомага или разрушава една такава духовна връзка? И конкретно: възможна ли е днес такава съратничка като Анна Григориевна Достоевска например?

— Аз вярвам в другарството между мъжа и жената, даже и тогава, когато то е минало през любовта, през съпружеството. Познавам много такива семейства, в които и да се препънеш из рововете на пътя, няма да паднеш лошо, защото до тебе винаги има вярна ръка. Но тия семейства, като че ли са свързани чрез красива магия и те си приличат, макар че си ги намерил на различни социални и културни нива. Ако са работници — те работят в един завод; много работят, много им спори — и там, и в къщи; и дори по лицата, по дрешките на децата им ще познаеш, че живеят добре. Ако са, да речем, архитекти, то и двамата стават много добри творци. Очевидно времето и енергията им не изгарят във всекидневни скандали. Те имат сериозни успехи и не се нуждаят от странично любовно приключение, за да се чувствуват „пълноценни“. Да, сега мога да кажа по-определено: приятелството и любовта също изискват талант, за да бъдат опазени, а приключенията са може би закономерни спътници на посредствеността.

Колкото за Анна Григориевна — мисля, че тя е неповторима. Тя не е само чиста, предана и умна съпруга. Това е женски феномен, това е гениална жена.

— Неотдавна излезе книгата на Надежда Станева „Дневник с продължение“[33] — едно надникване в творческия свят на Емилиян Станев. Вие сте един от издателските рецензенти на тази книга, а това значи, че сте не само между първите й читатели, но и човек, който я предлага на издателското внимание. В случая Вие отдавате своята почит към делото на изтъкнатия наш майстор-белетрист. И заедно с това участвувате в акт, който прави достояние на българския читател един от редките случаи, когато съпругата израства като пълноценен партньор-съратник... Моля Ви, споделете своите впечатления от тази книга, от този случай.

— На мен не ми е известна друга такава книга в българ-

ската литература; не ми е известно също такова дълго съучастие на жената в голямото дело на нейния мъж-творец.

Аз даже таях в душата си едно обвинение към българката, че не е достигнала нивото на своите сестри от други по-стари народи, с по-развит културен живот. Ръкописът на тази книга ми беше предоставен от „Профиздат“ и аз изказах моето одобрение твърде бурно. Помня, че нарекох Надежда Станева българската Анна Григориевна Достоевска. И сега го повтарям, макар да съзнавам колко различия има между тези две жени. Не защото искам да насърчавам такива опити, защото това не е опит да се пише за големия писател, а труден, дълъг път, извървян с него под тежестта на общия кръст; и грижливо събирани детайли от тоя път, и думички, и жестове, които никой друг не би могъл да чуе, да види, да събере, да запомни и да ни поднесе освен неговият верен спътник. Колкото и ценни страници да оставя един голям автор, никак не е излишно да го видим в неговите делници, да го видим неглиже, и сърдит, и хремав, защото и тогава той проявява характер, който го е направил голям. Нищо от живота на такъв човек като Емилиян Станев не е излишно, но за съжаление ничий друг живот не е бил описан така, както това го е направила Надежда Станева. И като повтарям още веднъж колко много печелим от нейната книга, аз изпадам в огромна тъмна тъга при мисълта за десетките ненаписани подобни книги...

— На две-три места в анкетата Вие споменавате за престоя си в Пловдив и искам да се спрем по-подробно на това време. В периода 1972/1976 — т. е. когато се появиха романите Ви „Циклопът“ и „Завръщане“, Вие бяхте в този град. Дали престоят Ви тук бе наложен от някои битови затруднения, които сте имали в столицата, или повече бе свързан с творческите Ви намерения? Нека да допълня, че по това време Ви виждаме и главен редактор на пловдивското литературно издание „Тракия“, а и в момента сте член на неговата редакционна колегия.

— Отидох в Пловдив, за да разреша една своя криза — и битова, и психологическа. Имах вече и третото дете — десет години след породените Динко и Калин се появи Неда. Заедно с трите деца в дома ми здраво влезе и тъщата. Люба продължаваше да се занимава с преводаческа дейност, поради което също имаше нужда от тих удобен кът за работа. В оня двустаен апартамент не можех да ѝ предоставя друг такъв кът освен своя. Освен това моето зрение се бе влошило още повече и помощта на машинописка (или секретарка) в моя творчески

процес бе вече нещо неизбежно. Дълго търсих кабинет за работа в София, докато при едно посещение в Пловдив бях настанен за нощуване в една от реставрираните къщи на стария град. Тя беше много стара, много красива, много тиха; само една стая бе заета тая нощ — моята, и на сутринта не ми се излизаше от там. Споделих това с моите пловдивски приятели, а те отвърнаха: „Ами защо не останеш тогава?“ След две или три седмици аз отново пристигнах — вече с повечко багаж, с пишуща машинка, с топче бяла хартия. И останах там...

Пловдив ми харесваше и преди това. Навярно със своята голяма история, която можеше да се срещне и пипне на всяка крачка; с оня говор из улиците, който напомня говора на моя роден град; и с родния ми климат дори, който като че ли бе пренесен от Харманли тук. Има неща неуловими, но много важни за чувствителния човек. Аз не зная защо става така, но с една продавачка от пловдивски магазин мога да се разбера много по-добре, отколкото с продавачките в София.

И така стаята ми бе много голяма (целият горен етаж на къщата, събран в едно помещение); купих си една къмпингова гарнитура (сгъваема масичка и сгъваеми столове); бързо намерих секретарка и започнах. Там са написани и „Циклопът“, и „Завръщане“, както и други книги, за които вече стана дума, че чакат в моето чекмедже.

Колкото за главното редакторство на алманах „Тракия“, трябваше да го поема, макар и за кратко време, като моя отплата за гостоприемството на тоя град. Не приех да получавам заплата, за да съм наясно със себе си, че това е наистина акт на благодарност...

— Бихте ли споделили също и някои свои впечатления от извънстоличния литературен живот?

— Ако става дума за литературния живот в Пловдив — бих могъл. Тогава там имаше творци, които вече не бяха в графата „провинциални“: Коста Странджев, Рашко Сугарев, Георги Алексиев, Иван Николов, Иван Вълев... Този град притежава неизчерпаеми резерви от таланти, макар че някои от тях трудно намират място в широката панорама на творческите изяви. Такъв е например случаят с добрия белетрист Николай Казанджиев.

Като център на стара култура Пловдив дава самочувствие на своите творци с пълни шепи (между другото това се вижда и в работата на пловдивските художници) и което е много интересно — това може би ние в София не знаем, — е тайното чувство у пловдивската творческа интелигенция за превъзход-

ството над „набедената“ столица. Мисля, че с малки изключения това самочувствие пречи на по-широкото общуване, на по-мащабните изяви и че се превръща в един непробиваем таван за тяхното развитие.

Другаде — например в Русе, Варна, Бургас, Хасково — литературните творци нямат претенции да са приемници на традициите на стари културни метрополии. Такива традиции те наистина нямат, оттам техният старт е наистина по-труден, но хоризонтът им не изключва София. Напротив, той не би могъл да съществува без нея — те не са осъдени да подпират с главите си местния, сътворен от самите тях таван на развитие. В замяна на това пък няма притегателна сила, която да ги задържи в родния им град. Общо взето, изявените литературни чеда на тези градове могат да бъдат открити само в София.

— За романите „Цената на златото“ и „Завръщане“ Вие бяхте предложен през 1978 г. за лауреат на Димитровска награда. Спомням си тогава, че ние пътувахме заедно по покана на читателите. Запазил съм впечатления от незабравими обсъждания в културните клубове на Димитровград, Търговище и Перник. Вероятно Вие имате и други впечатления от подобни обсъждания. Интересува ме как гледате на тези срещи и оказват ли те някакво влияние върху работата Ви?

— Да, имаше такива трепети около наградата, такива очаквания, но тя не беше достигната — с това съм се примирил, както и с много други неща на тоя свят.* Човек не бива да боледува по всичко несбъднато — така например аз не станах поет; животът не ми предостави много шансове за пътуване по света и за общуване с музеите, които толкова много обичам. Тези музеи, които куцо и сакато видя, ще ми липсват и в мига, в който се прощавам с тоя свят, а най-много ще ми липсват ненаписаните книги, изядените мои години. Питате ме за наградата — та нормално ли е да я получа при толкова други липси и при това определение, (споменато вече по-рано), което един колега ми направи: „Ти си една хубава дъска, по която някой някога е забивал гвоздеи, тези гвоздеи сега са извадени, но дупките остават да чернеят...“ Аз вярвам в съдбата и съм верен както на нейните предначертания, така и на стила ѝ.

Колкото за пътуванията и срещите с читателите — трябва да кажа, че това са истинските празници на моя сегашен живот. Човек пише, за да споделя с колкото може по-широк кръг

* През 1982 година Генчо Стоев стана лауреат на Димитровска награда...

себеподобни. Докато пиша книгата — аз не мисля как ще бъде приета тя, но когато я предам за печат, общуването с героите ми се е прекратило и в този вакуум идва ред на другото общуване, макар и още абстрактно: търся да си представя непознатите очи, непознатите лица, които четат моята книга. При пътуванията и срещите тези лица придобиват черти и характер: очите — цвят и блясък; гласът — сила и тембър; това са читателите — с възраст, пол, професия; така гледащи на теб и на твоята творба — пък и изобщо на света — през призмата на своята култура, на своята биография, на своите житейски изпитания. Аз не запомням онези изказвания, които се базират върху прочетени рецензии в централната преса, но помня неочакваните въпроси, помня неподозираните гледни точки. Така например един инженер-корабостроител в Русе ме запита: „Изобщо как се случи, че при наличието на „Под игото“ и на „Записките“ Вие си позволихте да пишете „Цената на златото“? Откъде произтича Вашето морално право да интерпретирате събития и проблеми, вече пресъздадени от нашите класици?“ Не бях подготвен за такъв въпрос — това бе най-брутални-ят, най-негостоприемен въпрос от всички мои гостувания в страната. Но твърде често си го спомням и с времето откривам, че той не съдържа ембарго върху темата, нито пък упрек за лошо свършена работа. Може би човекът е искал да знае бил ли съм предварително наясно с поставената си задача; оценил ли съм всички възможни нейни аспекти и в успеха ми няма ли голяма доза случайност. Естествено много ме топлят и добрите оценки — главно чрез тях преставам да чувствувам дългите периоди на самотата между четирите стени. С някои от тези умни, оригинално мислещи читатели аз поддържам връзки и след срещата. И когато трябва да си представя отново нечии лица, нечии очи от някоя нова моя творба, представите ми вече не са абстрактни. И все пак празниците не бива да бъдат много чести; аз мога да пътувам само през непълноценните за творчеството ми сезони.

— Интересува ме на какви литературни награди сте носител, за кои произведения, през коя година?

— За романа „Лош ден“ получих първа награда от конкурса на ЦК на Комсомола през 1965 г. за най-добро произведение на съвременна младежка тематика. С „Цената на златото“ взех една от наградите на СБП за най-добра книга през годината (1965). Сборникът „Като ластовици“ получи първа награда на ЦК на Профсъюзите за 1970 г.; „Циклопът“ получи голямата награда на град Варна. Имам и други награди за

по-малки творби, като „Златният меч“, присъден ми от сп. „Български воин“ (за разказа „За дивото стебло и за присадката“[34] — през 1969 г.).

— От нашата съвместна работа, от анализите, разговорите и изказванията, които правите — както върху своите творби, така и върху ред нашумели актуални книги, у мене все повече се затвърждава впечатлението, че Вие имате точен и оригинален литературно-критически критерий. Дори мога да се обзаложа, че ако почнете да пишете литературна критика, Вие имате шансове за не по-малък успех от редица изявени критици... Впрочем писали ли сте някога литературна критика? Примамва ли Ви мисълта, че можете да постигнете успехи и в литературната критика?

— Литературна критика не съм писал, но в някои мои есета съм давал лаконични портрети на видни наши белетристи. Така например бях печатал в „Литературен фронт“ материал, чието заглавие не помня, но там жалонирах — доколкото мога, развитието на нашата съвременна проза, като търсех вододела между Талев и Емилиян Станев, от една страна; между Талев и Георги Караславов, от друга; между Емилиян Станев и Георги Караславов — от трета.[35] Писал съм освен това и други неща както за литературния, така и за ежедневния печат. Критиката ме интересува, но, уви, тя иска и специална подготовка, а също така специално запазено само за нея време.[36]

— Смятате ли въобще, че съвременният творец може еднакво успешно да работи в различни литературни жанрове? Как гледате на тъй наречените „комплексни литератори“?

— Не вярвам някога у нас да се появи отново личност като Иван Вазов. Само една голяма национална вълна може да издигне на гребена си такъв творец. Тези вълни са исторически обусловени и техните чеда — също. Ние съвременните писатели, общо взето, или се раждаме, или се самосъздаваме и трябва да си направим свои „собствени вълни“. Пък и мисля си за Йовков: ако беше успял да напише добри романи и добри пиеси, щеше ли да бъде такъв чаровен разказвач? В тия времена на научно-техническа специализация, специализирането настъпва и в сферата на литературните жанрове. И ако може да се говори за универсалност на съвременния писател или за творци на „комплексна литература“, то навярно това е нужно, за да се съхрани главно широтата на творческото съзнание, а не многопосочността на неговата материална продуктивност. Една такава многопосочност в наши дни може да внесе кул-

туртрегерски, аматьорски елемент в творчеството на писателя; амбицията да бъдеш навсякъде, но не и пръв — не е нужна при такъв многоброен литературен отряд, с какъвто разполага страната ни.

— Искам да Ви запитам как посрещате отрицателните оценки върху Ваши произведения? Помните ли някои несправедливи критики и какво е днешното Ви отношение към авторите им?

— Моите взаимоотношения с критиката са нормални. Докато пиша книгите си, аз вече Ви казах, не мисля нито за читателя, нито за критиката. Но след това очаквам с нетърпение, а понякога и със страхове гласа на критиката... Общо взето, за мене се е писало добре и аз съм благодарен на критиците за радостите, които са ми доставили.[37] Ако понякога има разминаване между нас, то се проявява главно чрез премълчаване на новата ми книга в някои от литературните органи. Имало е случаи, в които съм получавал похвала не за онова, което е главна ценност според мене в творбата ми. Между другото и досега почти никой не се е спирал сериозно върху поетиката ми.[38]

Отрицателни оценки за мои книги — в истинския смисъл на тая дума — досега няма (може би защото аз крия по чекмеджетата книгите, които биха заслужили такава оценка). Заедно с това аз съм изживял три пъти оценки, които са целели да ликвидират не отделна моя книга, а три поети през различни времена тематично-естетически направления, които така и останаха неразработени, нереализирани.

— Какво имате пред вид?

— Най-напред имам пред вид споменатия вече случай с моите очерци „Истински хора“. Не ги смятам за съвършени, но мисля, че обществеността трябваше да ме застави да продължа работата си върху очерка, за да внеса своята дан в развитието на този жанр. Имах и силите, и времето, и амбициите за това. Но статията от „високото място“ наложи вето над тия мои усилия. Тя не сочеше слабости, а ме обвиняваше в злоумисъл към работническата класа.

След много години пак злоумисъл или клевета бяха открити в новелите ми „Като ластовици“. Един вестник[39] посвети цяла страница на обвинителния материал и твърде дълго не позволи да се отдели нито една колонка за защитен отговор и се създаде обществено мнение, че ако не авторът, поне героите му от тези новели са поставени извън закона. В резултат на това издателствата, в чиито планове фигурираха мои нови заглавия, ме подсещаха да бързам, „ала не с книги като оная“...

— Не считам, че горните два случая са идентични. След десетина години книгата Ви „Като ластовици“ беше преиздадена. И се радваше на не по-малък успех от първото издание... Оказа се, че тези герои съществуват реално, че не са „извън закона“...

— Да, за преиздаване не попречи, но именно след около десет години. Междувременно тя бе получила и нови оценки, срещнах на две-три места из печата, че тя има „приносно значение“ в нашата нова проза. Но по-важно е другото, че аз втора такава книга не написах, а имах такова намерение. Пък и без да Ви го казвам, Вие сигурно разбирате, че не бих имал нито желание, нито интерес да изоставя една социално-естетическа жила неразработена. И тази моя книга остана самотна — без сестра. И тази моя творческа инерция бе прекъсната. Имам основание, нали, да не наричам това прекъсване с творческата дума — критика... А колкото до туй, че такива герои съществуват и че тях никой не може да ги постави „извън закона“ — то само доказва, че ние писателите сме в по-непривилегировано положение от тях. Тук вече проблемът престава да бъде литературен.

А третият случай, при който моята творческа инерция бе прекъсната, е свързан с романа ми „Циклопът“. Като една непозната форма в нашата нова проза оценките за него се поляризираха. Но в печата бяха допуснати главно отрицателни.[40] Не бе пощаден дори филмът, създаден по този роман. Главните упреци бяха, че при третиране на една „военна тема“ авторът не е спазил военния устав. Може да звучи и смешно, но смешното става страшно тогава, когато всички отговори на тези упреци биват отклонявани. В края на краищата стана така, че бяха отклонени и няколко предложения за превеждане на тази книга в чужбина. Впоследствие здравият разум в някои инстанции надделя, запрещение за преводи вече няма, но няма го и предишният интерес към книгата. Това не е толкова страшно — страшното е, че аз и този път не можах да изследвам докрай рудоносната жила, че и сега една тематика, една поетика останаха неразработени, че един много сериозен процес в моето творчество (и отдавна подготвян) бе преждевременно посечен.

И в трите посочени случаи не може да става дума за това, че процесите са прекъснати заради някаква свръхчувствителност у автора. И в трите случая негативната оценка бе свързана с различни форми на административни бариери, спуснати по пътя ми. Аз не съм мамино синче — твърдостта е и в харак-

тера, и в идеологията ми; мога да симпатизирам на агресивността, дори когато е срещу мен, но в никакъв случай не мога да оправдая глупавите, с нищо необосновани литературни екзекуции — екзекуции не на отделни творби, а на литературни процеси, започнали с тях. Глупавото е в това, че се осъжда нещо още неродено, невидяно, непознато — нещо, за което после всекидневно ще се апелира.

Резултатът от тези апели ще бъде нищожен или непълен, докато има такива екзекуции, защото творецът е като доменна пещ; разтопеният неотлят метал в доменната пещ изстива, ако тя бъде изоставена макар и за кратко. Такива доменни пещи не могат да влязат отново в работа. Писателите, които са наблюдавали такъв злополучен пример нейде наблизо, дори да са имали сходни творчески планове, вече не ще искат да споделят участта на своя злополучен колега. Те ще се оттеглят от опасната тематика — по-точно те вече многократно са се оттегляли. Затова, когато някой апелира за по-голяма съпричастност на българския прозаик към съвременната тема и по-специално към темата на труженика, той трябва да има пред вид и аналогичните прекъснати процеси, и застиналите доменни пещи, които плашат подканяните...

— Напоследък в някои анкети се среща един такъв въпрос: Ако знаете, че ще попаднете на безлюден остров, кои пет литературни произведения бихте взели със себе си?

— Много зле ще се чувствувам само с пет такива набързо вдигнати творби и има опасност да ги разлюбя от жал към другите, които съм изоставил. Това е голяма тема — аз я виждам разгърната и в съответен сюжет, то става дори за роман — самотникът на острова в компанията на определени автори. По-лесно ще ми бъде да Ви кажа, че вместо Хамлет или Крал Лир, или Ричард III — ще искам да имам до себе си самия Шекспир, както и самия Толстой — вместо „Война и мир“, „Анна Каренина“ и „Хаджи Мурад“. По този начин ще имам още Балзак, Чехов и Йовков. Имам и много други изкушения, но Вие ми позволявате да взема само петима...

— Да, трудно Ви е да отделите само пет любими творби от любими автори. Но защо все пак предпочитате да вземете не любимите си книги, а искате цялостно присъствие на любимите Ви творци?

— Аз съм обикнал тези личности заради тяхната необятност; а тази необятност не може да се изчерпи с никоя тяхна творба. С всяка следваща книга се прераждат и те самите. Така например, ако във „Война и мир“ Толстой построява ог-

ромен мемориал на една епоха, или по-точно на прехода между две епохи — във всички вертикални пластове на руското общество; но също така и по-далечните географски хоризонтали, ако аз изтръпвам пред тази мащабност — и възторжен, но и подтиснат от нея, — не по-малко възторжен и подтиснат съм от неговото „по-скромно“ дело в „Хаджи Мурад“. Там задачата на Толстой няма нужда от предишните мащаби; там му е достатъчен един човек. И аз наблюдавам този човек като стръмен планински връх, озарен горе от слънцето, а долу потънал в мъглата и здрача на бездната: вярност към рода, към дедите и синовете; вярност на всяка цена към своето достолепие и вярност към силите, които са готови да го зачитат, макар и победен. И тънките неуловими граници, при които тази многопосочна, многократно доказана вярност се превръща в безчестие — това са неща, които никой не е изследвал така, както Толстой го е направил в „Хаджи Мурад“; както и самият той не го е търсил никъде другаде. И понеже това тотално изследване на човека се провежда на „малък терен“, който не изисква допълнителни усилия и допълнителни страници за изобразяването му — творбата е невероятно компактна, стройна и динамична. Мисля, че тя проправя път за много нови явления в прозата на идващия XX век...

Имам понякога странното усещане, че отделни книги на големите писатели са като отделни техни герои и че голямата творческа личност — това е творбата, която съдържа тия герои.

— Но искам да разширим този въпрос: с кои творци още бихте общували в това въображаемо изгнаничество?

— Срам ме е, че съм пренебрегнал тия „другите“. Питам се дори с какво те стоят като резерви на скамейката; защото там виждам Омир, Жан-Жак Русо, Достоевски, Пруст, Томас Ман и Хемингуей. Да ви разказвам ли колко големи са те? И колко трудно ще ми бъде „на острова“ без тях?

— Цените ли чувството за хумор и дали Вие по своя преценка имате усет към смешното?

— Приятно ми е да се смея; търся и весели хора; понасям и шеги, но общо взето аз сам не мога да ги създавам и шегата, веселостта не характеризират моя живот.

— Кои писатели-хумористи — чужди и наши, от класиката и от съвременността — Ви допадат?

— Да започнем от Сервантес (макар че съвсем условно можем да отнесем неговия „Дон Кихот“ към творбите, в които властвува хуморът); да минем през творчеството на Молиер (който може би е единственият чист случай на гениален ху-

морист), за да завършим с Марк Твен и Хашек. Чехов не ме е разсмивал никога (защото привидно комичните ситуации са изградени върху тъмни, гибелни бездни — едни от героите му пропадат долу пред очите ни, а за другите може да сме сигурни, че ще ги последват по-късно). В замяна на това Илф и Петров са ме разсмивали с всеки ред —мога да си призная, че им завиждам; нека прибавим тук и Михаил Зощенко.

Сред творците на родния хумор естествено най-високо поставям Алеко (с „Бай Ганьо“) и Вазов (с комедиите му). После виждам Ст. Л. Костов, Чудомир... От съвременните хумористи бих споменал Мирон Иванов и едно оригинално явление в нашия литературен живот — Радой Ралин. Той кипи от хумористична и сатирична енергия и хартията не е достатъчна за нейното съхранение; тази енергия запълва страниците на личния му живот; всеки негов делник се превръща в неочаквано интересна творба, в която или героят му, или двустишието, или пък самият той, ако му липсват първите две, ще тръгне с голи ръце срещу нелитературните тъмни сили. По тоя начин той неусетно стана герой на много — и комични, и печални — истории, на анекдоти и на легенди, дори на един нов хумористичен национален фолклор; а фолклорът, както знаем, е нещо безсмъртно...

— Случвало ли Ви се е някога да сънувате своите герои или ситуациите, в които те изпадат?

— Това се случваше при „Цената на златото“ и „Лош ден“, а за последен път може би при „Циклопът“. Понякога се разиграваше вариант на вече написан епизод, а понякога вариант на сурова, още непретворена идея. Но винаги не това, което съм искал да правят героите ми. В съня съм бил някъде около тях; искал съм да ги свърна в друга посока; те не са ме слушали и това ме е разбуждало. След завършването и издаването на тия книги техните герои не са ме посещавали никога в сънищата ми.

— Виждам, че имате строго разчетено лично време и рядко си позволявате отклонение от творческата си програма, но все пак кое от хилядите изкушения на живота ще приемете без съжаление за изгубеното време?

— Ако изкушението ме посети през не особено плодовитите пролетни и есенни дни, аз мога да му посветя толкова време, че и сам да се изненадам, да изненадам и самото изкушение... Това е шега, разбира се, тъкмо тогава чета хубавите книги, тогава гледам филми и пиеси; тогава се запознавам с нови хора. Новите ми приятелства възникват през тия сезони. Но

през зимата и лятото изкушенията могат да проникнат до мен и в мен, само ако се превъплътят в търсените образи или метафори. Даже музиката, която слушам през тия работни сезони, е търсена и записвана на пролет и есен. Има обаче нещо друго, което не мога да регулирам и което нарушава стройния ритъм на работата и през най-пресметнатия месец. Това са някои остри неочаквани кризи в международните отношения и по-специално тези политически кризи, които заплашват да прерастват във военни и да нарушат мирния ритъм, мирното творчество на милиони труженици като мен. Слава богу, нещата се оправят и без моята лична намеса, но времето си е загубено и аз мисля, че в случая плащам данък както на съвременността, така и на моята ремсова младост.

— Следващият ми въпрос е свързан отново със свободното Ви време: Кога, къде и как обичате да се развличате? Търсите ли развлечения през свободните си часове? Къде предпочитате да прекарате годишната си отпуска? На море или на планина?

— Бях Ви казал по-рано, че като ерген обичах планината — независимо от сезоните тръгвах към нея при всяка сгода. Сетне, когато дойде семейството и децата, аз се подчиних на общоприетите правила и взех да ги водя на море — естествено лете. Оттогава казах сбогом на планината; по-късно обаче в стремежа си да наваксам изгубеното през младостта време казах сбогом и на морето. Но всяка неделя прекарвам с децата — това е неотменимо за мен. Това не е толкова изпълнение на дълг, колкото радост от общуването с тия, които си създал. Взаимно преливане на родова енергия! Други почивни дни са тези, в които пътувам до някой град за среща с местните литературни творци и читателите. Нямам време за кафенето, защото трябва да се грижа за собствения си бит: пране, покупки, приготвяне на храна. Тъй че най-честите ми излизания из града са свързани с магазините.

Но и по-рано бих казал, че обичам (след дългата тишина в кабинета) да се движа по шумни места; места с глъчка, с движение, а това са търговските центрове. Така е в София, така беше в Пловдив, тъй че понякога без никакви конкретни намерения аз обикалям етажите на ЦУМ — точно тъй, както някога при моето идване в столицата търсех шума и мириса на гарата. Странно, но Паркът на свободата, макар да е под носа ми и макар да е между най-красивите неща на София, не ме привлича, както шумните търговски улици.

— Какъв е творческият Ви статут и какви са доходите Ви в момента?

— Това е статутът на свободния писател, който е заложил всичко на една единствена карта. Имам скромни гарантирани доходи — по-малки от доходите на един зоотехник, но все още с повече надежди от него...

— Искам да Ви предложа една „блицанкета“, като се позовем на въпросите на проф. Шишманов пред Иван Вазов...

— Има ли нужда от такава „блицанкета“, след като сме направили толкова дълъг разговор?...

— Тук става дума повече за едно индиректно надникване; става дума за вкусове, предпочитания — една допълнителна светлина. Впрочем нека опитаме...

— Нека...

— И тъй — първият въпрос: Коя краска предпочитате?

— В дрехата ми — сиво и черно, в стаята ми — тютюневия цвят.

— Коя е любимата Ви миризма?

— В природата тая на маришките върби; в подправките — гьозум; в тоалета — простите сапуни без всякакъв мирис; в стаята ми — тютюн и лавандула.

— Кое цвете според Вас е най-красиво?

— Първото и последното по нашите места: кокичето и хризантемата.

— Кое животно Ви е най-симпатично?

— Кучето и конят.

— Коя краска на очи и коси предпочитате?

— Променливата краска...

— Коя е според Вас най-ценната добродетел?

— Най-трудната — мъжеството.

— Кой порок мразите най-много?

— Не мога да кажа, че има пороци, които мразя по-малко от другите.

— Кое е Вашето любимо занятие?

— Мисленето.

— Кое развлечение Ви е най-приятно?

— Музиката.

— Кой е според Вас идеалът за земното щастие?

— Относително щастлива е осъществената личност и особено ако тя е успяла да запази своята човешка хармоничност. Онова, което в живота на силния човек се преценява отстрани като щастлива съдба, като нещо, на което може да се завижда, е в същност само сбор от мъчително постигнати победи.

— Коя съдба ви се вижда най-вече за оплакване?

— Не съдбата на нищите. За окайване е голямото, ала вече

изплашено мъжество. И оня, чийто висок дух се е оказал неочаквано изкушен и приземен от облагите.

— Може ли да попита човек на колко сте години?

— Около 55-годишен.

— Кое кръстно име бихте си взели, ако бихте си го избрал сам?

— Името, което нося, ала без буквата „Ч“ — в моя род има името Гено.

— Кой е бил най-хубавият момент от живота Ви?

— Не мога да го определя. Те са много, поне толкова, колкото и лошите мигове.

— Кой е бил най-печалният, най-тежкият?

— И това не мога да определя. Съдбата показа щедрост към мене и по този параграф. Това е богатство за прозаика.

— Коя е Вашата най-голяма надежда?

— Че ще надхитря малкото време, което ми остава, и въпреки всичко ще напиша книгите си.

— Вярвате ли в приятелството?

— Нямам основания да се оплаквам от липса на приятели. Ако в разни периоди на живота ми приятелите са се сменяли, то не е защото са били нечестни към мен или аз към тях, а защото динамиката на времето е изтръгвала различни реакции от нас; различни оценки за събитията, запълващи това време. Разделите са ставали, общо взето, честни, както и, общо взето, честни са се оказвали новосъздадените приятелства. Ако не вярвам в нещо, то е в приятелството въобще, тъй като това значи робство за някоя от страните.

— Кой е за Вас най-приятният момент през деня?

— Те са два момента: след началните часове на работния ден, някъде между един и три часа следобед аз постигам онова състояние на творческа възбуда, при което усилията на волята са дали резултат. Тогава престават да чувствувам усилието и работя, тъй както велосипедистът се носи по стръмнината, без да върти педалите. Общо взето, тогава мисълта се избистря и годните думи идват сами. Не по-малко приятни са и напълно свободните часове около полунощ. Нещо вече е свършено, до следващото усилие има още много време; нахранен съм, отпочинал съм и мога да си позволя всяка отлагана или забранявана прищявка. Много важно нещо е да задоволя тези прищевки, инак следващият ден ще бъда мрачен и вял.

— Коя историческа личност Ви е най-симпатична?

— Александър Македонски и Левски.

— Коя личност от роман или театър (драма)?

— Хамлет, Дон Кихот.

— В коя страна бихте предпочели да живеете?

— Бих пътувал за по-дълго време (ако имах възможност и време) из островите на Полинезия. Може би това е неизживяна младежка жажда към абсолютната екзотика. И колкото по-неосъществимо е — толкова по-неприкосновено остава то като трайна моя мечта. Тъкмо Полинезия никой не може да ми отнеме...

— Кой писател предпочитате?

— Шекспир, Толстой.

— Кой живописец?

— Рембранд.

— Кой компонист?

— Бах.

— Каква девиза бихте си избрали, ако би трябвало да имате такава.

— Смелост — имало е и по-лоши дни.

— Кое е според Вас шедьовърът на природата?

— Човекът, разбира се.

— От кое място сте запазил най-приятен спомен?

— От нявгашната пълноводна Марица и гигантските кавaци край нея — при моя роден град.

— Кое ястие обичате най-много?

— От постните — имам-баялдъ, от птиците — печена пуйка, но, общо взето, се препитавам със скара.

— Предпочитате ли твърдо, или меко легло?

— Твърдо легло.

— Кой чужд народ Ви е симпатичен?

— Руси, унгарци, французи.

— Напишете (или кажете) една от Вашите мисли или цитат, смисъла на които одобрявате.

— „Литературата — това е паметта на народите!“ — аз сега казвам тази мисъл като моя, но положително много пишещи мислят така. Инак откъде ще имаме нужното самочувствие?

— Да, благодаря — това са въпросите на проф. Шишманов. Но аз искам да продължим и с други въпроси, които се срещат при подобни анкети.

И тъй: Вашият морален облик?

— Стремя се да бъда безкомпромисен?

— Основните Ви качества?

— Воля и жизнелюбие (второто бих искал да го имам).

— Основните Ви недостатъци?
— Инертност, сръдливост.
— Оптимист ли сте?
— Тих оптимист.
— Какво мразите най-много?
— Парадността, спекулата.
— Свенлив ли сте? При какви обстоятелства?
— Да! Особено пред хора, с които нямам общ език.
— Находчив ли сте?
— Ако нуждата ме заставя и ако моралът ми позволява.
— Как се проявява Вашата нервност?
— Зависи от силата на неприятния дразнител. Първата фаза е повишен апетит; втората — гняв; третата — апатия.
— Какво Ви тревожи или радва най-много?
— Децата, книгите.
— На какво дължите успеха си?
— Не зная.
— Възторжен ли сте, или сте разсъдлив.
— И двете, но по-скоро второто.
— Каква мисъл най-много Ви тревожи?
— Че не ще изпълня задачата си.
— Какво Ви учудва в живота?
— Че има и умни хора.
— С кого се чувствувате най-добре?
— Със себе си.
— А най-объркан?
— При тези, които ненавиждам.
— Съжалявате ли за нещо?
— Да, но не мога да го споделя?
— Загрижен ли сте за здравословното си състояние? Често ли прибягвате до лекар?
— Лекар — на двайсет години веднъж. Но загрижен — по двайсет минути всяко денонощие...
— Страхувате ли се от смъртта?
— Не!
— Какви качества цените у жената?
— Женствеността, ако я има, разбира се.
— А какви са според Вас най-страшните недостатъци у жената?
— Комплексът за женска онеправданост. Бунтът срещу свещеното си предопределение. Имитирането на мъжа.
— Какво цените най-вече у приятелите?
— Тяхната храброст.

— Извън професията Ви какво Ви увлича?

— Другите изкуства.

— Каква професия бихте упражнявали, ако не бяхте писател?

— Бих рисувал.

— Преди малко Вие казахте, че Вашето любимо развлечение е музиката — сега да уточним: да слушате или сам да изпълнявате; Вие свирите ли на някакъв музикален инструмент; имате ли музикален слух?

— Слушам магнетофонни записи, осъществени от мене; те трябва да са много качествени — ето защо непрекъснато ги подменям; мисля, че имам музикален слух и надявам се това да личи от моята проза. Не владея музикален инструмент.

— Бих искал да Ви запитам как човекът Генчо Стоев съжителствува с твореца Генчо Стоев — живеят ли те в хармония, или се понасят, както се казва, „пряко сили"?

— Много им е трудно заедно! Даже понякога се ненавиждат. Аз можех и да не бъда творец, но човешко същество трябваше да бъда. Това са всекидневни компромиси; всекидневни мирни договори между две страни, подписвани с най-голяма тържественост и най-коварно нарушавани. Аз обичам вкусната храна и добрите напитки, и приятелите, и улиците, и новите непознати места — това е, което ме изпълва с жизненост и точно това е, след което никак не ми се пише.

(Ето — позволявам си да прекарам 30 безгрижни дни на море; с приятното бъбрене под чадърите на плажа; с приятното отдалечаване навътре в морето; сетне връщането при жената и дъщеричката; и общото ни взиране в далечината; там, дето сред вълните са изчезнали двамата сина; и страх, и трепет, и гордост... И дребните празници; някой е събрал миди, а друг се е върнал с риба; пък и големият град е наблизо — с много кораби, с много чужденци; баровете на хотелите също са ти под ръка.)

Та когато се върна в моята работна стая, нейните стени ме притискат. Потребен ми е нов месец, за да свикна със самотата на стаята; и да чуя отново забравените гласове на героите си. Вече никога не си позволявам абсолютна почивка — абсолютно здравият начин на живот ми вреди.

— Кои грехове на младите си колеги сте склонни да извините?

— Бих казал, че мога да опростя всяко творческо честолюбие, но работата е в това, че аз специално не го считам за грях.

— Кои моменти от живота си не бихте повторили, ако имахте възможност да започнете отново?

— Не зная какво точно бих променил или спестил, но при всички случаи бих заложил много повече сили и време в литературата. Не бих си позволил това закъсняване. Мисля, че не бих си позволил и социалния романтизъм.

— При някои от нашите срещи забелязах, че често пъти върху работната Ви маса лежи поредната нова книжка на някое научно-популярно списание, а и от ред наши разговори разбирам, че Вие с доста жив интерес следите откритията в областта на науката: по-точно в областта на техниката, медицината и биологията. Откъде идва този интерес у вас; свързан ли е с творческите Ви планове?

— Няма връзка между тези интереси към точните науки и моите творчески планове. Работата е там, че волю-неволю оставам твърде много ангажиран към политическите процеси на планетата, а сега във втората половина на XX в. едно голямо научно откритие, един невъзможен доскоро експеримент, една нова хипотеза дори рушат набързо възгледите, с които нашите рутинирани умове са свикнали. Днес университетските лаборатории могат да закрият цели индустрии и да създадат нови на тяхно място; те коригират и дългосрочните икономически планове, влияят върху военната и политическата мисъл на съвремието и понеже не мога да кажа на света как трябва да се развива — остава ми едно: да следя неговото развитие, доколкото мога. И в условията на моята творческа изолираност, като нямам достъп до синтезирана информация, търся оттук-оттам — из наши и чужди списания. И въпреки че заявих отначало — няма връзка между тези мои интереси и творчеството ми, не е изключено да съществува някакво неосъзнато влияние между тия две противоречиви начала.

— Кои чужди езици ползувате?

— Руски. Чета главно на руски. Пасивно ползувам и френски. Зная и малко турски — спомен от живота ми в Харманли.

— Значи ли, че с интересите си към точните науки задоволявате и някакво свое хоби?

— Ако става дума за хоби, което поддържам чрез списанията — това е яхтсменството. Аз зная кои са най-бързоходните яхти по всички морета и океани и какво в момента се строи, кой го строи. Това е странно хоби, тъй като досега не съм се качвал на яхта ни веднъж. Може би ме интересува не толкова морето, новите конструкции, колкото мъжеството на

хората там. Може би това ми позволява да се чувствувам техен колега и спътник.

— В началото на нашата анкета Вие споменахте, че като юноша сте правили своите „художнически опити". Сега в зряла възраст запазихте ли интерес към рисуването? Не направихте ли от това си юношеско увлечение творческо хоби на зрялата възраст?

— Не! Понеже не можах да се развия като художник (ако животът ми бе протекъл по-безгрижно, бих имал известни шансове — даже като аматьор), бездната между моите опуси и твърде високото ниво на нашите изобразителни изкуства взеха да ми носят вместо радост само тъга. А тая тъга поне може да бъде спестена. Сега твърде рядко вземам въглен или перо. От тези, с които рисуват моите синове.

— От редица наши разговори аз разбирам, че и до днес с интерес следите и сте наясно с търсенията и постиженията както на класиците-художници, така и на съвременните — наши и чужди. Повлияха ли тези интереси при избора на поприще за двамата Ви сина Калин и Динко? Те и двамата са завършили художествената гимназия, а сега продължават образованието си в Художествената академия?

— Аз Ви казах вече, че на младини (а и по-късно) изпуснах доста от годините, решителни за моето развитие. За да не бъда в състояние на постоянна декомпенсация, изхвърлих част от любимите си занимания като ненужен баласт от борда на моя балон — така казах сбогом и на живописта. Не че литературата ме привличаше по-силно, но повече бях чел, отколкото рисувал (благодарение на доброто, тихо градско читалище), та когато настъпи ред да вадя хляба си с помощта на някои от „моите хобита", изборът падна естествено върху журналистиката, а оттам и върху прозата. Но запази се любовта ми към изобразителните изкуства, към изложбите и към албумите. Стана така, че децата ми израснаха между добри книги и добри албуми. Исках да предпочетат книгите, за да мога да им предам и своето, което аз бях овладял, но багрите ги запленяваха повече от словата. А точните науки бяха кошмар за тях. Мисля, че сега за възрастта си те рисуват добре. Ако имат и силни характери...

— В младостта си упражнявал ли сте някакъв вид спорт; активно спортувал ли сте? Сега запазил ли сте интерес към спорта? Как гледате на спортната запалянковщина?

— Топката се бе наложила като водещ спортен атрибут още в годините на моето детство. Няма да говоря за „големия"

футбол на гр. Харманли, макар че тогава — при липсата на радио и телевизия, той ни задоволяваше напълно. По-важно за мене бе, че в нашата махала имаше две футболни топки и че за да ги поддържаме в ред — да ги кърпим и лепим, ние пестяхме от дребните пари, дадени за семки и сладолед. Може би сме били и диви, и щури, и всякакви, но топката внасяше трайни, положителни коригиви в нашето развитие. По-късно в гимназията моя слабост станаха бяганията (от 100 до 400 метра) и високият скок. За съжаление не можех да им посвещавам много време, а последвалият затвор прекъсна завинаги спортните ми увлечения. В годините след Девети в стремежа си за компенсация провинциалното момче, дошло в София, дори забрави, че на света има спорт. Вече споменах: настъпи период, посветен волю-неволю на планинарството. Планината ми помогна — и с красотата, и със стихията си — да изживея с помалко болка срока, за който перото ми беше отнето. Когато перото бе върнато, трябваше да се търсят нови компенсации... Сега „спортувам“ само пред малкия екран...

Зная, че съм много далече от идеите и проявите на спорта — не уважавам зяпачите, не съм пристрастен към определен тим или спорт, но когато се зададе интересна спортна проява, аз искам да я „видя“; обещавам си, че ще бъда на страната на по-добрите и, общо взето, така става. Не ми е чуждо желанието и аз самият да се появя за миг или два на терена, аз самият да изпратя тази топка или онази шайба, да нанеса ей това кроше, но за нищо на света не бих искал да се омешам с тълпите на ревящия стадион. Тези тълпи са лошият вторичен продукт на съвременния спорт и което е най-печално, спортът вече се чувствува длъжен да се съобразява с тях...

— В края на нашата анкета ще Ви помоля да си зададете един или няколко въпроса, които считате за важни и интересни, а не сме засегнали?

— Защо смятам, че литература ще има, докато има и човешки общества? Защото и авторът, и обществото са инстинктивно заинтересовани да оставят документ за своето съществуване — в това е тяхната допирателна.

Друг въпрос: От каква литература има нужда нашето общество, нашата страна? Нашето общество, нашата страна имат нужда и право да притежават такава литература, каквато са притежавали другите общества и другите страни в периодите на своя най-голям разцвет.

Дали имам пред вид създаването на нова, наша класика? Именно класика, защото става дума за създаването на худо-

жествени документи — а онова, което са ни оставили другите епохи като документ за себе си — тъкмо това достига до нас като класика...

Мислите ли, че процесът за създаването на такава наша класика е вече в ход? Мисля, че има опасност обществото да се размине с този процес; в стремежа си да живее по-добре то избягва онова изкуство, което би го тревожило; то не иска да види нито днешния свой Дон Кихот, нито днешния свой Хамлет. Духовитата белетристика трябва да се връзва добре с платното, изградено в добра гама. Не се ли шегувам с тези крайни оценки? Естествено — да! Иначе бих ли могъл да кажа такива печални неща?

— Времето отсява много творби. Вашите произведения също достойно издържат тези изпитания. А има и толкова други творци, които сигурно крачат по верния път...

— Естествено, ако човек е сам, по-добре да сложи оръжието си, а ние с Вас вложихме толкова нощи в тая анкета — значи вярваме в смисъла; вярваме в силата на процеса.

— И накрая: Как гледате на ранната професионализация на белетриста? Какво бихте посъветвали своите по-млади колеги в тази насока?

— Тъй като никой не знае колко му е дадено да живее на тая земя, редното е всеки да се стреми към по-ранно привършване на делата си. Нека младите белетристи се професионализират по-рано, додето имат дързостта да се превърнат в скандал или в явление, додето не е започнало тяхното душевно олисяване по вестници и редакции. От това талантът няма да се похаби, той само ще спечели добри позиции за надпревара с рутинираната посредственост. Колкото по-късно започне тази надпревара, толкова повече шансът е в полза на рутината. Жизненият опит не ще отмине талантливия — той ще бъде толкова по-обилен и толкова повече ще извежда до големи идеи, колкото по-дълъг творчески живот е имал талантът и по-дълго е пребивавал в света на художествените идеи.

По-рано, по-рано, по-рано!

БЕЛЕЖКИ

[1] Родителите на Генчо Стоев са живи. От 1950 година те живеят в София. Баща му — Диньо Стоев, е на 87 години, а майка му — Неделя Стоева, е на 82 години.

[2] В интервю пред в. „Труд", бр. 27 от 7. II. 1975 година, на въпроса: „Първият Ви спомен от съприкосновението с труда?", Г. Стоев отговаря: „Някога, много отдавна, едно дете, двегодишно може би, седеше върху сноп от прясно отрязани черничеви клони и мислеше, че всички ще дължат бъдещата коприна на него. Сетне това дете пъхаше съчки в големия огън сред двора, дето вреше бояджийският казан на майка му — то мислеше, че дава багри и красота на хората. Такъв бях и мисля, че такъв си останах!"... (Интервюто води Младен Савов.)

[3] Генчо Стоев пожела да приведем някои от аргументите на харманлийци относно Герганината чешма — „Изворът на белоногата", че тя се намира в Харманлийско землище. Затова влязох във връзка с др. Ангел Стоев — секретар на ГК на БКП в Харманли, който беше любезен да ми изпрати фотоси и текстове на някои исторически документи, които потвърждават основанията на този град. В единия фотос се цитира турски документ за броя и разположението на войниците, временно използувани в заставите, направени за охрана на панаира в Узунджа бад: „Застава (за охрана) на прохода Ак балдър (дословно: Бяло бедро, но може да се разбира — „белобедрена"), намиращ се (или намираща се) на шосейния път, отстоящ на половин час от селото Харманлу надолу... (от това село надолу...)". Вторият аргумент е косвен: Герганината чешма е построена от същия камък, по същото време, когато е строен „гърбатият мост" в Харманли. Този мост е описан от Г. Стоев в романа „Завръщане" (книга втора от „Цената на златото"). Много интересни са надписите върху паметната плоча на моста. Ето техния превод от арабски (цитирано по Али Кемал бей):

„Благодарение на бога, великият везир на моредушния (много добрия) султан заповяда на Харманлийската вода (река) един свод (дъга), като небесния.

Като построи по благодарност един великолепен мост в Харманли, освободи с благопожеланието си бедния и богатия от мъките.

Светът е един мост, по който минава пътят на царя и на бедняка.

Който върви по правия и справедлив път, намира спасение при бога. Като видях свършека на моста, аз, молейки се богу Сан, казах надписа. Във времето на Сиавюша се построи тоя великолепен мост, година деветстотин деветдесет и трета."

[4] Става дума за генерал Георги Костов. (В настоящата анкета са използувани някои моменти от един наш разговор, публикуван в сп. „Пламък“ — кн. 2 (1975 г.).)

[5] Откъсът е публикуван в сп. „Български воин“, кн. 3 и 4 от 1971 г. под заглавие „Старо злато“ (новела).

[6] Стихотворенията, за които споменава Г. Стоев, вероятно са писани по време на първата му зимна студентска ваканция в началото на 1947 г., но с тях той участвува в конкурса на ЦК на СНМ — в края на с. г. В брой 7 от 17. I. 1948 г. във вестник „Младежка искра“ — орган на ЦК на СНМ, са обявени резултатите от конкурса за стихотворения. Ето краткото съобщение: „Първа награда от 3000 лв. се дава на др. Генчо Стоев за стихотворението „Ваканция“. Две втори награди: на др. Тоню Лазаров (за стих. „Зима“) и на др. Видул (за стихотворение — б. м. заглавието не е посочено). Зад псевдонима Видул стои Генчо Стоев — това е единственият случай в литературните му изяви, когато той си служи с псевдоним. (През 1948 г. литературният конкурс на ЦК на СНМ е обявен отново, но той приключва по страниците на в. „Народна младеж“, който продължава да излиза на мястото на спрения в. „Младежка искра“.)

В брой 9 от 24. I. 1948 г. във в. „Младежка искра“ е поместено стихотворението „Ваканция“:

Ех, как замръзнах дявол да го вземе,
из тоя стръмен междуселски път.
Дъждът се стича леден върху мене,
а вятърът ме гони из калта.
И може нещо тихо да продумам
със стисната уста, с задавен глас
и ще зашляпам локвите из друма, —
към село ще поема бързо пак.
В клуба ме очакват тая вечер
младежите и старите другари,
За Гърция говорят и увлечени
не виждат, че свещта е на догаряне.
Ще стигна в село, в клуба нов ще влезна,
изкален и измокрен чак до кости;
ще станат всички и с ръце железни,
зарадвани ще се ръкуват с госта.
Тогава дядо Станю ще запита:
„Я кой е тоз? Кажете ми бре, хора?“
Ще кажат: „На Горана; на убития,
е син. Студент, по-рано бе в затвора.“
И сам ще дойде старецът при мене:
„Бре, гледай, гледай!“ — укорно ще каже.
„Къде се губи, сине, толкоз време?
Не идваш тук, забравихме се даже!“
А аз ще трябва гузно да мълча,
защото май че прав е дядо Станю...

После чак до късно през нощта
надълго ще беседвам със събраните.
И там. — Но ето аз съм стигнал вече!
Здравей, ти мое мъничко селце!
Завръщам се във тая мокра вечер
с каскета стар, с премръзнали ръце...

[7] Във в. „Студентска трибуна“ — бр. 18 от 1947 г., стих. „Ваканция“; бр. 27 от 1947 г., стих. „Очакване“ (това стихотворение е печатано и във вестник „Народна борба“ — г. III, 1949, брой 133).

[8] Сп. „Жената дне“ — г. III, от 1947/48 г., стр. 4, стихотворението „Майка“; то е печатано и във в. „Народен фар“, бр. 1041 от 1948 г. Стихотворението е подписано с името Генчо Д. Стоев.

Ето и самото стихотворение, което несъмнено има автобиографичен характер:

МАЙКА

В ъгъла на влажната килия
на бетона, всред парцали кървави,
някакъв младеж лежи захвърлен,
но животът в него още биел.
Устните напукани мълвяли:
— Стига мъки... Повече не мога...
Зная всичко: как избухна погреба,
зная кой цистерните подпали...
Бравата изщракала и ето:
майка му пристъпила сърдита.
Някой казал: „Ако го обичаш,
на, спаси го, — вразуми момчето“.
Викала му тя: „Защо не слушаш,
— още утре да признаеш всичко...“
После го прегърнала и ничком,
плакала до него кротко сгушена.
Но когато свиждането минало,
той усетил в пазвата си книжка
и прочел: „Не казвай нищо, нищо,
не разплаквай други майки, сине!“

[9] Стих. „Репортаж“, поместено във в. „Народна младеж“, г. I, 1948, бр. 9; стих. „Гората край границата“, бр. 42, г. I, 1948 г.

[10] Стих. „Старият рибар“, в. „Литературен фронт“, бр. 39 от 1948 г.; стих. „Сняг“ — бр. 16/1948 г., статията „За сериозна и конкретна критика“, брой 13/1948 г. (в съавторство с Давид Овадия); стихотворенията „Гората“ и „Другари“, брой 26/1948 г.

Тук ще цитирам стихотворението „Сняг“:

Из улиците много лампи светят,
и сякаш, че снежинките из тях

излитат и посипват раменете ни
и весело в косите ти искрят.
И ти ловиш снежинките с ръка
и ти вървиш притиснато до мене —
нали е чудно хубаво така,
нали така е...
— Чакай, слушай, Лена!
Високоговорителят гърми:
за партията спикерът говори,
за нашия конгрес...
— Но погледни —
виж как са спрели, как го слушат хората!
За партията... Спомняш ли си, Лена,
повредените станове в тъкачната?
Проклинахме глада, студа, студеното
и позиви из тъмното окачвахме...
И спомняш ли си на стражара стъпките,
когато се прегърнахме в уплаха
и шептяхме високо: скъпа, скъпи, —
а в джобовете бровнингите чакаха...
Каква магия става във живота ни!
И как сега обикнахме машините,
процентите, и колко ни е топло
през тия бели вечери на зимата!
Магия ли? Ръцете ни са силни —
врагът сме го притиснали до синьо...
. . . . .
Из улиците слушат много хора —
за партията спикерът говори!

Както споменах във в. „Литературен фронт", бр. 26/1947/48 г. от 13. III. 1948 г., са поместени две стихотворения — „Гората" и „Другари" под общо заглавие „Край границата". Тези първи поетични опити днес са интересни предимно за литературния историк; те ни насочват към гражданските вълнения на Г. Стоев от онова време; дават ни представа за умението му да пречупва през своята мисъл актуални събития на деня. Тук бих искал да цитирам и стихотворението „Другари":

Бяхме близки с Димитри Псарас —
в затвора всички стават близки;
нощем спяхме трескав сън по нара
денем за Балкана тайно мислехме.
А когато идваха до гуша
боят, и затворът, и глада,
Псарас се унасяше... и слушах
приказки за южната страна:

— „Ех, да видиш! Там е друго, друго:
слънце, портокали и Олимп...
Топъл вятър от морето духа...
— Слушай, ти ще идеш там нали!“
Но в един шастлив и чуден ден,
след прегръдка дълга на другаря,
той пое към Бялото море;
аз останах в моята България.
Нашата страна е по́ на север,
тук не зреят златни портокали,
но нали у нас живот намерихме,
за какъвто с него сме мечтали!
А на Псарас в южната родина,
чужди хора късат портокалите,
влажните затвори пак са зинали
и народът пушки пак е хванал...
И когато чуя да говорят
за отряда на полковник Псарас
как проникна в Коница наскоро:
Солун с тежки мини как ударил —
аз се радвам! Аз заставам гордо!
— „Удряй, Псарас! Удряй, братко Псарас!“
И му пращам моя топъл поздрав —
поздрава на трудова България!

[11] През периода 1948/1952 г. Генчо Стоев доста активно печата — предимно стихове, очерци и репортажи. Тук ще спомена само някои от неговите публикации:

очерка „Съюзът“ — сп. „Пламъче“ г. VI, 1950/51 г., кн. I;

стих. „Другари“ — сп. „Звънче“, г. III, 1950 г., кн. 7;

участвува като съставител и автор в сборник с литературни произведения: Г. Стоев, В. Барух, Л. Димитров — „Най-хубавите ни дни — бригадирски сборник“, изд. „Народна младеж“, София, 1949 г.

От този период са и редицата очерци, събрани по-късно в сборника му „Истински хора“; тези очерци са печатани главно във в. „Литературен фронт“ през периода 1949—1951 г.

Срещаме негови публикации и в други вестници и списания, например:

в. „Ведрина“, г. IV/1948 г., бр. 114—115, стих. „Раздяла“;

в. „Народна борба“, г. II, 1948 г., бр. 86, стих. „Писмата“; стих. „В кариера“, бр. 88—89/1948 г.;

в. „Тракийска дума“, стих. „Другари“, бр. 44, г. III от 1948 г.;

Сп. „Младеж“, кн. 8 от 1948 г., стих. „Септемврийско“.

През 1951 г. участвува в младежкия сборник „Смяна“; има и ред други публикации, на които тук няма да се спираме.

[12] Понеже сборникът с очерци „Истински хора“ е вече библиографска рядкост, бих искал да посоча повече данни за него:

Стоев Генчо — „Истински хора“, очерки, изд. „Народна младеж“, 1953 г., даден за печат на 21. II. 1953 г., излиза от печат през м. август с. г.,

тираж 2000 броя, редактор Симеон Султанов, худ. Радослав Маринов. Сборникът има три раздела: „Майсторите от „Завод 12“ (тук са включени шест очерка); „В града на Димитров“ (три очерка); „Родина“ (четири очерка).

[13] Веселин Йосифов — „Да пишем за истинските хора“, в. „Литературен фронт“, бр. 37 от 9. IX. 1953 г.

[14] Любен Станев — „Със страст към живота“, в. „Народна младеж“, бр. 4 от 6. I. 1954 г.

[15] Рецензията във в. „Работническо дело“ е написана от Христо Йорданов в броя от 17. I. 1954 г.; Иван Вандов е писал за творчеството на Г. Стоев след 1965 г.

[16] В. „Отечествен фронт“, бр. 3015 от 12. V. 1954 г., статия от „Жило“ със заглавие: „Когато очеркистът не уважава истината“.

За нас е по-интересен отзвукът, който тази статия има в литературните среди. Статията на „Жило“ е последвана от редакционна бележка във в. „Литературен фронт“, бр. 25/1954 г. от 24. VI. 1954 г. В нея можем да прочетем следното: „Литературен фронт“ се извинява пред другарката Василка Б-ва, че неволно е дал място на очерк с клеветническо съдържание.“

И по-надолу: „Веднага след отпечатването на статията във в. „Отечествен фронт“ редакцията направи обстойна проверка в „Завод 12“ и поиска от Генчо Стоев да даде обяснение за случая. Отговора му редакцията прецени като незадоволителен и недостатъчно самокритичен и затова не го печати.

Генчо Стоев се позовава на свободата на очеркиста да обобщава. Авторът наистина има правото до известни граници да обобщава и в очерка; в никакъв случай обаче неговата творческа фантазия не бива да го води до измислици, които опорочават фактите, изменят същността на нещата, показват героите в чужд несвойствен на делата и характера им облик — и особено, когато това се касае до конкретен човек, с точно указано име и адрес.“

В края на редакционната бележка се казва:

„На уредената среща в завода между автора и Василка Б-ва и младежката организация Г. Стоев, както и в отговора си до „Литературен фронт“, се опита да не признава напълно вината си. Жалко и осъдително е, че един млад писател като Г. Стоев не се е развълнувал от съдбата на живия човек, за когото е писал; проявил е непростимо бездушие и след констатирането на сторената от него грешка. Дори да приемем твърдението му — че имаме случайно съвпадение на имена, — защо той не излезе в печата да измие петното, което съвсем незаслужено е лепнал върху челото на една работничка.“ („Отговорността на очеркиста“, бележката е редакционна, подписана е с името „Литфронт“.) Не се наемам да коментирам тази статия и статията на „Жило“ във в. „Отечествен фронт“. Последиците от тези два материала в живота на Г. Стоев са известни. Искам да допълня, че само непоколебимото и достойно държание на Г. Стоев е предотвратило опитите той да бъде даден под съд за клевета. Всяка самокритика би отворила вратите и за съдебна разправа... Още повече, че при имената няма пълно съвпадение; фамилията на героинята е променена в очерка на Г. Стоев.

[17] Една библиографска справка от онова време показва че след сборника „Истински хора “Г. Стоев наистина е получил „амбиции, енергия и ускорение“, че той все по-уверено е тръгнал по пътищата на професионалния литератор. Тук ще спомена само някои по-характерни негови публи-

кации до злополучната статия на "Жило" — от м. май 1954 г., защото неговият глас задълго заглъхва:

— „Те няма да минат" — сценарий за филмова новела, сп. „Кино", кн. 1 от 1954 г.

— Участие в младежкия сборник „В първите редици" — изд. „Народна младеж", 1954 г.

— „Баташките планини", разказ, в. „Работническо дело", бр. 70 от 11. III. 1954 г. и други публикации.

[18] В. „Работническо дело" — бр. 119 от 28. IV. 1956 г., очеркът „Перущица" (към рубриката „80-годишнината от Априлското въстание"). Искам да цитирам финала на този очерк, който в много отношения ни подсказва, че темата за съдбата на това селище вече трайно е завладяла белетриста: „Да, страшна е историята на това село. Страшна и славна. Перущица — не е ли това една малка България? България — не е ли една голяма Перущица? И в нощта на пожарите, и в деня на светлия изгрев — те са едно и също нещо.

Тая честна и хубава кръв, дето е навикнала да се пролива за свободата, може ли да се промени? Тя ще си остане същата, додето свят светува."

[19] Генчо Стоев не пожела да спомене името на редактора, който пръв е чел ръкописа на „Цената на златото" в сп. „Септември". По-късно по свой път разбрах, че това е бил Любен Дилов.

[20] Споменът е поместен в сборника „30-години издателство „Български писател" — 1947—1977 г.", Юбилеен алманах, с. 92, София, 1977 г.

[21] По времето, когато работихме върху настоящата анкета, още не съществуваше последният — трети вариант на романа „Циклопът". Затова той остана извън разговора.

[22] „Циклопът" — повест, в. „Народна армия", бр. 6891 до 6904, от 16 до 31 януари 1971 г.

[23] Непосредствено след излизането на повестта в подлистниците на в. „Народна армия" аз написах рецензията „Когато физическият стоицизъм се осмисля" във в. „Пулс", бр. 5 от 2. III. 1971 г., стр. 10. Тук акцентите падаха именно върху необикновения бит и задачи, които стоят пред подводничарите; техният физически стоицизъм, тяхното сурово всекидневие беше осмислено в името на една велика и хуманна кауза. Тази идея — обогатена с нови епизоди, нюанси и детайли, се съдържа и в публикуваният по-късно (през 1973 г. в изд. „Български писател") нов вариант на „Циклопът", вече прераснал в роман.

[24] Докато книгата бе подготвена за печат, Генчо Стоев изобщо престана да пуши — без заричане, твърде неочаквано. И интересно — той не се сърдеше и не се изкушаваше да запали, дори когато около него някой пушеше...

[25] През 1969 г. студентката от Великотърновския университет „Кирил и Методий" Пенка Радева защищава дипломна работа на тема: „Употреба на глаголните времена в романа „Цената на златото" от Генчо Стоев" с научен ръководител доцент Ст. Георгиев. По-късно тя продължава работата си върху тази тема и през 1971 г. прави своята публикация „Някои особености при съвместната употреба на глаголните времена в „Цената на златото" от Генчо Стоев". Изброените глаголи не били 5000, а 6070, като близо 5000 от тях не се повтаряли. В момента Пенка Радева е главен асистент във Великотърновския университет „Кирил и Методий" и продължава да работи върху лексикалните особености в творчеството на Генчо Стоев; също така тя е насочвала и някои студенти към творчеството на белетриста.

[26] Пиесата на Генчо Стоев — „Експеримент с благородните царски елени", бе поставена в Сливенския драматичен театър през сезона 1978/79 година.

[27] Филмът „Циклопът" (сценарист и режисьор Христо Христов) бе излъчен по българските екрани през 1977 г.

[28] Филмът „Силна вода", излъчван през 1973 г., е по романа „Лош ден". Сценарист на филма е Б. Папазов.

[29] И тук настъпиха промени. Към края на 1980 г. Студия за игрални филми предложи на Генчо Стоев нова концепция за екранизиране „Цената на златото", а също и на „Завръщане". Не е изключено в скоро време да се пристъпи към тяхното реализиране.

[30] Люба Г. Мутафова е редактор в издателство „Отечество" и отговаря за преводната детско-юношеска литература. Самата тя има преводи от руски език.

[31] Тук Генчо Стоев ме помоли да направя следната отправка, продиктувана лично от него: „Сега плановете за събаряне на Харманлийската гимназия са отменени. Тя ще бъде само надстроена. Нещата преминаха в ръцете на високо образовани ръководни кадри, които разбират добре дълбоката и сложна същност на проблема. Според мене не на последно място стои фактът, че тези ръководители са завършили същата гимназия, че техният личен топъл спомен за нея си е казал думата..."

[32] По тия въпроси Г. Стоев е имал възможност да се изкаже и при една среща-разговор между писатели и бригадата на прославения майстор Георги Карауланов — Карата, състоял се в редакцията на в. „Литературен фронт". По-късно журналистът Цанко Живков написа книгата „Промяната" — за бригадата на Георги Карауланов, като в нея е включен и коментиран споменатият разговор. Тук се разкриват интересни детайли от живота и психиката на съвременния работник, които идват да потвърдят изводите на Генчо Стоев. Вж Цанко Живков — „Промяната", разкази за една бригада, издателство „Партиздат", 1978, редактор Елка Дочева, с. 239—250.

[33] Станева, Надежда — „Дневник с продължение", спомени, издателство „Профиздат", 1979, редактор Йордан Радичков, рецензенти: Стоян Каролев и Генчо Стоев.

[34] Разказът „За дивото стъбло и за присадката" — сп. „Български воин", кн. 2 от 1969 г. (В сборник този разказ не е включван досега.) С този разказ Генчо Стоев става пръв носител на наградата „Златният меч". В кн. 11 от 1969 г. на сп. „Български воин" е публикуван малък репортаж от връчването на наградата. От поместените снимки личи, че наградата „Златният меч" е връчена на Генчо Стоев лично от генерал Велко Палин — тогава началник на Главно политическо управление на армията.

[35] „Реквием за Талев" — в. „Литературен фронт", бр. 44 от 27. X. 1966 г.

[36] Бих искал да посоча само някои от публикациите на Г. Стоев, в които се срещаме с интересни литературно-критически оценки. Например:

— „Патриархът" (за Иван Вазов) — в. „Литературен фронт", бр. 28 от 9. VII. 1970 г.

— „Човек — общество, човек — вселена" — в. „Литературен фронт", бр. 40 от 1966 г.

— „Не всеки може" — бележки за Емилиян Станев, в. „Литературен фронт" от 23. II. 1967 г., бр. 9.

— „Любов, получена по наследство", спомени, сп. „Литературна мисъл", кн. 5 от 1967 г.

— „Сбъдва се мечтата“ — статия, в. „Литературен фронт“, бр. 29 от 11. VII. 1969 г.

— „За кураж“ — изказване, в. „Литературен фронт“, бр. 20 от 8. V. 1968 г.

— Интервю пред вестник „Труд“ от 13. XI. 1969 г., водено от Димитър Коруджиев.

— „Героят — безкрайният, потребният, наличният“ — статия, в. „Труд“, бр. 31 от 6. II. 1971 г. и т. н.

[37] Библиографската справка сочи, че голям брой наши критици и писатели са спирали погледа си върху творчеството на Генчо Стоев. Непосредствено след излизането на „Цената на златото“, 1965 г., та досега интересът и вниманието към творчеството на белетриста все повече нараства и обхваща автори от различни творчески поколения и естетически предпочитания. Статии и рецензии по различни поводи са писали (изброявам ги по реда, по който съм ги открил в библиотечните каталози): С. Правчанов, Ат. Лазовски, М. Наимович, В. Колевски, Ив. Цветков, Ив. Вандов, Л. Кирова, Л. Галина, Хр. Йорданов, Св. Бъчварова, Ст. Каролев, Я. Молхов, Др. Ничев, Е. Мутафов, П. Тонков, Т. Жечев, Б. Ничев, Ч. Добрев, П. Тотев, Др. Асенов, П. Зарев, М. Неделчев, Д. Кирков, Здр. Чолаков, Е. Константинова, Ат. Свиленов, Ив. Спасов, Яни Стоевски, Б. Банов, К. Странджев и др.

[38] Наблюдение върху поетиката на Г. Стоев е разработил критикът Димитър Кирков в своя студия, публикувана в сп. „Литературна мисъл“, кн. 2 и 3/1981 г.

[39] В. „Народна култура“, бр. 11 от 13. III. 1971 г., статия от Иван Спасов.

[40] Тук Генчо Стоев има пред вид вероятно повече премълчаването на романа от някои наши водещи литературни издания. Спомням си, че през 1974 г. в сп. „Пламък“, кн. 8, с. 65—72, бе направено обсъждане на романа с участието на Яко Молхов, Чавдар Добрев, Атанас Свиленов, Светлозар Игов и Драган Ничев. Тук мненията действително се поляризираха, но тонът бе дружески. Този разговор в същност бе единствената по-цялостна оценка в печата върху романа „Циклопът“.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Алеко — вж. Константинов, Алеко 142
Алексиев, Георги 134
Али Кемал бей 153
Андерсен, Ханс Кристиян 14
Андреев, Веселин 45, 46, 51
Асенов, Драгомир 161
Атанас — вж. Наковски, Атанас 62, 63, 64

Б-ва, Василка 158
Баба Тонка 28
Балзак, Оноре дьо 101, 140
Банов, Б. 158
Барух, В. 157
Бах, Йохан Себастиан 146
Бекет 51
Бенковски, Георги 66, 71
Бергман, Ингмар 118
Блок, Александър 30
Божилов, Божидар 45
Борис I 125
Ботев, Христо 28
Братя Грим 14
Бъчварова, Свобода 161
Вазов, Иван 19, 69, 101, 137, 142, 144, 160
Вандов, Иван 46, 158
Вапцаров, Никола 30
Вапцарова 14
Васев, Славчо 51
Видул (псевдоним на Г. Стоев) 153
Витанов, Коста 68, 69
Волен, Илия 62
Вранчев, Ранго 68
Вълев, Иван 134
Вълчев, Найден 40

Галина, Лада 161
Гебешев, Иван 22
Георгиев, Дельо 14, 15
Геров, Александър 124
Гинев, Спас 65, 66, 67, 69
Гинев, Филип 52
Гочев, Стайко 36
Гулев, Димитър (Митко) 63

Далчев, Атанас 124
Дамев, Дамян 49
Данаилов, Димитър (Митко) 42
Данов, Христо Г. 71
Данчев, Пенчо 45
Даскалов, Стоян Ц. 42, 43
Делчев, Борис 45
Джагаров, Георги 124
Дилов, Любен 159
Димитров, Дяко 27
Димитров, Л. 157
Димов, Димитър 110
Динко (син на писателя) 133, 150
Диньо — вж. Стоев, Диньо (баща на писателя) 9, 20
Добрев, Чавдар 161
Достоевска, Анна Григориевна 132, 133
Достоевски, Фьодор Михайлович 101, 141
Дочева, Елка 160
Драгиев 42

Еврипид 117
Желязкова 19
Жечев, Тончо 161
Живков, Цанко 160

Загорчинов, Стоян 110
Зарев, Пантелей 161
Златев, Стефан 25
Зощенко, Михаил 142

дядо Иван 16
Иванов, Мирон 142

Игов, Светлозар 161
Илф, Иля 142
Исаев, Младен 45

Йовков, Йордан 137, 140
Ионеско 51
Йорданов, Христо 46, 158
Йосифов, Веселин 46, 158

Казанджиев, Спиридон 41, 42
Казанджиев, Николай 134
Кайшаците 68
Калин (син на писателя) 133, 150
Караджата, Стефан 28
Караславов, Георги 110, 137
Карауланов, Георги (Карата) 160
Каролев, Стоян 161
Кафка, Франц 51
Кепов, Иван 69
Кирова, Л. 161
Кирков, Д. 161
Колевски, Васил 161
Константинов, Алеко 142
Константинова, Елка 161
Костов, Георги 154
Костов, Стефан Л. 142
Коцев, Венелин 49

Лазаров, Тоню 154
Лазовски, Ат. 161
Ламар 42
Левски, Васил 71, 72, 145
Лесков 114
Люба — вж. Мутафова, Люба Г. (жената на писателя) 52, 64, 66, 122, 123, 133, 160

Македонски, Александър 145
Маринов, Радослав 158
Ман, Томас 101, 141
Манов, Емил 29
Манолов, Панайот 40
Маринов, Димчо 40
Маяковски, Владимир 30
Минков, Светослав 110
Митов, Д. Б. 18
Молиер 141
Молхов, Яко 161
Монтен 101
Мутафов, Енчо 161
Мутафова, Люба Г. (жената на писателя) 52, 64, 66, 122, 123, 133, 160

Наимович, Максим 161
Наковски, Атанас 40, 62, 63, 64
Настева 13
Неда (дъщеря на писателя) 133
Неделчев, Михаил 161
Неделя (майката на писателя) 9
Немиров, Добри 14
Николов 17, 20
Николов, Иван 134
Ничев, Боян 161
Ничев, Драган 161

Овадия, Давид 40, 155
Омир 101, 141

Палин, Велко 160
Парчевич, Петър 75
Пенев, Крум 30
Петров, Валери 124
Петров, Евгени 142
Петров, Ивайло 40, 63
Плиний 101
Правчанов, Симеон 161
Пруст 141
Псарас, Димитри 156, 157
Пушкин, Александър Сергеевич 101

Радева, Пенка 159
Радевски, Христо 30, 46
Радичков, Йордан 124, 160
Раковски, Вътьо 40
Раковски, Георги 71, 75
Ралин, Радой 40, 45, 124, 142
Рембранд 146
Ричард III 125, 140
Русо, Жан Жак 141

Савов, Младен 153
Сандански, Яне 28
Саръилиев 41
Свиленов, Атанас 161
Севов, Димо 25, 35, 36, 37
Сейменски 35
Селинджър 114
Сервантес 141
Сиавюша 154
Симеон I 125
Славейков, Пенчо 18, 19
Смирненски, Христо 30
Спасов, Иван 161
Спасова, Милка 52
Станев, Емилиян 110, 132, 137, 160
Станев, Любен 46, 158

Станева, Надежда 132, 133, 160
Стендал 101
Стоев, Ангел 153
Стоев, Диньо (бащата на писателя) 9, 20, 153
Стоева, Неделя (майката на писателя) 9, 153
Стоевски, Яни 161
Стоин, Васил 91
Стойка (сестра на писателя) 10
Странджев, Коста 134, 160
Сугарев, Рашко 134
Султанов, Симеон 46, 49, 158
Талев, Димитър 101, 110, 137
Твен, Марк 142
Тодор (братовчед на писателя) 11
Тодоров, Делчо 25, 26
Толстой, Лев Николаевич 16, 60, 101, 128, 140, 141, 146
Тонков, П. 161
Топенчаров, Владимир 50, 51
Тотев, П. 161
Трифонов, Илия 40

Фурнаджиев, Никола 40, 45, 124

Ханчев, Веселин 124
Хашек, Ярослав 142
Хемингуей, Ърнест 114, 141
Христов, Христо 119, 160

Цветков, Иван 161

Цезар, Юлий 15
Червенков, Вълко 51
Честименски, Кочо 68
Чехов, Антон Павлович 114, 117, 140, 142
Чолаков, Здравко 161
Чудомир 142

Шанта, Ференц 124
Шаралиев, Борислав 119
Шекспир, Уйлям 101, 117, 128, 140, 146
Шишманов, Иван 144, 146

Юхас, Петер 124

Ясенов, Христо 30

ДРАГАН ПАВЛОВ НИЧЕВ
ГЕНЧО СТОЕВ — ЛИТЕРАТУРНИ АНКЕТИ

*

Рецензенти: Стефан Коларов, Енчо Мутафов
Редактор Уляна Раднева
Художник Веселин Павлов
Худ. редактор Николай Александров
Техн. редактор Теменужка Хадживанова
Коректор Незабравка Дамова

*

Дадена за набор на 1. IX. 1982 г. Подписана за печат на 17. I. 1983 г. Излязла от печат през януари 1983 г. Печатни коли 11,25. Издателски коли 10,50. Условно издателски коли 10,80. Издателски № 25996. Литературна група III-8. Формат 16/60/84. Тираж 1898. Цена 1,54 лв. КОД 02/9535322311/5062—13—83.

*

ДИ „Наука и изкуство“, София
ДП „Александър Пъшев“, Плевен

„Литературни анкети“ идват да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнатите съвременни писатели, литературни критици и литературоведи.

Цена 1,54 лв.